

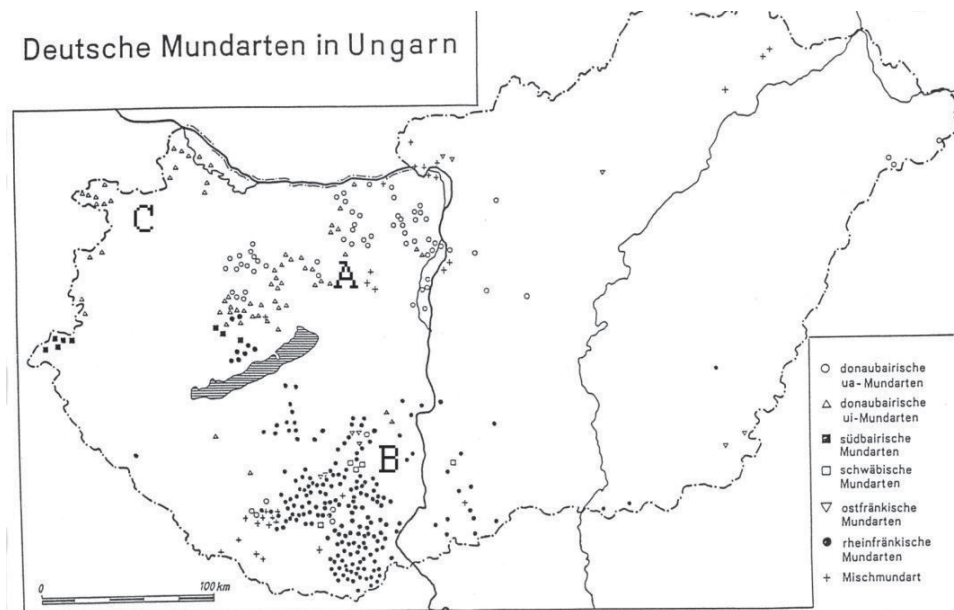
A magyarországi német dialektológiáról*

Kutatási tendenciák és eredmények

1. Előzmények. A hazai német nyelvjárások kutatása az 1945 előtti, különösen az 1920-as, 1930-as évek nyelvszigetkutatásainak eredményeit tekintve, az akkor gyűjtött – és részben magyar nyelven – publikált nyelvjárási anyagból kiindulva, azt felhasználva, az 50-es, 60-as években megújult. Az 1945 utáni, politikailag nem éppen kedvező légkörben, a hazai németiség nagy részének Magyarországról történt kitelepítése utáni igencsak feszült helyzetben, a kisebbségi nyelv háttérbe szorításának, a kommunikációs stratégiák átalakulásának időszakában megnehezült a tudományos kutatás is. Nem véletlen, hogy az MTA a volt NDK Tudományos Akadémiájával kötött keretmegállapodást MOLLAY KÁROLY, HUTTERER MIKLÓS és KIEFER FERENC kezdeményezésére és aktív részvételükkel, egyes ún. közös projektek (akkor még tervmunkának hívták) megindítására (HUTTERER–MOLLAY 1965). Az sem véletlen, hogy HUTTERER MIKLÓS, az ún. budapesti német dialektológiai iskola megeremítője, az akkori Szovjetunióban VIKTOR ZSIRMUNSZKIJ aspiránsaként írta meg az „iskolát” megalapozó nagy munkáját, a Dunántúli-középhegység német nyelvjárásainak összefoglaló hang- és szóföldrajzát, illetve szóképzését (HUTTERER 1963). HUTTERER és MOLLAY ebben az időszakban jelölik meg a magyarországi német dialektológia legfőbb kutatási feladatait egy hazai német nyelvatlasz, egy nyelvjárási tájszótár és egy nyelvjárási hangarchívum előkészítésében és megjelentetésében. Természetesen a Szász Tudományos Akadémia (Lipce) elméleti és nyelvjárás-kutatási tapasztalatai mellett (HUTTERER 1960) – főleg a 60-as, 70-es években – a marburgi (DSA = Német Nyelvatlasz) és bécsi dialektológiai iskolák elméleti és módszertani hatásai is megfigyelhetők az akkori hazai német dialektológiai tematikákban (HUTTERER 1961; MANHERZ 1968).

* Köszönettel tartozom Erb Máriának a Nyelvatlással kapcsolatos szövegrészek magyarításáért és Knipf-Komlósi Erzsébetnek, hogy akadémiai doktori értekezésének magyar nyelvű téziseit felhasználhattam beszámolómban.

1. ábra
Német nyelvjárások Magyarországon

2. HUTTERER a magyarországi németek által is lakott települések földrajzi elhelyezkedésének és a kitelepítés előtt többségében németek lakta régiók figyelembe vételével meghatározta a kitűzött projektek megvalósításához a kutatópontokat és a nyelvjárási, nyelvföldrajzi területeket: A-terület (154 kutatópont), a Dunántúli-középhegység a Balaton-felvidékkel (délnémet, bajor/középbajor és kis részben frank keverék nyelvjárások); B-terület (276 kutatópont), Délnyugat-Dunántúl (Tolna, Baranya megyék és Bácska, főleg középnémet, frank, hesseni, pfalzi, keleti-frank, sváb és bajor keverék nyelvjárások), C-terület (39 kutatópont), Nyugat-Magyarország (főleg bajor/középbajor, ill. a szlovén–osztrák–magyar határ mentén délbajor, stájer nyelvjárások). A szóróványtelepülésekkel együtt az összesen 473 kutatópont nyelvjárási jellemzőinek felgyűjtéséhez elkészítette az alapkérdőívet, 600 szó és kifejezés gyűjteményét.

2. ábra

Az UDSA, azaz a Magyarországi német nyelvatlasz kérdőívének első oldala

FRAGEBUCH
ZUM
UNGARNDÉUTSCHEN SPRACHATLAS

Delegierte: 1. Dorog A-11 ↑
2. Tál A-10
3. Csallóka A-12

Budapest, 1962

3. ábra

Nyelvjárási adatok három kutatóponton a kérdőívben

UDSA: 329-336	1. A-10	2. A-11	3. A-12
329. Kirche templom	329. k'ɪvɪv	329. k'ɪvɪv	329. k'ɪvɪx
330. Kirchtag húsv. +	330. k'ɪrɪdɔx k'ɪrɪdɔx	330. k'ɪvɪrɪtɔɣ	330. k'ɪvɪrɪdɔx
331. un. pipacs +	331. pipäts	331. pipɔtsɪv	331. pipäts
332. klein kisei	332. kl'än	332. kl'ä	332. kl'ä
333. kleiner kisebb	333. kl'env	333. kl'ɪvɪv	333. kl'env
334. Klumpen fűszomsz. +	334. (hɔlts)parɪtsɪv	334. kl'umpɪv	334. kl'umpɪv !!
335. Kuchlöffel fűszomsz.	335. k'ɪk'ɪl'ɛfɔ	335. k'ɪk'ɪl'ɛfɪ	335. k'ɪk'ɪl'ɛfɔ
336. Ich bin gekommen jöttm	336. i pɪn k'umv	336. i pɪn k'umv	336. k'umv

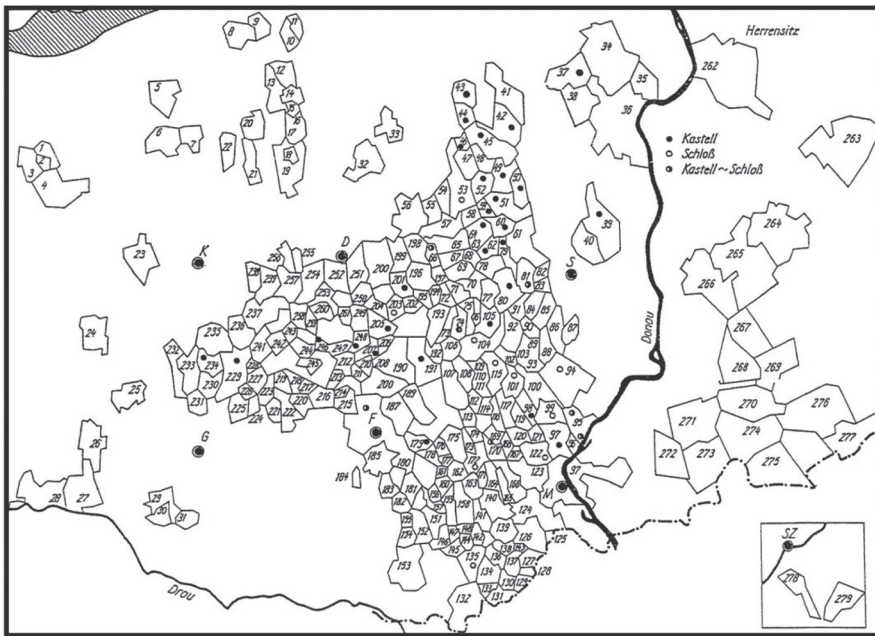
A Magyarországi német nyelvatlasz kérdőívének összeállításakor a fő cél az volt, hogy olyan nyelvi anyag rögzítésére kerüljön sor, amely az egyes helyi (bázis)nyelvjárások és regionálisan, valamint nyelvjárási szempontból is összefüggő nyelvjárási csoportok jellemzőit széleskörűen bemutatja. A kérdőív összeállításakor a fonetikával és szókincssel kapcsolatos kérdések egyenlő elosztásban szerepeltek. Az általános kérdések (mint *Vater/apa*, *Mutter/anya*, *Bort/kenyér*) mellett HUTTERER olyanokat is felvett a kérdőívbe, amelyek a sajátos paraszti szókincset reprezentálják, illetve a népszokásokhoz, a népi életformákhoz kapcsolódnak, így az atlaszt alkalmassá téve további regionális és települési kutatásokra (HUTTERER 1962).

A fonetikai átírásban HUTTERER a bajor-osztrák nyelvjáráskutatás hagyományára támaszkodik, különösen az egyes hangok (zöngétlen/zöngés) megkülönböztetésére vonatkozóan. A PFALZ–STEINHAUSER-féle rendszert két ponton is megváltoztatta, amennyiben a zöngés lenisek és zöngétlen fortisok közé illeszti a fél-lenis és fél-fortis mássalhangzókat, s bár az utóbbi zöngétlenek képzésükben ingadozhatnak, viszont ezáltal nyelvföldrajzi szempontból alkalmassá válnak egy-egy település nyelvjárási vagy regionális mássalhangzóinak megkülönböztetésére.¹ HUTTERER a redukált magánhangzók esetében az *E* típusút fordított *e*-vel (*ə*), az *A* típusút fordított *a*-val (*ɐ*) jelöli (MANHERZ 1977: 35). A görög betűket SETÄLÄ mintája szerint kiskapitálissal helyettesíti, ezáltal a magyar dialektológia részére is elérhetővé téve a további munkákat.

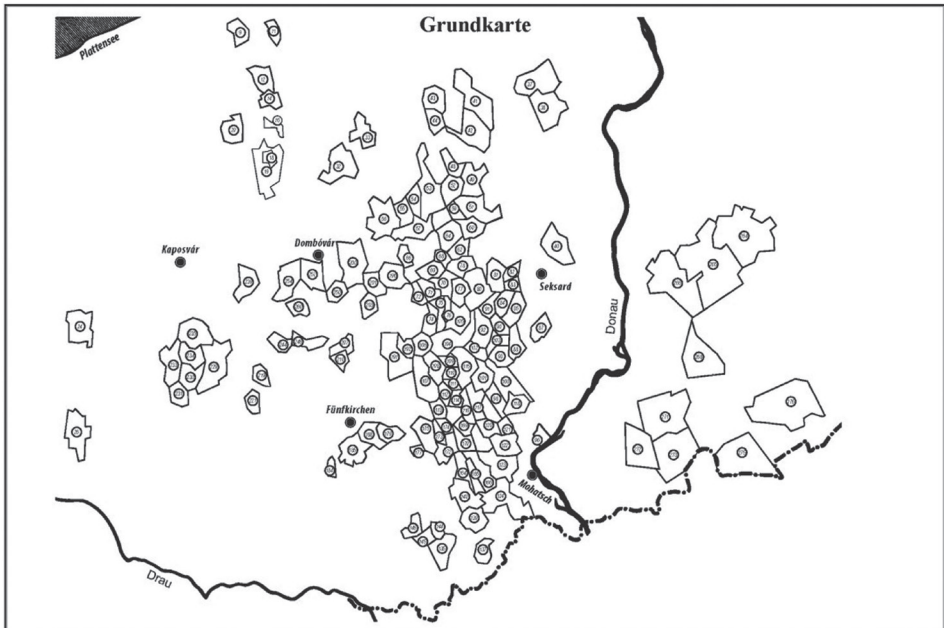
A 60-as évek eleje óta az ELTE-n, a PTE-n és a SZTE-n is HUTTERER rendszerét alkalmazzák a benyújtott diploma- és doktori munkák, illetve az MTA-n megvédett, a magyarországi német nyelvjárásokat tárgyaló disszertációk, valamint a különböző tudományos folyóiratok vonatkozó cikkeiben és publikációiban, azaz a magyarországi német nyelvjáráskutatásban. Ez a rendszer annyiban megfelel a modern dialektológia követelményeinek, hogy a magyarországi német nyelvjáráskutatásban megőrzi a fonetikai transzkripció hagyományát (pl. az alapmagánhangzók, egyes diakritikus jelek megtartásával, a zöngétlen és zöngés hangok megkülönböztetésével, a diftongusok megjelölésével), és ezzel megkönnyíti a mai kutatás számára a régebbi dialektológiai dolgozatok és gyűjtések felhasználását; a magyarországi német nyelvjárásokban előforduló hangok pontos visszaadását teszi lehetővé; a diakritikus módszer szerint épül fel, az alapvető jeleket a latin írásmódból veszi át, azonban nem viszi túlzásba a diakritikus jelek használatát, figyelembe veszi a nyomdatechnikai szempontokat is. A különbségek, amelyek SCHMIDT és WIESINGER „javaslataival” összehasonlítva jelentkeznek, azok, amelyek a bajor-osztrák dialektológiára általában jellemzőek, a rendszer csak annyival került kiegészítésre, ami a magyarországi német nyelvjárások különleges helyzetére vonatkozik. (MANHERZ 1977: 34–35.) (Létezik a hazai német dialektológiában egy másik transzkripció-típus, az ún. elnagyolt, egyszerűsített átírás [volkskundliche Transkription], amely a latin ábécé betűit használja diakritikus jelek nélkül.)

¹ „A német nyelvjárásokban éppen úgy mint a sztenderd nyelvben zöngésség szerint párokba lehet rendezni az azonos helyen és módon képzett mássalhangzókat. Mivel azonban a zöngések is gyakran részleges zöngétlenedésen mennek keresztül, így a különbség [...] nem is annyira a zöngésségben mint inkább a képzés erősségében [...] rejlik, emiatt létezik ún. *fortis-lenis* kategorizálás is, amelyben az erőteljesebb *fortis* felel meg a zöngétlennek, a gyengébb *lenis* pedig a zöngésnek.” (<http://idegennyelvlor.blog.hu/2010/11/28>)

4. ábra
HUTTERER B-területet ábrázoló térképe

5. ábra
A B-terület módosított, 134 kutatópontot tartalmazó ERB-féle alaptérképe

HUTTERER az A- és B-területek térképeit is elkészítette (ún. Wabenkarte: az egyes kutatópontok, illetve települések kataszteri térképeken található közigazgatási településhatárait rajzoltatta meg, ezáltal ún. sejtszerkezetű térképet készítettett). Mivel a Dunántúli-középhegység és Nyugat-Magyarország német nyelvjárásairól nyelvföldrajzi és nyelvészociológiai monográfiák készültek (HUTTERER 1963; MANHERZ 1977), a készülő nyelvatlasz a B-területre koncentrált, ahol részben HUTTERER saját maga is gyűjtött anyagot, és kezdeményezésére, majd később MANHERZ és WILD irányításával – részben ők maguk, illetve általános és középiskolai tanárok, egyetemi hallgatók – a 276 kijelölt kutatópontból 134-en tudtak a kérdőívek alapján megbízható anyagot dokumentálni.

1992-ben megalakult az ELTE BTK-n a Germanisztikai Intézet, majd 1995-ben az intézeten belül a Magyarországi Németek Kutatási és Tanárképzési Központja, melynek egyik kiemelt kutatási feladata a német nyelvatlasz elkészítése volt. A B-terület közel 100 000-es adatbázisa, pontos fonetikai transzkripcióval számítógépes rögzítésre került. Több éves munkával elkészült a Magyarországi német nyelvatlasz (UDSA.) dél-magyarországi 1. és 2. kötete (BRENNER–ERB–MANHERZ Hrsg. 2008; ERB Hrsg. 2012). Sajnos HUTTERER MIKLÓS ezt már nem érthette meg.

A nyelvi jelenségek hang- és szóföldrajzi térképen való ábrázolásának módszertanát az adatbázisban rögzített anyag alapján ERB MARIA dolgozta ki. A HUTTERER-féle térképek elrendezését alapul véve, egy a nyelvjárási kartográfiában eddig még nem alkalmazott színes ábrázolási technikát dolgozott ki, mert a dél-magyarországi német települések sűrűsége a szimbólumok alkalmazásával nehezen áttekinthetővé tette volna az atlasz térképeit. Az adott sejtszerű térkép a B-területen belüli regionális határok bejelölését is megnehezítette volna. Az Atlasz módszertani innovációi közé tartozik az ERB által kidolgozott ábrázolási technika, amely a nyelvi variabilitás – és ezáltal az egyes nyelvi jelenségek térbeli elterjedtségének – többszintű, azaz differenciált ábrázolását teszi lehetővé.

„Az alaptérkép egy úgynevezett »sejtszerkezetű térkép« (Wabenkarte), mely a kutatópontokat – szám szerint 134-et – területi és közigazgatási kiterjedtségükben tartalmazza. A nyelvi adatok optimális megjelenítése, azaz a kartografálási módszerek kidolgozása során a kutatóterület következő sajátosságaira kellett figyelemmel lenni: Dél-Magyarország nemcsak abban különbözik az ország többi, németek lakta régiójától, hogy igen sűrű kutatóponti hálójával a legkompaktabb és területi kiterjedésében egyúttal a legnagyobb is – a Nyelvatlasz kutatópontjainak több mint a fele itt található –, de a különböző nyugat-közép-német, elsősorban rajnai-frank-hesseni dialektusok dominanciája mellett is meglévő nyelvjárási sokszínűség jellemzi. Ezen adottságok és tények kizárták úgy a szimbólumokkal szemléltető, mind pedig az ún. adatbeíró módszer alkalmazását, mivel mindkét ábrázolástechnika jelentősen megnehezítette volna egyrészt az egyes helyi nyelvjárások vizsgált paradigmáiban meglévő azonosságokon/hasonlóságokon alapuló térképezést, másrészt a különbségek optikai észlelését, különös tekintettel a kevésbé frekvenciát vagy izolált formákra. Megfelelőbbnek és az alaptérkép »sejtszerű« jellegéből következően felhasználóbarátabbnak is bizonyult a nyelvi adatok

kategorizált főbb csoportjainak különböző ún. »alapszínekkel« (kék, zöld, piros, sárga, barna, lila, narancssárga) illetve ezeken belül – a variabilitás differenciáltabb, pl. hangtani, morfológiai megjelenítése érdekében – négy-négy árnyalattal történő reprezentációja. Az egyes színeken belüli árnyalatok kiválasztásánál és meghatározásánál kiemelkedő hangsúlyt fektettünk arra, hogy az emberi szem egyszerre tudja azokat egymástól megkülönböztetni és ugyanahhoz az alapszínhez tartozónak érzékelni is” (ERB MARIA fordítása; BRENNER–ERB–MANHERZ Hrsg. 2008: 10; l. bővebben ERB 2011).

HUTTERER a nyelvatlasz mellett a 70-es évek során számos publikációban megalapozta a hazai német dialektológia és általában a kisebbségi nyelvjárás-kutatás (nyelvjárássziget-, illetve nyelvszigetkutatás) elméleti tudományos kereteit (l. bővebben MANHERZ 2003). A nyelvföldrajz és dialektológia témakörében vitába szállt az újgrammatikusok azon álláspontjával, hogy a nyelvjárásszigetek települési, illetve bázisnyelvjárásai alapját képezik az ún. „honnan jöttek?” kérdés megválaszolásának, vagyis a betelepültek „őshazája” megállapításának, ezzel iránymutatást adva a 60-as, 70-es évek hazai német nyelvjárás-kutatásának. Különösen jelentős A nyelvjárás-kutatás hét tézise című tanulmánya, illetőleg annak második tézise, amelyben egyértelműen állást foglalt amellett, hogy „a nyelvjárás saját nyelvi rendszert alkot, egy önálló korpusz, melynek kutatása módszertani szempontból is egyenértékű más hasonló korpuszok kutatásával” (HUTTERER 1991: 56). Számos módszertani kérdést tárgyalt a nyelvi rétegződés és nyelvi norma (HUTTERER 1991: 63), a nyelvszigetkutatás alapelvei, munkamódszerei (HUTTERER 1991: 100), a nyelvjárás-keveredés és -kiegyenlítődésként a nyelvszigeteken (HUTTERER 1991: 87), a nyelvjárás és sztenderd nyelv viszonya és a német-magyar jövevényszavak témakörében, illetve írt a névtani kutatások szerepéről a dialektológiában, a kutatástörténetről, a nyelvjárások grammatikai leírásáról, szociolingvisztikai és többnyelvűségi kérdésekről. A hazai német dialektológia főbb feladatait is kijelölte, amennyiben a német nyelvterület német dialektológiai kutatási eredményeit beépítette saját munkáiba (MATTHEIER 1980; REIN 1983; SCHWOB 1971). A HUTTERER által megfogalmazott főbb feladatok a hazai német dialektológiában: a nyelvjárások belső dinamikájának vizsgálata (nyelvföldrajz ≠ őshazakutatás); nyelvjárások komplex kutatása; kapcsolódás a német nyelvterület kutatási eredményeihez; a magyar nyelvjárás-kutatás tradíciójának figyelembe vétele (transzkripció); a szociológiai sztratifikáció vizsgálata; diakrónia/szinkrónia, grammatika, lexikológia, a szóföldrajz kérdéseinek elemzése.

A fentiek alapján körvonalazódott az a három nagy projekt, amelyhez kapcsolódóan számos diplomamunka, doktori disszertáció, résztanulmány és monográfia, illetve hangfelvétel készült:

1. A magyarországi német nyelvatlasz 1–2. kötete elkészült, nyomtatásban megjelent (B-terület) (BRENNER–ERB–MANHERZ Hrsg. 2008; ERB Hrsg. 2011). Az A-terület (Dunántúli-középhegység, Balaton-felvidék, Budai-hegyvidék) kérdőíveinek adatbázisba való felvétele folyamatosan készül. A C-terület (Nyugat-Magyarország) kutatópontjain lekérdezett anyag adatbázisba rögzítése elkészült, az adatok térképre vitelének előkészítése folyamatban van.

2. Megkezdődött a Magyarországi német tájszótár adatbázisának kiépítése, illetve az alapelvek, majd ehhez kapcsolódva a szócikkek kidolgozása (KNIPF-KOMLÓSI-MÜLLER 2012: 257–269).

3. Az 1962 és 2013 között készült nyelvjárási hangfelvételek digitalizálása megtörtént, így elkészült a hazai német nyelvjárások hangarchívuma (189 település, 340 felvétel, 130 gigabyte, 249 óra).

3. Újabb kutatási irányok és eredmények. A 20. század utolsó 30 évében tematikailag a német nyelvterület dialektológiai és szociolingvisztikai kutatásainak új módszertani eredményei voltak döntően meghatározók (MANHERZ 1977; ERB-KNIPF-KOMLÓSI 2001; KNIPF-KOMLÓSI 2011b; WILD 1986). Előtérbe került a nyelvváltozatok (Varietäten), a nyelvi kontaktusok (Kontaktlinguistik), a nyelvsziget-nyelvjárások és a többségi nyelv sokoldalú kölcsönhatásának kutatása. Az ELTE, a PTE és a Pannon Egyetem Germanisztikai Intézeteinek oktatói a többnyelvűséget, a nyelvi kapcsolatok és a nyelvkeveredés kérdéseit makroszociológiai és szociálpszichológiai szempontból vizsgálták (FÖLDES 2005). Nyelvjárás és identitás (GERNER 2003; BINDORFFER 2001), a nyelvi értéktöbblet, a nyelvi norma, a nyelv-váltás (Code-Switching), egy-egy kisebbségi közösség komplex nyelvhasználata, különféle kommunikációs praktikák, egy-egy nyelvjárást beszélő közösség kommunikációs profilja kerültek a hazai német dialektológiai kutatások fókuszába (KNIPF-KOMLÓSI 2009; MIRK 1985, 1997; ERB-KNIPF-KOMLÓSI 2003; ERB 2006). A nyelvi rendszerek leíró vizsgálatai (morfológia, szóképzés, szintaxis: HUTTERER 2003; WILD 1994; MÁRKUS 2003), a szakszókincsek monografikus elemzése számos kiváló eredményt tudtak felmutatni (MÜLLER 2011).

KISS JENŐ a dialektológiában megjelenő újabb tendenciákról a következőket írja: „Meglepőnek tetszhet azoknak a véleménye, akik szerint a nyelvtudomány jelenlegi megújulási folyamatának a szociolingvisztika mellett a dialektológia egyik fontos tényezője [...] Megnőtt a joggal hiányolt általános összefüggéseket immár tudatosan kereső elemzések és szintézisek száma. A tudományközi kapcsolatok elevenek, a szociolingvisztikai szemlélet megtermékenyítő hatása kézzel fogható, a nemzetközi szakmai együttműködés korábban nem látott intenzitású [...] (Európai nyelvatlász). A dialektológiára korábban oly jellemző gyűjtő, leltározó stratégia elmozdult a megfigyelő, problémacentrikus szemlélet irányában” (KISS 2002: 14).

Az új irányzatok és kutatási súlypontok megjelenése a kelet-közép-európai nyelvszigetkutatásban megfelelő módszertan és terminológia kialakítását is szükségessé tették. MATTHEIER már 1994-ben felveti a nyelvsziget új definíciójára vonatkozó javaslatát. (MATTHEIER 1994). KNIPF-KOMLÓSI ERZSÉBET 2011-ben már paradigmaváltásról ír: „Az elmúlt évek kutatásai a dialektológia és a szociolingvisztika modern irányzataiban (pl. a kommunikatív, interaktív és perceptuális dialektológiában) a vizsgálat fókuszában nem csupán a megnyilatkozások hagyományosan ismert nyelvi megformáltságát, rendszerszerű (deskriptív) leírhatóságát, valamint – a 70-es és 80-as évek szociolingvisztikai paradigmáinak megfelelően – a nyelvi megnyilatkozások keletkezésének külső (szociokulturális) körülményeit,

hanem mind hangsúlyosabban a nyelvi megnyilatkozások létrehozóit, azaz a beszélőket is figyelembe veszik. Így a kutatásban napjainkban egy beszélő-központú dialektológiai szociolingvisztikai fordulatról beszélünk (LÖFFLER 2010). Ennek ismeretében mondhatjuk, hogy az új és most már meghatározó szemléletváltás eléréséhez a fent megnevezett kutatási irányzatok hosszú fejlődési utat tettek meg. A tudománytörténeti és módszertani szempontból fontos fejlődés része, hogy túllepve az egydimenziós (területi), majd a kétdimenziós (területi és szociális) dialektológiai szemléleten, a háromdimenziós (a pragmatikai fordulat utáni a beszélőre és annak nyelvhasználatára irányuló), tehát a szociális dialektológia paramétereit és módszerei segítségével tudjuk ma már az empiriához kötött vizsgálatokat elvégezni. Jelen esetben az alapul szolgáló tárgynyelvi adatokra épülő rendszernyelvészeti-dialektológiai elemzésen túl, a komplex elemzés folyamatába beleépülnek és ezáltal a figyelem középpontjába kerülnek a pragmatikai jellegű információk is” (KNIPF-KOMLÓSI 2011c, 2011b: 43–44).

A paradigmaváltás megalapozásához természetesen alapvetően empirikus vizsgálatok eredményei vezettek. A hazai német nyelvi kisebbség (Sprachminderheit; KNIPF-KOMLÓSI 2011b: 29–36) kommunikációs gyakorlatának, a környezeti korrelációknak, nyelvválasztásának/nyelvválozat-választásának, társadalmi szerkezete változásának kérdőíves felmérései és azok eredményei határozták meg az új kutatási irányok kialakulását: KNIPF ERZSÉBET morfológiai és nyelvjárási szóképzésre vonatkozó munkái (KNIPF 2003), WILD KATALIN szintaktikai elemzése a fuldai nyelvjárások körében (WILD 1994, 2003), ERB MARIA a nyelvcserre és a nyelvmegtartás, a nyelvváltozatcsere, a nyelvváltozatvesztés, a nyelvváltozás, a nyelvhasználat, a nyelvmegtartás és nyelvélnézés, illetve a nyelvi attitűdök és sztereotípiák vonatkozásában végzett kutatásai a tarjáni németek körében (ERB 2006), valamint KNIPF nyelvsziget-lexikográfáról, nyelvjárási szókincsről, nyelvváltozatokról, asszimilációról és nyelvi tudatosságról írott tanulmányai hazai és nemzetközi vonatkozásban novumnak minősülnek. Különösen az új t e r m i n o l ó g i a kialakításával kapcsolatos megállapításai iránymutatóak a hazai német dialektológia és a német nyelvterület dialektológiai kutatásai terén. Ilyenek a nyelvi és kommunikatív kompetencia és a generációs jellemzők közötti összefüggésről írottak: „Így a nyelvi és a kommunikatív kompetencia közötti differenciálás jelen esetben már g e n e r á c i ó s s z i n t e n is mérvadó: míg az idős beszélők nyelvi és kommunikatív kompetenciája egyensúlyban van, addig a középső generációs beszélőknél ez már nem így alakul, hiszen egy meglévő szociális kontextusban érvényes kommunikatív kompetencia a legtöbb esetben már nem társul egy ugyanolyan mértékű nyelvi/nyelvjárási kompetenciával, hiszen a kommunikáció során a szókészlet rendszerében komoly hiányok jelennek meg. E kétféle kompetencia megítélésénél végső soron a n y e l v i v i s e l k e d é s p r a g m a t i k a i j e g y e i r ől van szó, melyek a beszélő részvételét biztosítják a nyelvközösségben konvencionálizálás révén. Ezt a jelenséget vizsgálva egy szociolingvisztikai koncepcióval, a kétnyelvű beszédmód (bilingualer Sprachmodus, GROSJEAN 1996), ill. a diskurzuselemzésből ismert kommunikatív gyakorlat (kommunikative Praxis, FIEHLER 2000) koncepciójának adaptációjával

magyaráztam. Az ún. kommunikatív gyakorlat voltaképpen a közösségben konvencionalizált és szituációhoz kötött cselekvési minták összessége, amelyek generációról generációra hagyományozódnak és pragmatikai szempontból a közösség tagjai számára kohéziós és egyben nyelvi és szociális orientáló erővel bírnak. A közép-kelet-európai német kisebbségeknél ez a hagyományozás a történelmi események következményeként az 1945 utáni időkben megszakadt, ezért ezek a minták vagy elvesztek, vagy teljesen megváltoztak” (KNIPF-KOMLÓSI 2011c).

A paradigmaváltást és az új terminológia kialakítását a nyelvi és nyelvjárási valóság nagymértékben befolyásolta a hazai németiség vonatkozásában. A német nyelvközösség ma már nem tekinthető homogénnek, hanem dinamikusan változó heterogén közösségekről van szó, egyre kevesebben vannak a nyelvjárást beszélők, a magyar nyelv mint domináns nyelv nagymértékben befolyásolja nyelvhasználatukat, a generációs struktúrák is átalakultak, számos akkulturációs és asszimilációs folyamat figyelhető meg, s ez jelentősen meghatározza csoporttudatukat (KNIPF-KOMLÓSI 2006, 2011b: 19; ERB 2004; FÖLDES 2005).

A fentiekben vázolt elméleti keretben készült számos, az empirikus kutatások eredményeit elemző dolgozat az utóbbi évtizedekben. KLAUS MATTHEIER 2002-ben egy a Germanisztikai Intézetben kiadott születésnapj ünnepi kötetben a hazai német nyelvjáráskutatásról a következőket írja: „a korábbi budapesti látogatásom és az önökkel folytatott megbeszélések, ill. az itt hallott előadások során a magyarországi német nyelvszigetkutatás felkeltette érdeklődésemet a nyelv-szigetek iránt” (MATTHEIER 2002: 135). A nyelvsziget-dialektológia németországi megújítója a hazai német dialektológiát jól ismerte, motiválták őt az itteni kutatások, az itt végzett terepmunka, elméleti munkásságát a mi kutatóink is naprakészen alkalmazták.

2002 és 2013 között a magyarországi német dialektológia több kutatási irányban – a fentiekén túl is – jelentős eredményeket hozott létre. A hagyományos részdiszciplínák változatos tematikával szintén jelen vannak a nyelvszigetek kutatásában, módszertani sokféleséget mutatva. A legfontosabb kutatók és publikációik a következők: a nyelvjárás és a többségi nyelv kölcsönhatása területén (ERB 2012; KNIPF-KOMLÓSI 2011a); a nyelvi átadás/átvétel folyamata, jövevényszó-kutatás (ERB 2006, 2012); a nyelvjárási morfológia és szóképzés terén (KNÁB 1994; KNIPF-KOMLÓSI 2003); a fonetika és fonológia, illetve nyelvjárásleírás terén (BRENNER 2004; MÁRKUS 2003, 2013); az identitás kérdésében (GERNER 2003; BINDORFFER 2005; HUBER 2011); a szintaktikai kutatások terén (WILD 1994); a névtudományi vizsgálatok terén (SZILÁGYI-KÓSA 2011); forrás- és szövegkiadások vonatkozásában (MANHERZ 1985, 1986b, 2011).

Külön ki kell emelni KNIPF-KOMLÓSI ERZSÉBET 2011-ben, a ZDL sorozatban megjelent kisebbségi német nyelvváltozatról szóló munkáját (KNIPF-KOMLÓSI 2011b), melynek alapját akadémiai doktori értekezése alkotta. A munka a szerző három évtizedes kutatómunkájának egy részét képezi, és az első szociolingvisztikai „alapozottságú” elemzése a Bácskában élő magyarországi német kisebbség szókincsének. Empirikus vizsgálatai alapján gazdag nyelvi példaanyagon mutatja be azokat a dinamikus folyamatokat, amelyek a nyelvi rendszer minden szintjén

bekövetkeztek és zajlanak, és zömében külső nyelvi hatásokkal magyarázhatók. A dolgozat középpontjában a szókincs és a szóképzés változása áll. KNIPF-KOMLÓSI ERZSÉBET igen sok, a nyelvjárást még aktívan beszélő adatközlő autentikus megnyilatkozását gyűjtötte össze, és a nyelvi változásokat – elsősorban a nyelvjárási szókincs alakulását – a generációk nyelvhasználatát elemezve és rendszerezve mutatja be. Módszertani szempontból jelentős az általa kidolgozott tudományelméleti keret, amely szerint csak komplex makro- és mikroszociológiai tényezők ismeretében lehet a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat változásának okait feltárni. Az általa kidolgozott és alkalmazott elmélet és módszertani keret különösen a nyelvi kontaktusok kutatásához nyújt új szempontokat, jelentősen hozzájárul a nyelvsziget-dialektológia 21. századi korszerű értelmezéséhez, a nyelvi kisebbségek nyelvészeti, szociológiai, kulturális elemzéséhez.

A szerzőt idézve munkájáról: „A munka három nagy, az empirikus nyelvészet tárgyköréhez kapcsolódó nyelvészeti részterület, a dialektológia, a szocio- és kontaktusnyelvészet, valamint a pragmatika elméleti-módszertani meglátásait és eredményeit ötvözi és helyezi egy egységes keretbe a vizsgálatom tárgyát képező német nyelvnek marginalitásba szorult, jóllehet a világ sok más területén hasonló változataiban meglévő és még használt változatának elemzéséhez. Első lépésben a német nyelvterületen jelentős hagyományokkal rendelkező dialektológiai iskolák és irányzatok apparátusából és módszereiből, valamint a hazai germanisztika jeles nyelvsziget-kutatóinak eredményeiből (HUTTERER 1991, MANHERZ 1977, WILD 1986, 2003) kiindulva vázoltam fel ennek a külső nyelvsziget változatnak (Außensprachinsel) a rendszerét a lexika és szóalkotás szintjén, rögzítve ezzel a nyelvváltozat statikus állapotát. A kettős beágyazottság elve alapján a nyelv dinamikus része, maga a nyelvhasználat voltaképpen nyelven belüli (sprachinterne) és nyelven kívüli (sprachexterne) tényezők és paraméterek összjátéka, melynek leírásához bizonyos rendező elvek feltárására volt szükség. A nyelvi megnyilvánulások elemzésekor az egyik meghatározó elvnek a beszélők kora és a generációs struktúra figyelembe vétele bizonyult. Ha a kisebbségi nyelvváltozat fejlődésdinamikájában nyelvének lefelé ívelő szakaszáról – nyelvvesztésről, a nyelv leépüléséről, nyelv váltásról – beszélünk, akkor voltaképpen három sík összehangolását tesszük meg: egyszerre kell figyelembe venni a nyelv strukturális változásait, a nyelvhasználat változásait és természetesen a beszélők nyelvi és kommunikatív kompetenciájának változásait is. Minden nyelvi megnyilatkozás a beszélő tapasztalati horizontját tükrözi: szocializációs folyamatait, világtudását, emocionális diszpozícióit. A vizsgált nyelvközösség tekintetében szociálpszichológiai értelemben egy stigmatizált nyelvváltozatról beszélünk, mely a beszélők tudatában negatív (bizonyos generációkban tiltott) élményként vésődött be, és amely minden szociális helyzetben, interakcióban negatív (becsmérlő) értékítéletnek volt kitéve. Ugyanakkor a kisebbségre kívülről nehezedő nyomás – a magyar nyelv magas szintű elsajátítása a szociális felemelkedés reményében – társult a stigmatizált anyanyelv megélésével. E kettő együtt tovább erősítette a közösség asszimilációs hajlandóságát, készségét, melynek következménye, hogy a nyelv-

közösség szociolingvisztikai rétegződése a generációs struktúrával áll korrelációban” (KNIPF-KOMLÓSI 2011c: 3–4).

A szűkebben vett dialektológiai kutatások mellett jelentősen megnőtt az azok számára nélkülözhetetlen történeti és társadalomtörténeti, illetve néprajzi kutatások eredményeit bemutató publikációk száma, amelyek szinte a 24. órában egy kisebbség életformáját szociális kontextusban is elemzik (MANHERZ 1998; MANHERZ–WILD 2002). Az ELTE Germanisztikai Intézetének gondozásában és kiadásában a *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen* sorozatban 28 kötet jelent meg eddig, a magyarországi németek kismesterségeit bemutató sorozat (*Ungarndeutsches Handwerk*) 2 kötete, az *Ungarndeutsche Studien* című sorozat 6 kötete (szerk. MANHERZ), az *Ungarndeutsches Archiv* 11 kötete (szerk. KNIPF-KOMLÓSI–MANHERZ) és egy bibliográfia (B. SZABÓ–HUBER–SZABÓ 2008) nyomtatásban megjelent.

A fenti áttekintésnek elsődleges célja az volt, hogy a magyarországi német dialektológia kutatási tematikáját és legfontosabb eredményeit bemutassuk, kiemelve ebben a folyamatban az ELTE BTK Germanisztikai Intézete munkatársainak szerepét.

Kulcsszók: magyarországi német nyelvjárások, nyelvatlasz, fonetikai transzkripció, pragmatikai fordulat, paradigmaváltás a német dialektológiában.

Hivatkozott irodalom

- BINDORFFER, GYÖRGYI 2005. „Wir Schwaben waren immer gute Ungarn”. In: MANHERZ, KARL Hrsg., *Ungarndeutsches Archiv* 8. ELTE Germanistisches Institut, Budapest. 7–179.
- BRENNER, KOLOMAN 2004. Plosive der deutschen Dialekte in Westungarn. Eine kontrastive akustische Analyse. In: MANHERZ, KARL Hrsg., *Budapester Beiträge zur Germanistik* 44. ELTE Germanistisches Institut, Budapest. 5–166.
- BRENNER, KOLOMAN – ERB, MARIA – MANHERZ, KARL Hrsg., 2008. *Ungarndeutscher Sprachatlas (UDSA). Südungarn*. Erster Halbband. ELTE Germanistisches Institut, Budapest. 7–406.
- ERB, MARIA 2004. Wo man Gulasch, Pogatscherl und Palatschinken aufsesséken tut – Korpusbasierte Untersuchungen zur semantischen Einbettung ungarischer Lehnwörter in die neueren deutschen Sprachinselmundarten von Ungarn. In: BRDAR-SZABÓ, RITA – KNIPF-KOMLÓSI, ELISABETH Hrsg., *Lexikalische Semantik, Phraseologie und Lexikographie: Abgründe und Bürcken. Festgabe für Regina Hessky*. Duisburger Arbeiten zur Sprach- und Kulturwissenschaft 57. Peter Lang, Frankfurt am Main et al. 79–106.
- ERB MARIA 2006. „[...] wail’s Lem es so procht hot [...]” / „[...] mert így hozta az élet” – A nyelvcsere és a nyelvmegőrzés dimenziói a magyarországi németeknél a tarjáni közösség példáján. In: TÓTH ÁGNES – VÉKÁS JÁNOS szerk., *Egység a különbözőségekben. Az Európai Unió és a nemzeti kisebbségek*. Érték és Valóság 6. Friedrich Ebert Stiftung, Budapest. 103–136.
- ERB, MARIA 2011. Ungarndeutscher Sprachatlas (UDSA) – Datenerfassung, Kartierungsmethoden und Erkenntnismöglichkeiten am Beispiel des Ersten Halbbandes/Südungarn. In: GEYER, INGEBORG – GLAUNINGER, MANFRED – BARABAS, BETTINA Hrsg.,

- „Wort-Schätze” der „Sprach-Inseln”. *Lexikologische und lexikografische Aspekte ausgewählter Varietäten des Deutschen außerhalb seines geschlossenen Verwendungsareals*. Beiträge zur Sprachinselforschung 20. Praesens, Wien. 33–54.
- ERB, MARIA Hrsg., 2012. *Ungarndeutscher Sprachatlas (UDSA). Südungarn*. Zweiter Halbband. ELTE Germanistisches Institut, Budapest. 8–459.
- ERB, MARIA 2012. Wenn das Fremde zum Eigenen wird. Korpusbasierte Untersuchungen zu den ungarischen Lehnwörter der nachtürkischen deutschen Sprachinselmundarten von Ungarn bis 1945. In: MANHERZ, KARL – KNIPF, ELISABETH Hrsg., *Budapester Beiträge zur Germanistik* 46. ELTE Germanistisches Institut, Budapest. 4–385.
- ERB MARIA – KNIPF ERZSÉBET 2001. A magyarországi német kisebbség nyelve és nyelvhasználata az ezredfordulón. In: SISÁK GÁBOR szerk., *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén*. Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest. 311–328.
- ERB, MARIA – KNIPF-KOMLÓSI, ELISABETH 2003. Überlegungen zu den Sprachfunktionen bei Sprachinselminderheiten. In: MANHERZ, KARL Hrsg., *Gedenktagung zu Ehren von Claus Jürgen, Hutterer und Karl Mollay. Budapester Beiträge zur Germanistik* 38. ELTE Germanistisches Institut, Budapest. 77–87.
- ERB, MARIA – KNIPF-KOMLÓSI, ELISABETH 2007. Hrsg., Tradition und Innovation. Beiträge zur neueren ungarndeutschen Forschungen. In: MANHERZ, KARL Hrsg., *Ungarndeutsches Archiv* 9. ELTE Germanistisches Institut, Budapest. 7–326.
- FIEHLER, REINHARD 2000. Gesprochene Sprache – gibt’s die? In: ÁGEL, VILMOS – HERZOG, ANDREAS Hrsg., *Jahrbuch der ungarischen Germanistik*. GUG/DAAD, Budapest–Bonn. 93–105.
- FÖLDES, CSABA 2005. *Kontaktdeutsch. Zur Theorie eines Varietätentyps unter transkulturellen Bedingungen von Mehrsprachigkeit*. Günter Narr, Tübingen.
- GERNER, ZSUZSANNA 2003. Sprache und Identität in Nadasch/Mecseknádasd. Eine empirische Untersuchung zur Sprachkontaktsituation und Identitätsbildung in der ungarndeutschen Gemeinde Nadasch. In: MANHERZ, KARL Hrsg., *Ungarndeutsches Archiv* 7. ELTE Germanistisches Institut, Budapest. 5–170.
- GROSJEAN, FRANCOIS 1999. The bilingual’s language modes. In: NICOL, JANET L. – LANGENDOEN, TERRY D. Hrsg., *Language Processing in the Bilingual*. Blackwell, Oxford. 1–22.
- HUBER, ÁGNES 2011. *Identität bei den Ungarndeutschen*. PhD-értekezés. ELTE BTK Germanisztikai Intézet. Kézirat.
- HUTTERER, CLAUS JÜRGEN 1960. *Geschichte der ungarndeutschen Mundartforschung*. In: HUTTERER, CLAUS JÜRGEN – GROSSE, SIEGFRIED Hrsg., *Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Klasse*. Bd. 106. Heft 1. Akademie Verlag, Berlin. 1–96.
- HUTTERER, CLAUS JÜRGEN 1961. Hochsprache und Mundart bei den Deutschen in Ungarn. In: HUTTERER, CLAUS JÜRGEN – GROSSE, SIEGFRIED Hrsg., *Hochsprache und Mundart in Gebieten mit fremdsprachigen Bevölkerungsteilen*. Akademie, Berlin. 33–71.
- HUTTERER, CLAUS JÜRGEN 1962. *Fragebuch zum Ungarndeutschen Sprachatlas*. ELTE BTK Német Nyelv és Irodalom Tanszék. Kézirat.
- HUTTERER, CLAUS JÜRGEN 1963. *Das ungarische Mittelgebirge als Sprachraum*. Niemeyer, Halle an der Saale.

- HUTTERER, CLAUS JÜRGEN 1991. Aufsätze zur deutschen Dialektologie. In: MANHERZ, KARL Hrsg., *Prof. Dr. C. J. Hutterer zum 60. Geburtstag gewidmet*. Ungarndeutsche Studien 6. Tankönyvkiadó, Budapest. 9–491.
- HUTTERER, KLAUS JÜRGEN 2003. Die Deutsche Mundart von Gestitz/Várgesztes. In: MANHERZ, KARL Hrsg., *Gedenktagung zu Ehren von Claus Jürgen, Hutterer und Karl Mollay. Budapester Beiträge zur Germanistik* 38. ELTE Germanistisches Institut, Budapest. 268–323.
- HUTTERER, CLAUS JÜRGEN – MOLLAY, KARL 1965. Deutsche Mundartforschung in Ungarn. *Zeitschrift für Mundartforschung* 32: 130–132.
- JUHÁSZ, MÁRTA 2009. *Die Mundart von Tscholnok/Csolnok. Sprachsystem einer ungarndeutschen Varietät*. PhD-értekezés. ELTE BTK Germanisztikai Intézet. Kézirat.
- KISS JENŐ 2002. Dialektológia és nyelvtudomány: Hagyomány és korszerűség. *Magyar Nyelvjárások* 40: 3–20.
- KNÄB, ELISABETH 1994. *Passivkonstruktionen in der Mundart von Nadwar/Nemesnádudvar*. Doktori disszertáció. PTE BTK Germanisztikai Intézet. Kézirat.
- KNIPF-KOMLÓSI, ELISABETH 2003. Die Substantivableitung in der Mundart. Ein Beitrag zur Substantivderivation am Beispiel einer ungarndeutschen Mundart. In: MANHERZ, KARL Hrsg., *Budapester Beiträge zur Germanistik* 42. ELTE Germanistisches Institut, Budapest. 7–174.
- KNIPF-KOMLÓSI, ELISABETH 2006. Sprachliche Muster bei Sprachinselsprechern am Beispiel der Ungarndeutschen. In: BEREND, NINA – KNIPF-KOMLÓSI, ELISABETH Hrsg., *Sprachinselwelten – The World of Language Islands*. Peter Lang, Frankfurt am Main. 39–57.
- KNIPF-KOMLÓSI, ELISABETH 2008. Ungarn. In: EICHINGER, LUDWIG – PLEWINA, ALBRECHT – RIEHL, CLAUDIA Hrsg., *Handbuch der Sprachminderheiten in Mittel- und Osteuropa*. Gunter Narr Verlag, Tübingen. 265–329.
- KNIPF-KOMLÓSI ELISABETH 2009. A nyelvváltozás nyomai egy magyarországi német nyelvjárás példáján. In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA szerk., *Nyelvelmélet és dialektológia*. PPKE, Piliscsaba. 133–148.
- KNIPF-KOMLÓSI, ELISABETH 2011a. Wortneubildungen als Beispiele des lexikalischen Wandels. In: BALOGH, ANDRÁS – VARGA, PÉTER Hrsg., „*das Leben in der Poesie*”. *Festschrift für Magdolna Orosz zum 60. Geburtstag*. ELTE Germanistisches Institut, Budapest. 353–360.
- KNIPF-KOMLÓSI, ELISABETH 2011b. Wandel im Wortschatz der Minderheitensprache. Am Beispiel des Deutschen in Ungarn. In: SCHMIDT, JÜRGEN ERICH – KÖNIG, WERNER – STELLMACHER, DIETER Hrsg., *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik. Beihefte*. Band 145. Franz Steiner Verlag, Stuttgart. 9–293.
- KNIPF-KOMLÓSI, ELISABETH 2011c. *Wandel im Wortschatz der Minderheitensprache (A kisebbségi német nyelvváltozat szókészletének változásai)*. Akadémiai doktori értekezés tézisei. Kézirat.
- KNIPF-KOMLÓSI, ELISABETH 2012. Nationale Varietäten und sprachliche Variation am Beispiel des Deutschen. Eine Problemskizze. In: SZABÓ DÁVID szerk., *Szavak, frazémák, szótárak. Írások Bárdosi Vilmos 60. születésnapjára*. ELTE BTK Francia Tanszék – Egyetemi közti Francia Központ, Budapest. 33–45.
- KNIPF-KOMLÓSI ERZSÉBET – MÜLLER MÁRTA 2012. A magyarországi német nyelvjárások szótára. Egy készülő nyelvjárászigt-szótárról. *Magyar Nyelv* 108: 257–269.

- KNIPF-KOMLÓSI, ELISABETH – RIEHL, CLAUDIA MARIA Hrsg., 2012. *Kontaktvarietäten des Deutschen synchron und diachron*. Praesens-Verlag, Wien.
- MANHERZ, KARL 1968. *Deutsche Mundarten im Pilisch-Gebirge*. Doktori disszertáció. ELTE BTK Német Nyelv és Irodalom Tanszék. Kézirat.
- MANHERZ, KARL 1977. *Spracheographie und Sprachsoziologie der deutschen Mundarten in Westungarn*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MANHERZ, KARL 1985. Die ungarndeutschen Mundarten und ihre Erforschung in Ungarn. In: MANHERZ, KARL Hrsg., *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen* 5. ELTE Germanistisches Institut, Budapest. 27–38.
- MANHERZ, KARL 1986a. Deutsche Mundarten im Pilisch-Gebirge. In: MANHERZ, KARL Hrsg., *Ungarndeutsche Studien* 3. Tankönyvkiadó, Budapest. 7–137.
- MANHERZ, KARL 1986b. Das Christigeburtspiel und Paradeisspiel aus Zanegg/Mosonszolnok auf dem Heideboden. In: MANHERZ, KARL Hrsg., *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen* 6. ELTE Germanistisches Institut, Budapest. 7–81.
- MANHERZ, KARL Hrsg., 1998. *Die Ungarndeutschen*. Útmutató Kiadó, Budapest. 3–128.
- MANHERZ, KARL Hrsg., 2003. *Gedenktagung zu Ehren von Claus Jürgen Hutterer und Karl Mollay am 24. November 2000*. Budapesti Beiträge zur Germanistik 38. ELTE Germanistisches Institut, Budapest.
- MANHERZ, KARL 2011. *Der Sankt-Johanner Kodex. Original Handschrift und Textband*. 1–2. ELTE Germanistisches Institut – Pytheas Verlag, Budapest.
- MANHERZ, KARL – WILD, KATHARINA 2002. Zur Sprache und Volkskultur der Ungarndeutschen. In: MANHERZ, KARL Hrsg., *Ungarndeutsches Archiv* 3. ELTE Germanistisches Institut, Budapest. 7–180.
- MÁRKUS, ÉVA 2003. Deutsche Mundarten im Ofner Bergland. In: MANHERZ, KARL Hrsg., *Ungarndeutsches Archiv* 4. ELTE Germanistisches Institut, Budapest. 3–290.
- MÁRKUS, ÉVA 2013. *Die deutsche Mundart von Deutschpilsen/Nagybörzsöny*. Habilitációs értekezés. ELTE BTK Germanistisches Institut, Budapest. Kézirat.
- MATTHEIER, KLAUS J. 1980. *Pragmatik und Soziologie der Dialekte. Einführung in die kommunikative Dialektologie des Deutschen*. Quelle und Meyer, Heidelberg.
- MATTHEIER, KLAUS J. 1994. Theorie der Sprachinsel. Voraussetzungen und Strukturierungen. In: BEREND, NINA – MATTHEIER, KLAUS J. Hrsg., *Sprachinselforschung. Eine Gedenkschrift für Hugo Jedig*. Peter Lang, Frankfurt am Main. 333–348.
- MATTHEIER, KLAUS J. 2002. Sprachinseln als Arbeitsfelder. Zu den zentralen Forschungsdimensionen der Erforschung deutscher Sprachinseln. In: ERB, MARIA – KNIPF-KOMLÓSI, ELISABETH – OROSZ, MAGDOLNA – TARNÓI, LÁSZLÓ Hrsg., „Und thut ein Gnügen seinem Amt”. *Festschrift für Karl Manherz zum 60. Geburtstag*. Budapesti Beiträge zur Germanistik 39. ELTE Germanistisches Institut, Budapest. 135–145.
- MIRK, MÁRIA 1985. Der Fachwortschatz der Bergmannsprache in der deutschen Mundart von St. Iwan bei Ofen/Pilisszentivan. In: MANHERZ, KARL Hrsg., *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen* 5. Tankönyvkiadó, Budapest. 125–182.
- MIRK, MÁRIA 1997. Sprachgebrauch in Pilisszentiván/St. Iwan bei Ofen. In: MANHERZ, KARL Hrsg., *Ungarndeutsches Archiv* 1. ELTE Germanistisches Institut, Budapest. 99–238.
- MÜLLER, MÁRTA 2011. Lexikalisch-semantische Merkmale der Handwerk-Fachwortschätze in Werischwar/Pilisvörösvár. In: MANHERZ, KARL Hrsg., *Ungarndeutsches Archiv* 12. ELTE Germanistisches Institut, Budapest. 5–268.

- REIN, KURT 1983. Bestimmende Faktoren für den variierenden Sprachgebrauch des Dialektsprechers. In: BESCH, WERNER et al. Hrsg., *Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung*. Walter de Gruyter, Berlin – New York. 1443–1455.
- SCHWOB, ANTON 1971. *Wege und Formen des Sprachausgleichs in neuzeitlichen ost- und südostdeutschen Sprachinseln*. Oldenbourg, München.
- B. SZABÓ, KÁROLY – HUBER, ÁGNES – SZABÓ, DEZSŐ Hrsg., 2008. Bibliographie zur Geschichte, Sprache, Volkskultur und Literatur der Ungarndeutschen 1945 – 2007. In: MANHERZ, KARL Hrsg., *Ungarndeutsches Archiv* 10. ELTE Germanistisches Institut, Budapest. 5–182.
- SZILÁGYI-KÓSA, ANIKÓ 2011. *Ungarndeutsche Personennamen im Plattenseeoberland. Eine anthroponomastische Langzeitstudien in Deutschbarnag/Barnag und Werstuh/Vöröstó*. In: MANHERZ, KARL Hrsg., *Ungarndeutsches Archiv* 11. ELTE Germanistisches Institut, Budapest. 6–250.
- WILD, KATHARINA 1986. Untersuchungen zur Syntax der Konjunktionalsätze in der Bawatzer (Babarc) Mundart. In: MANHERZ, KARL Hrsg., *Ungarndeutsche Studien* 3. Tankönyvkiadó, Budapest. 139–221.
- WILD, KATHARINA 1994. *Syntax der eingeleiteten Nebensätze in den Fuldaer deutschen Mundarten Südungarns*. Studies in Modern Philology 11. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- WILD, KATHARINA 2003. Zur komplexen Analyse der 'Fuldaer' deutschen Mundarten Südungarns. In: MANHERZ, KARL Hrsg., *Ungarndeutsches Archiv* 6. ELTE Germanistisches Institut, Budapest. 6–167.

On German dialectology in Hungary: Research trends and results

This paper gives an overview of research on German dialects conducted over the past fifty years in this country, and presents some of the results achieved so far. It introduces the projects of the Institute of Germanic Studies of Eötvös Loránd University (Ungarndeutscher Sprachatlas – UDSA.; Wörterbuch der ungarndeutschen Mundarten – WUM.; Tonarchiv der ungarndeutschen Mundarten), as well as the theoretical and methodological innovations in the study of dialectology and sociolinguistics. German dialect islands in Hungary have to face language loss (Sprachverlust) by the early 21st century, even though communication in the local dialect can still be studied in certain generations of speakers. New trends in dialectology and sociolinguistics (communicative, interactive, and perceptual dialectology) now occupy the focus of interest, and special attention is devoted to the socio-cultural environment of speakers, the producers of linguistic utterances. In the study of German dialects in Hungary, we can speak of a speaker-centred dialectological-sociolinguistic paradigm shift.

Keywords: German dialects in Hungary, language atlas, phonetic transcription, pragmatic turn, paradigm shift in German dialectology.

MANHERZ KÁROLY
Eötvös Loránd Tudományegyetem

A retorikai szerkezet újratemtése a magyar–angol sajtófordításban*

1. Bevezető

E leíró jellegű, feltáró tanulmány középpontjában a fordítás, azon belül pedig a koherencia egyik kulcsfontosságú alkotóelemének, a retorikai szerkezetnek a funkcionális ekvivalencia létrehozása során történő újratemtése, (re)produkciója áll. A vizsgálat elvégzésére az indított, hogy a különféle nyelvek és kultúrák szövegszerkesztési hagyományai és normái jelentős eltéréseket mutatnak (a témában született kutatások eredményeiről szóló részletes áttekintést l. CONNOR 1996). E különbségek hatással vannak nemcsak a fordítók tevékenységére, hanem a fordítások értelmezhetőségére is. Míg a koherencia és a szövegszerkezet egyes aspektusainak (pl. a strukturális és a nem strukturális kohézió) fordításával számos kutatás foglalkozik (pl. BAKER 1992 és KÁROLY 2010 ismerteti ezeket), a retorikai szerkezet fordítási kérdéseit kevesen vizsgálják, annak ellenére, hogy a szövegfeldolgozásban betöltött kulcsszerepe bizonyított (HATIM–MASON 1990; MANN–MATTHIESSEN–THOMPSON 1992; NORD 1997; TIRKKONEN–CONIT 2002).

Az elemzés a retorikai szerkezet fordítási viselkedését a sajtófordítás esetén keresztül mutatja be. A retorikai szerkezet leírásában MANN–THOMPSON (1986) retorikastruktúra-elméletére épít, amely funkcionális megközelítésben ragadja meg a szöveg hierarchikus retorikai/logikai szerkezetét, nem említett, hanem a szöveg interpretációja során, a szövegstruktúrából kikövetkeztetett, ún. „kapcsolódási propozíciók” elemzése alapján. A vizsgálat tárgya a sajtófordítás, ezen belül a hírszövegek fordítása. E fordításfajta két szempontból is különösen alkalmas korpusz a kutatáshoz. Egyfelől a műfaj (hírszöveg) kellően „semleges” ahhoz, hogy szövegsajátságait ne befolyásolják olyan tényezők, amelyek fordítása különleges fordítói stratégiát kíván (mint pl. az irodalmi szövegek esztétikai jellemzői, a beszélt nyelvi diskurzus informális és spontán vonásai, az írásos tudományos műfajok formális, tervezett jellege). A választás másik oka a hírműfajok azon csoportjának jellemzőiben keresendő, amelyhez ez a konkrét műfaj tartozik. Tartalmára és retorikai felépítésére az elemző, kritikus, érvelő megközelítés a jellemző, ezért a hírszöveget az ún. „érvelő hírműfajok” (GOTTLIEB 2010: 199) csoportjába sorolja a szakirodalom. Az érvelő hírműfajok fordítóitól az az elvárás, hogy nemcsak tartalmi, hanem formai kérdésekben is hűek maradjanak a forrásnyelvi szöveghez. A fordítás hűségét pedig nagyban befolyásolja az, hogy a fordító (akarva vagy akaratlanul) megőrzi-e fordítás során a forrásnyelvi szöveg retorikai szerkezetét.

* Hálával tartozom tanulmányom két lektorának értékes véleményéért és hasznos megjegyzéseiért. A kapcsolódó kutatást az OTKA (nyilvántartási szám: K83243) és a Bolyai Kutatási Ösztöndíj támogatta.

A tanulmány fő célja hipotézisek alkotása a retorikai szerkezet sajtófordításban történő (re)produkciójára vonatkozóan. A kutatás eredményei alapján rámutat arra, hogy a retorikai és a műfaji szerkezet hogyan hat egymásra, és hogy a retorika módosulásai milyen szerepet játszhatnak funkcionálisan ekvivalens fordítások létrehozásában. Részletesen foglalkozik azzal az eddigi vizsgálatokban sajnálatosan kevés figyelmet kapott kérdéskörrel is, hogy a retorikai szerkezetben bekövetkező eltolódások miként hatnak a keletkező fordítás hírtartalmára.¹

2. Elméleti háttér

2.1. Retorikaistruktúra-elmélet. MANN–THOMPSON (1986: 58) felfogása szerint egy szöveg akkor tekinthető koherensnek, ha különböző részei „illeszkednek egymáshoz”. A részek illeszkedése azonban nem lehet „akármilyen” folyamat (pl. a mondatok ábécérendbe állításának) eredménye. Vélekedésük szerint ez a minőség leginkább abból fakad, hogy a nyelvhasználó képes arra, hogy elméjében összekapcsolja egy vizuális kép össze nem kapcsolódó elemeit. MANN–THOMPSON az alábbi két példával szemlélteti a jelenséget, amelyben az első mondatpárt koherensnek, a másodikat azonban inkohereusnak minősíti:

a) *I love to collect classic automobiles. My favourite car is my 1899 Duryea.*
[= Nagyon szeretek régi autókat gyűjteni. A kedvencem az 1899-es Duryeám.]

b) *I love to collect classic automobiles. My favourite car is my 1977 Toyota.*
[= Nagyon szeretek régi autókat gyűjteni. A kedvencem az 1977-es Toyotám.]

Bár a példa ma már nem igazán állja meg a helyét, amikor egy 1977-es Toyota is klasszikusnak számít, MANN–THOMPSON a két mondatpárral a második pár inkohereus voltára kívánt rámutatni. Míg ugyanis az a)-ban az implicit kapcsolódási proposíció az, hogy az első mondatban megfogalmazott általánosításra a második mondat állít példát (mivel a Duryea régi autónak számít), a második, b) mondatpárban megjelenő Toyotáról ugyanez nem mondható el (legalábbis a teória megjelenésének idején nem). Az a) példában a második mondat az első mondat „kidolgozásaként” (ELABORATION) értelmezhető, mert ez a szövegrész fejti ki, pontosítja az első mondatban megjelenített fogalmat (a „régit autót”).

MANN–THOMPSON retorikaistruktúra-elméletének alapját a kapcsolódási proposíciók (KP; relational propositions) alkotják. A kapcsolódási proposíciók értelmezésük szerint olyan logikai/retorikai relációk, amelyek a szöveg két különálló részéből származtathatók, de nem egymástól függetlenül következnek valamelyik részéből. A kapcsolódási proposíció tehát kombinatív jelenség, amely a szöveg valamely két részéből „adódik össze”. A szöveget azért érzékeljük koherensnek, mert képesek vagyunk e relációk érzékelésére és értelmezésére. Ez egyben azt is jelenti, hogy ha valaki nem tudja a kapcsolódási proposíciókat azonosítani és értelmezni, akkor inkohereusnak érzékelheti a szöveget. MANN–THOMPSON, saját és mások kutatásaira építve, de a teljesség igénye nélkül, 32 lehetséges kapcsolódási proposíció típust különít el. Ezeket az 1. táblázat foglalja össze három csoportba osztva: bemutató (presentational), tárgyi (subject matter) és többmagú (multinuclear) relációk (MANN 2005).

¹ DEME LÁSZLÓ (1978) mondat szerkezeti vizsgálatai több ponton hasonlítanak a jelen elemzéshez. Az újsághírek logikai szerkezetével BÉKÉSI IMRE (1982) is foglalkozott.

1. táblázat

Bemutató, tárgyi és többmagú relációk (MANN 2005 alapján)

BEMUTATÓ RELÁCIÓK	TÁRGYI RELÁCIÓK	TÖBBMAGÚ RELÁCIÓK
Antitézis ²	Körülmény	Összekapcsolás
Háttér	Feltétel	Ellentét ⁵
Engedmény	Kidolgozás	Szétválasztás
Lehetővé tétel	Értékelés	Hézag (relációhiány)
Bizonyíték	Értelmezés	Felsorolás
Indoklás	Eszköz	Többmagú újbóli állítás
Motiváció	Nem akart ok ³	Következés
Előkészítés	Nem akart eredmény	
Újbóli állítás	„Máskülönben”	
Összefoglalás	Cél	
	Megoldás	
	Feltétel nélkül	
	„Hacsak nem”	
	Akart ok ⁴	
	Akart eredmény	

MANN–THOMPSON (1988) elméletének célja a szövegek hierarchikus logikai struktúrájának feltérképezése a többnyire kimondatlanul maradó (implicit), de a szöveg egyes részeiből a szövegértelmezési folyamat során kikövetkeztethető kapcsolódási propozíciók azonosítása alapján. A modell segítségével leírhatók az egyes szövegrészek (pl. mellékmondatok, mondatok, bekezdések) közötti funkcionális, logikai relációk, és azonosíthatók a relációk módosulási pontjai és kiterjedése. Ilyen értelemben lényegében olyan, a mikrostrukturális szintből kiinduló elemzési módszerről van szó, amely alapján következtetések fogalmazhatók meg a szöveg makrostrukturájára vonatkozóan is. Az elmélet mondat szerkezeti vizsgálódás, ezért felmerülhet a kérdés, hogy miért tekinthető mégis retorikainak. Nem előzmények nélküli ez a megközelítés. Hagyományosan is a retorikában az elocutio rész a mondat szerkezet vizsgálatával kezdődött, csak utána következett a stílus vizsgálata. A modern amerikai retorikai iskolai is – melynek középpontjában a fogalmazástanítás (esszéírás) áll – foglalkozik mondat szerkesztési és központoszási kérdésekkel is a stilisztikai kérdések mellett.

² Antitézis: szembeállítás (a beszélő/író az egyiket előnyben részesíti a másikkal szemben) (MANN 2005).

³ Nem akart ok: a szatellit a mag kiváltó oka. Nem akart eredmény: a mag okozhatja a szatellitben szereplő helyzetet (MANN 2005).

⁴ Akart ok: a szatellit az oka a magban szereplő akarati cselekvésnek. Akart eredmény: a mag a kiváltó oka a szatellitben szereplő cselekvésnek vagy helyzetnek (MANN 2005).

⁵ Ellentét: két olyan magból álló reláció, amelyek a) sok szempontból egyformák, b) néhány szempontból különböznek és c) e különböző szempontok egyike alapján kerülnek összevetésre (MANN 2005).

A kapcsolódások két, egymást nem átfedő szövegrész között jönnek létre. Az egyik szövegrészt, amelyhez mint központi egységhez más szövegrészek kapcsolódnak, MANN–THOMPSON szimbolikusan „mag”-nak (nucleus) nevezi. A maghoz kapcsolódó (egy vagy több) szövegrészt pedig hasonlóan képletesen „szatellit”-nek (satellite) hívja. A mag és szatellitje(i) által létrehozott mintázatot „sémá”-nak nevezik (a 4.2.) részben szereplő 1. és 2. diagramban a függőleges vonalak a magot jelölik, a nyilak a szatellit maghoz való viszonyát). A sémák szövegrészekből összetevődő, a szöveg retorikai-logikai strukturális elrendeződésének kialakításáért felelős absztrakt minták. Ezek határozzák meg, hogy egyes szövegrészek (magok) hogyan viszonyulnak a teljes szöveghez (MANN–THOMPSON 1988: 247). Röviden: a sémák határozzák meg a szöveg retorikai struktúráját.

2.2. A retorikastruktúra-elméletre épülő kutatások eredményei. Bár a diskurzuselemzés területén az elméletet széles körben alkalmazták, a fordításkutatásban nem kapott annyi figyelmet. A diskurzuselemzésben elsősorban az érvelési és a fogalmazási készség vizsgálatára használták, de helyet kapott párbeszéd- és a multimédiás diskurzus kutatásában is. A nyelvészeti elemzések az angol, a kínai, a portugál, a brazil portugál, a francia, a német, az arab, a finn, a japán, az orosz, a spanyol és a magyar nyelvre összpontosultak. Mivel e kutatásokról részletes áttekintés található TABOADA (2004), TABOADA–MANN (2006) és MANN (2005) munkáiban, a következőkben csak azokról a vizsgálatokról lesz szó, amelyek közvetlenül kapcsolódnak a tanulmány témájához (az érvelő típusú szövegre, valamint a magyar és az angol nyelvre vonatkozóan).

VIRTANEN (1995) egy angol nyelvű hivatalos levélben elemezte a retorikastruktúra-elmélet segítségével a levél írójának érvelési stratégiáját. A levél egy vásárlói panaszra írt válasz volt. VIRTANEN elsőként a szöveg retorikai szerkezeti ágrajzát készítette el. A rajzban jól kivehető módon tükröződnek a levél strukturális szempontból lényeges elemei. Az összetartozó szövegrészek rendszeréből kiolvashatók a bekezdéshatárok, és a bekezdések tartalmát összegző ún. tételmondatok is kiemelkednek a hierarchiában, mint más kapcsolódási proposíciók fölé emelkedő „csúcs” kapcsolódási proposíciót tartalmazó szövegrészek. Az elemzés alapján VIRTANEN arra a következtetésre jut, hogy a levél lényegét az utolsó bekezdés tartalmazza, amely explicit módon megfogalmazza a szöveg kommunikatív célját, melynek értelmében a levél írója úgy szeretne „felülkerekedni” az elégedetlen vásárlón, hogy egy ajánlattal próbálja kárpótolni a csalódásáért. Az utolsó bekezdést a levél többi részéhez a MOTIVÁCIÓ reláció kapcsolja, amelynek a magja az utolsó bekezdés és a szatellitje a teljes előtte álló szöveg.

VIRTANEN a retorikastruktúra-elmélet alapján megfogalmazott következtetések hitelességének igazolására a vizsgálatot egy olyan kísérlettel egészítette ki, amelyben összevetette az eredményeket a szövegről alkotott olvasói megítéléssel. A kísérletben két csoport vett részt. Az egyik olvasói csoport hat anyanyelvi beszélőből állt, akik mindannyian szakmai szinten foglalkoznak a nyelvvel (vagyis nem átlagos nyelvhasználók). A másik csoportban egy finn egyetem 18 éves angol szakos hallgatója volt. VIRTANEN arra kérte a résztvevőket, hogy olvassák el figyelmesen a szöveget és jelöljék meg benne azt a részt, amely szerintük a teljes

szöveg (levél) lényegét tartalmazza. A kísérletből az derült ki, hogy bár a résztvevők meglehetősen nagy eltérésekkel értelmezték a levelet, a többségük a levél utolsó bekezdését jelölte meg mint a szöveg központi, lényegi részét. VIRTANEN ebből arra a következtetésre jut, hogy bár az olvasói megítélés alapvetően egybeesik az elemzési modell által azonosított domináns szövegrészekkel, az eltérések arra utalnak, hogy a modell mégsem ragad meg minden, a szövegszerkesztési sajátosságokra, preferenciákra vonatkozó jelenséget (1995: 545). A szerző ezért a szövegek több szempontú elemzése mellett foglal állást, amely lehetővé teszi a szöveg mint összetett strukturális jelenség megfelelően komplex leírását.

Ilyen összetett elemzésre látunk példát MAGNUCZNÉ GODÓ (2003) munkájában, aki az elméletet a fogalmazási készség kontrasztív retorikai aspektusainak vizsgálatára alkalmazta. Arra a kérdésre keresett választ, hogy léteznek-e az angol és a magyar nyelvben olyan kultúrafüggő intellektuális hagyományok és ezekhez kapcsolódóan olyan konceptuális sémák, amelyek megnehezítik a magyar anyanyelvűek számára az angol-amerikai retorika bizonyos jellemzőinek elsajátítását. Elemzésének tárgyát magyar és angol (észak-amerikai) anyanyelvű egyetemi hallgatók érvelő típusú, anyanyelven megírt fogalmazásai képezték.

A kvantitatív és kvalitatív elemzések szignifikáns eltéréseket mutattak a magyar és az angol nyelvű fogalmazásokban jellegzetesen előforduló retorikai struktúra között. A retorikaistruktúra-elmélet szempontjából legmarkánsabb különbségek között említi például azt, hogy míg a magyar diákok fogalmazásaiban a domináns kapcsolódási propozíció az ENGEDMÉNY és a FELTÉTEL volt, addig az észak-amerikai hallgatók munkáiban a HÁTTÉR, az EREDMÉNY és az INDOKLÁS kapcsolódási propozíciók túlsúlya volt a jellemző.

A fogalmazások érvelő szövegek voltak, amelyek általában négy fő egységből állnak: szituáció, probléma, megoldás és értékelés. Jelentős különbségként jelentkezik az angol és a magyar korpuszban az, hogy ezek közül a (lineáris) szuperstrukturális elemek közül a magyar fogalmazások többnyire a SZITUÁCIÓ, míg az angol fogalmazások a HÁTTÉR kapcsolódási propozícióval kezdődtek. A kifejtési részben a magyar fogalmazásokban elsősorban a KIDOLGOZÁS, INDOKLÁS és ENGEDMÉNY relációk szerepeltek, az angol szövegekben viszont az INDOKLÁS reláció dominált és az ENGEDMÉNY reláció egyáltalán nem szerepelt. A lezárás a magyar fogalmazásokban gyakran elmaradt, míg az angol szövegekben általában jelen volt és az ÖSSZEFOGLALÁS vagy az ÉRTÉKELÉS relációk túlsúlyát mutatta.

MAGNUCZNÉ GODÓ az elemzést illokúciós elemzéssel egészítette ki, hogy a kapcsolódási propozíciók azonosítását formai indikátorok is segítsék. A retorikai szerkezettel ellentétben az illokúciós elemzés eredményei azt mutatták, hogy az érvelő szándék mondat szintű megvalósulása nem tért el jelentősen az angol és a magyar korpuszban. Az elemzésből ugyanakkor egyértelműen kiderült, hogy a magyar és az észak-amerikai diákok eltérő makrostrukturális retorikai sémákkal dolgoznak. Érdekes eredménye MAGNUCZNÉ GODÓ vizsgálatainak az, hogy a különbségek ellenére a nyelvi rendszerbeli eltérések nem olyan mértékben befolyásolják az érvelés jellegét, mint a szövegszerkezetet meghatározó kulturálisan kondicionált retorikai normák.

MAGNUCZNÉ GODÓ kutatása egy igen fontos kérdést vet fel: ha a magyar és az angol nyelv retorikai normái ilyen eltérőek egy szövegtípuson belül, milyen stratégiát válasszon a fordító annak érdekében, hogy a célnyelvi szöveg megfeleljen a célközönség (retorikai) elvárásainak és ezáltal könnyen feldolgozható/értelmezhető legyen, de mégis ugyanazt a propozicionális tartalmat közvetítse mint a forrásnyelvi szöveg?

Bár a fordítástudományi szakirodalomban találunk utalásokat a retorikai struktúra vizsgálatának jelentőségére a funkcionális ekvivalencia megteremtésében (pl. HATIM–MASON 1990: 182, 190; NORD 1997: 32; PAPEGAALJ–SCHUNBERT 1988; TIRKKONEN–CONIT 2002), tudomásom szerint egyelőre csupán egy kísérlet született az elmélet fordítási célú felhasználására. GAYOR (2008) az angol nyelvű európai uniós dokumentumok magyar fordítása során keletkező retorikai eltolódásokat vizsgálta. Azt találta, hogy a fordításokat kevésbé jellemzik retorikai szerkezeti eltolódások, de ha mégis előfordulnak, akkor főként a két nyelv közötti kulturális és nyelvi rendszerbeli különbségekből fakadnak. TIRKKONEN–CONIT (2002: 13) kifejezetten hangsúlyozza a modell hasznosságát a fordítás folyamatának megértését célzó kutatásokban, amikor az ún. „fordítói szakértelem” szerepének és jellemzőinek feltárása a cél. Rámutat arra, hogy a fordítói szakértelem egyik fontos alkotóeleme a fordító azon képessége, amelynek eredményeként képes a szöveg egészének globális értelmezésére, vagyis képes egy ún. „makro”-szemszögből átlátni annak hierarchikus retorikai struktúráját. E képesség célzott fejlesztésére a retorikastruktúra-elmélet igen hatékony segítséget nyújthat a fordítóképzésben, mivel lehetővé teszi a szövegek retorikai struktúrájának feltérképezését, majd az adott szövegtípusokra vagy műfajokra jellemző strukturális sajátosságok rendszerbe foglalását és tudatosítását.

Mint az a fenti kutatásokból is kiderül, bizonyos kultúrák jelentős eltéréseket mutatnak abból a szempontból, hogy milyen retorikai felépítést és milyen kapcsolódási propozíciókat részesítenek előnyben vagy érzékelnek könnyebben feldolgozhatónak. Minél távolabb állnak ezek a preferenciák egymástól, a fordító feladata annál összetettebb, mivel várhatóan annál több változtatást kényszerül végrehajtani a forrásnyelvi szöveg eredeti retorikai struktúráján, hogy a célnyelvi befogadók számára is követhető szerkezetű (logikájú) fordítást hozzon létre.

2.3. Sajtófordítás. A hírszövegek műfaji sajátosságainak leírásában BELL (1991, 1998) munkái a legmeghatározóbbak a szakirodalomban. Ezek szerint a hírszöveg három alapelemből áll: 1. tulajdonítás (hírügynökség, újságíró), 2. absztrakt (főcím, alcím/összefoglalás) és 3. történet (epizódok és események). A történeten belül az események számos további elemet tartalmaznak: tulajdonítás, szereplők, cselekmény, helyszín, utóesemény (a fő eseményt követő cselekmény), kommentár (az újságíró vagy a hírszöveg szereplőjének megfigyelései és értékelő megjegyzései az eseménnyel kapcsolatban, amelyek segítik az olvasót a hírszöveg értelmezésében) és háttér (további felek verbális reakciói vagy nem verbális következmények, az esemény fő cselekményét követő bármely cselekményre vonatkozóan).

RENKEMA (2004: 267) megközelítése ettől jelentősen eltér. Módszere kiterjed a médiaszöveg tartalmára (pl. milyen témákkal foglalkozik és miket hagy ki) és szerkezetére (mi szerepel a címben, milyen információ jelenik meg a szöveg fontos pontjain) éppúgy, mint a gondolatok megfogalmazásának módjára (pl. az információk strukturálása, lexikai választások).

Jelen tanulmány ötvözi a két megközelítést, mégpedig oly módon, hogy párhuzamosan vizsgálja a hírszöveg tartalmát (az eseménystruktúrán keresztül) és a szövegszerűség bizonyos aspektusait (a retorikai szerkezeten keresztül). E kettős megközelítést a vizsgálat tárgyát képező korpusz (az elemző típusú újságcikk) speciális jellege teszi szükségessé. REISS (2000: 30) tipológiája szerint ez a műfaj a tartalomközpontú szövegek kategóriájába esik, amelyek erősen leíró jellegűek. Az ilyen szövegeknél a tartalom állandó kell, hogy maradjon, ezért olyan fordítási módszert kell választani, ami megőrzi a célnyelven a forrásnyelvi szöveg tartalmát. Fontos továbbá az is, hogy a nyelvi megformálásban a célnyelv jellemzői legyenek az uralkodók, mert az olvasó csak akkor tudja értelmezni a szöveg tartalmát, ha az számára ismerős, megszokott nyelvi formában jelenik meg (REISS 2000: 31). Elemzésemben arra is kitérek majd, hogy a jelen vizsgálat tárgyát képező műfaj esetében mennyire valósítható meg egy ilyen erős célnyelvi orientáció.

A sajtófordítás a fordítás egy különleges formája. Jellemzőit több szempontból is vizsgálták: nyelvpár-specifikus sajátosságok, a sajtószöveg fordítójának speciális szerepe(i) és az ebből (ezekből) fakadó fordítói stratégiák, a hírszövegek szövegszerkezeti elemei (pl. főcím, alcím, összefoglalás) és teljes hírszövegek különféle, a mondat szintje felett megnyilvánuló jellemzői (pl. logikai szerkezet, tematikus szerkezet, ideológia).

A nyelvpárokra irányuló vizsgálatok túlnyomó többsége az angol nyelv és más nyelvek viszonyát elemzi a fordításban, pl. angol–spanyol (VALDEÓN 2005), angol–görög (SIDIROPOULOU 1995a, 1995b, 1998), koreai–angol (LEE 2006), indonéz–angol (HOLLAND 2006), valamint összehasonlító fordításelemzéseket tartalmaz az angol, a német, a francia és a spanyol nyelv vonatkozásában (NORD 1995). A magyar nyelvvel kevesen foglalkoztak a sajtófordítás területén, és a kutatások fókusza is igen eltérő. Figyelemre méltóak a vizsgálatok a francia–magyar fordítás területén; ezek sajtószövegek elemzésére is kitérnek, például a metaforarendszerek fordításának kérdései kognitív megközelítésből (HARSÁNYI 2008, 2010) vagy a szerzői jelenlét problematikája a metadiskurzusban (PAKSY 2005, 2008). PÁSZTOR KICSI (2007) szerbről magyarra fordított újságcikkekben vizsgálja – összehasonlító, kvantitatív módszerekkel – a forrásnyelvi szöveg mondat szerkezetének különféle célnyelvi megfeleltetéseit. A magyar–angol nyelvpár esetében keveset tudunk a sajtófordítás egyedi jellemzőiről. Bár KÁROLY 2010-es tanulmánya magyarról angolra fordított újságcikkek elemzésére épül, érdeklődése középpontjában nem a sajtófordítást meghatározó sajátosságok, hanem a lexikai ismétlés szövegszervező funkciója áll: az, hogy az ismétléseltolódások milyen jelentéseltolódással járnak együtt a fordításban.

A sajtószövegek fordítóinak jellemzőivel és stratégiáival foglalkozó kutatások tanúsága szerint a fordítók szerepe igen összetett. VIDAL (2005:

386, idézi BIELSA 2007: 137) a következőképpen írja le őket: „a sajtószövegek fordítója, talán az írása médiumának természetéből fakadóan, maga is újrateremtő, író, akit korlátok közé kényszerít az újrateremtendő gondolat és az újságírói műfaj, amelyben a fordítást készíti” (saját fordítás – K. K.). Sajátos jellege olyan készségekkel, képességekkel ruházza fel a fordítót, amelyek révén a sajtófordítás egyszerű szöveg reprodukcióból a kreatív alkotás rangjára emelkedik, és a fordítóból célnyelvi szerző válik.

A forrásnyelvi szöveget gyakran tartalmilag és formailag is módosítják, hogy mondanivalója releváns legyen, és olyan fordítás szülessen, amely összhangban van a célnyelvi olvasó háttértudásával. A fordítók leggyakrabban a címet vagy az alcímet módosítják, a szükségtelen információkat törlik, háttér-információkat szűrnak be, a bekezdések sorrendjét változtatják meg, vagy az információkat foglalják össze (BIELSA 2007: 142–143).

A lehetséges változtatások széles skálájának köszönhetően a kutatások általában a szövegszerkezet egy-egy konkrét komponensének elemzésével foglalkoznak, és nem térnek ki a teljes hírszöveg vizsgálatára. Legtöbbször a címeket, alcímeket és összefoglalókat elemzik, mivel ezek fontos diskurzusfunkciót töltenek be (utalnak a szövegtémára és a fő mondanivalóra). SIDIROPOULOU (1995b: 285) például főcímek fordítását vizsgálta egy 100 címből álló angol–görög korpuszban. Azt találta, hogy bizonyos kognitív, kulturális és társadalmi tényezők következtében a) a korpusz görög változatára jellemzőbb a közvetlenség mint az angolra, és b) eltérő a két korpusz témaválasztása: a görög korpuszban más a címben szereplő információk mennyisége és minősége. Az információ mennyiségét azzal tudta összhangba hozni, hogy milyen műfajú volt a cikk, míg a minőségi különbségeket az eltérő makroszabály-alkalmazásokra vezette vissza.

NORD (1995) a címeket és alcímeket mint önálló „szöveg típusokat” értelmezte. Szerinte a címek hat lehetséges funkciót tölthetnek be: megkülönböztető, metatextuális, fatikus, referenciális, kifejező és megnevező funkciót. Német, francia, angol és spanyol címekből és alcímekből álló korpuszában vizsgálta meg a) ezek kommunikatív funkcióját, b) a funkciók verbalizációjának kultúraspecifikus és műfajspecifikus megvalósulásait és c) azokat a kultúra-specifikus strukturális konvenciókat, amelyek általában meghatározzák a címek szövegezését. Elemzései alapján felállította a címek funkcionális hierarchiáját, amely két nagy csoportra osztható: 1. lényegi funkciók (megkülönböztető, metatextuális, fatikus funkciók) és 2. választható funkciók (referenciális, kifejező és megnevező funkciók).

Az újságcikkek másik, kiemelkedően fontos diskurzusfunkcióval rendelkező komponense az összefoglalás (lead). LEE (2006) televíziós közvetítések és újságcikkek összefoglalóit hasonlította össze koreai–angol fordításban. A koreai újságcikkek angol nyelvű fordításaiban azonosítható eltéréseket összevetette egy korábbi, kifejezetten a közvetítések fordításával foglalkozó kutatás eredményeivel (LEE 2002, idézi Ő 2006). Azt találta, hogy a közvetítések fordításában az összefoglalókat lerövidítették (melynek eredményeként az angol célnyelvi szöveg tömörebbé és fókuszáltabbá vált), míg az újságcikkek összefoglalóiban olyan információkat is megtartottak, amelyek nem tartoztak a cikk legfontosabb

tényei, állításai közé. LEE (2006: 325) arra mutatott rá, hogy – a közvetítések fordításával ellentétben – az újságcikkek az összefoglaló rész bővülése volt a jellemző. Érzékletesen mutatja be mennyire eltérő a fordító szerepe a két fordítási típusban: „az újságcikk fordítójának nagyobb volt a mozgástere abban, hogy miként jelenítse meg az összefoglalást, mint a közvetítés fordítójának. Ez arra enged következtetni, hogy a két fordítási módban eltér a fordító szerepe. Miközben mindkét fordító élt hagyományos „kulturaközvetítő” és „döntéshozó” szerepével (LEPPIHALME 1997: 19), az újságcikk fordítója sokkal látványosabban használta ki „kapuőr” szerepét (VOURINEN 1995; FUJII 1988), nagyobb szabadsága volt abban, hogy eldöntse mit hagy benne és mit vesz ki az összefoglalóból.” (LEE 2006: 326; saját fordítás – K. K.) Az összefoglalók fordításával foglalkozó kutatások eredményei különösen fontosak a jelen vállalkozás szempontjából, mivel az elemző típusú újságcikk itt vizsgált összefoglaló része hasonló diskurzusfunkciót tölt be, s ezáltal a fordítását is várhatóan hasonló tényezők befolyásolják, korlátozzák.

A kutatások negyedik csoportja teljes hírszövegek mondat szint feletti aspektusaival foglalkozik. A szövegben folytonosságot, s ily módon koherenciát teremtő eszközök közül SIDIROPOULOU (1995a: 85–87) a logikai relációkat, azon belül az ok-okozati relációk eltolódásait vizsgálta. Az ok-okozati viszonyok módosulásával járó szövegszerkezeti változások elemzése révén ugyanis leírhatónak tartja az író és az olvasó közötti, valamint a szöveg ideológiai üzenetében fellelhető kulturális különbségeket. Fordítási szempontból SIDIROPOULOU nagy jelentőséget tulajdonít ezeknek a különbségeknek, mivel befolyásolhatják az információ tartalmát, s ezáltal a kommunikatív ekvivalenciát is. Elemzése nyomán arra a következtetésre jutott, hogy a görög olvasó könnyebben dolgoz fel olyan információkat, amelyek ok-okozati (magyarázó) viszonyban jelennek meg a szövegben. Ezért a fordító gyakran változtat a szöveg logikai struktúráján, mégpedig három különféle módon: a) explicitálja az ok-okozati relációt; b) betoldja az okot (vagy az okozatot) és ezáltal módosítja bizonyos forrásnyelvi szövegrészek szemantikai tartalmát; c) betold a szövegbe olyan proposíciókat is, amelyek csupán a fordító inferenciaalkotó mechanizmusának eredményei, és eredetileg nem szerepeltek a szövegben.

3. Módszerek

3.1. A kutatás kérdései. A hírszöveg műfajának elemzésével azt vizsgálom, hogy milyen hipotézisek fogalmazhatók meg a retorikai szerkezet (re)produkciónak kapcsolatban a magyar–angol fordításban. A fordítási szempontú kohézió- és koherenciakutatásban rendelkezésre álló eredmények alapján (pl. BAKER 1992; BLUM-KULKA 1986; KÁROLY 2010; SHLESINGER 1995) az alábbi konkrét kérdésre keresek választ: azonosíthatók-e a fordításban olyan kapcsolódási proposícionális eltolódások, amelyek hatással vannak a célnyelvi szöveg proposícionális tartalmára és retorikai szerkezetére, s ezeken keresztül a szöveg által közvetített mondanivalóra?

A fenti kérdést a következő alkérdések mélyreható elemzésével válaszolom meg:

1. Mi jellemző a kapcsolódási proposíciók eloszlására a forrásnyelvi és a célnyelvi szövegekben?

2. Milyen kapcsolódási proposicionális eltolódások azonosíthatók a fordításokban?

3. Mi a forrásszövegek és a fordítások által közvetített – a retorikai szerkezet legfelső szintjeit elfoglaló kapcsolódási proposíciókban tetten érhető – fő retorikai funkció?

4. Milyen mértékben egyeznek a forrás- és a célnyelvi szövegek kapcsolódási proposíciói és retorikai szerkezete; vagyis, azonosítható-e retorikai szerkezeti eltolódás a fordításban?

5. Hogyan viszonyul egymáshoz a retorikai és a műfaji szerkezet; vagyis, a hírszövegek eseményszerkezetének mely komponenseiben fordulnak elő kapcsolódási proposicionális eltolódások?

6. A kapcsolódási proposíciók mennyire jelöltek (nyelvileg) a magyar eredeti szövegekben és az angol fordításokban?

Ez utóbbi kérdést egyfelől TABOADA–MANN (2006: 441) állítása motiválja, miszerint nem minden reláció jelölt, másfelől a korábbi kutatások eredményei (pl. BAKER, 1992), amelyek azt találták, hogy különbségek vannak a nyelvek között a tekintetben, hogy mennyire jelölik nyelvileg a logikai relációkat.

„Eltolódáson” azt a jelenséget értik, amikor valamelyik, a forrásnyelvi szövegben jelen levő (pl. kohéziós) eszközt a fordító kihagyja vagy másik típusú eszközzel helyettesíti. A terminust a tanulmány BLUM-KULKA (1986), majd a későbbiekben SHLESINGER (1995: 196) munkájából kölcsönzi, akik kohéziós vizsgálatok során alkalmazták. Itt kohéziós eltolódás helyett koherencia-eltolódások vizsgálata a cél, azon belül pedig a szöveg felszíne mögött rejlő kognitív/logikai relációkban, a kapcsolódási proposíciókban bekövetkezett módosulások, eltolódások feltérképezése.

3.2. A korpusz. A korpusz a Budapest Analyses című internetes magazin fordított angol nyelvű, elemző jellegű újságcikkeinek bevezetőiből és ezek magyar, forrásnyelvi változataiból áll. Az újságot elsősorban külföldiek olvassák határon innen és túl. Mint az újság neve is utal rá, az elemzések főként – Magyarországhoz kapcsolódó – politikai, gazdasági, pénzügyi, társadalmi és kulturális eseményekről számolnak be. A korpusz 20 magyar bevezetőt (összefoglalót) és ezek angol nyelvű fordításait tartalmazza, összesen 40 szöveget (6658 szót). A bevezetőket véletlenszerűen válogattam a 2006–2009 közötti periódusban megjelenő írások közül.

A bevezetők jellemzően egy bekezdésnyi szövegek a cikkek elemző része előtt, és fontos diskurzusfunkciót töltenek be: előrevetítik a fő mondanivalót, és megemlítik a legfontosabb témákat és érveket, amelyeket a cikk kifejt. Hasonló szerepet töltenek be, mint a hírszövegek alcímei/összefoglalói, amelyek legelől állnak és a legfontosabb eseményeket, tényeket foglalják össze (LEE 2006: 318).

Az elemző típusú újságcikk több szempontból is eltér a szakirodalomban általában tárgyalt hírszövegektől. Öt részből áll: 1. ország (amelyről az elemzés szól), 2. tárgy (vagyis a cím, pl. *Az egészségügy reformjának rögzös útja, Amerikai rakétavédelmi rendszer telepítése, Magyar–dél-afrikai kapcsolatok*), 3. bevezető (összefoglaló), 4. elemzés (a tárgyban megjelölt téma kb. 6–8 bekezdés terjedelmű kritikai elemzése) és 5. következtetés (általában egy bekezdésben).

Tartalmára és retorikai felépítésére az elemző, kritikus, érvelő megközelítés a jellemző, ezért az ún. „érvelő hírműfajok” (GOTTLIEB 2010: 199) csoportjába sorolható. GOTTLIEB (2010: 198–199) a különféle hírműfajok és ezek jellegzetes fordítási módszereinek tárgyalása során két nagy csoportot különít el egymástól. Az egyik az ún. „informatív hírműfajok” kategóriája, amelyekre a külföldi hatások minél erőteljesebben történő elmosása a jellemző, és ezért a fordító a célközönség számára láthatatlan marad – ők úgy érzik, mintha a saját nyelvükön született volna, amit olvasnak. A másik az érvelő hírműfajok csoportja, ahol mind a szerző, mind a fordító ismert. Az ilyen típusú műfajokban a fordítónak hűnek kell maradnia az eredeti szöveg tartalmához és formájához. Bár a Budapest Analysesben megjelenő írások nem tüntetik fel a szerző vagy a fordító nevét, a magazin célkitűzéseinek leírásában szerepel utalás a szerzőkre (akik elismert politikai elemzők, közgazdászok és társadalomtudósok). Ezért e cikkek fordítói is hűek a forrásszöveghez mind annak tartalmát, mind formai jellegzetességeit illetően.

3.3. A korpusz elemzésének menete. A retorikai szerkezet elemzéséhez a szöveg nagyon alapos ismeretére, majd az 1. és 2. diagramokban (4.2. rész) látható ágrajz elkészítésére van szükség mind a forrásnyelvi, mind a célnyelvi szövegek esetében. E folyamat a következő lépésekből áll:

1. az elemzés legkisebb, ún. minimális egységeinek azonosítása és kódolása;
2. a kapcsolódó szövegrészek, valamint az ezeket összekötő kapcsolódási proposíciók azonosítása;
3. ágrajzok készítése, amelyek vizuálisan megjelenítik a szövegek hierarchikus retorikai szerkezetét;
4. a fenti lépések megbízhatóságának ellenőrzése.

Az első lépés tehát az elemzés minimális egységének a meghatározása. Bár a retorikastruktúra-elméletben az egységek száma tetszőleges, MANN–THOMPSON (1988: 248) szerint ezeknek valamilyen „funkcionális integritással” bírniuk kell, és az alapegységek kiválasztásának, amennyire csak lehet, semlegesnek kell lennie annak érdekében, hogy ne befolyásolja az elemzést. Így az alábbi elemzés – MANN–THOMPSON (1986), valamint TABOADA–MANN (2006: 429–430) ajánlását követve – minden tagmondatot külön egységnek vesz.

Mivel az egységekre bontás e módja nyelvfüggő, olyan címkézési rendszert kell kialakítani a tagmondatok és a mondatok jelölésére, amelynek segítségével a forrás- és a célnyelvi szöveg összevethető még akkor is, ha – a magyar és az angol nyelv eltérő mondatszerkesztési szabályai miatt – a mondat- vagy tagmondathatárok különböznek. Ha ugyanis a forrás- és a célnyelvi szöveg minimális egységeit egymástól függetlenül, folyamatosan számozzuk, az elemzés nyomán keletkező ágrajzok nem hasonlíthatók össze, mivel a számok nem feltétlenül ugyanazokra

a mondatokra vagy tagmondatokra (és nem azonos propozicionális tartalmat közvetítő szövegrészekre) utalnak. Ezért a mondatokat számok jelölik (pl. 1, 2, 3), és a számokhoz betűk kapcsolódnak (ábécérendben, pl. a, b, c), amennyiben a mondat tagmondatokra bomlik (pl. egy három tagmondatból álló mondat esetében: 1a, 1b, 1c). Ha a minimális egységet megszakítja egy másik, akkor a címkét “/1” és “/2” jelzés egészíti ki, mutatva az egység két, elválasztott részét. Az (1)-es példa szemlélteti ezt a címkézési módszert: a magyar szöveg 2. mondata az angol fordításban egy olyan három tagmondatból álló mondatra alakul, amelyben a második tagmondat beékelődik az első tagmondat alanya és állítmánya közé. A (2)-es példa ennek az ellenkezőjét mutatja: a két tagmondatból álló magyar mondatból angolul egytagmondatos mondat lesz.

(1) A 01-es szöveg 2. mondata:

2	<i>Az erdélyi Székelyföldön, vagyis Hargita, Kovászna és Maros megyében él kompakt tömbben a romániai magyarságnak szinte a fele, mintegy 800.000 magyar./</i>	2a/1	<i>This region,/</i>
		2b	<i>comprising Hargita (Harghita), Kovászna (Covasna) and Maros (Mureş) counties in northern Romania,/</i>
		2a/2	<i>has the densest population of Hungarians in the country;</i>
		2c	<i>indeed, nearly half of the Hungarians in Romania live there, or almost 800,000 people./</i>

(2) A 08-as szöveg 2. mondata:

2a	<i>Ahhoz, hogy Magyarország is bevezethesse az eurót,/</i>	2	<i>The planned 1000-1300bn-forint reduction in expenditure</i>
2b	<i>nem lesz elég a tervezett 1000-1300 milliárd forintos kiadáscsökkentés./</i>		<i>will not be enough for the introduction of the euro in Hungary too./</i>

A második lépés a kapcsolódó szövegrészek és az ezeket összekötő kapcsolódási propozíciók azonosítása. Ez a szöveg sokszori, nagyon alapos olvasását igényli, mert csak így lehet megbízhatóan megítélni, hogy a szövegnek pontosan mely részei állnak kapcsolatban egymással, és milyen típusú logikai kapcsolat köti őket össze. Az elemzés szubjektív, interpretáción alapuló jellege miatt a relációk kategorizálása ún. „valószínűségi minősítések” (plausibility judgments) alapján történik. Erre MANN–THOMPSON (1986) is felhívja a figyelmet az elmélet bemutatása során. Ezért a megbízhatóság érdekében az elemzés – mind a minimális egységek, mind a kapcsolódó szövegrészek, mind pedig a kapcsolódási propozíciók azonosítása esetében – kettős kódolással történt. Ez azt jelenti, hogy

a szerző mellett, de tőle függetlenül, egy másik elemző is kódolta az adatokat, majd utána megvizsgáltam a kettőnk kódolása közötti egyezés mértékét. Ennek a tesztelésére, kellően nagy korpusz esetén, a szakirodalom statisztikai módszereket is kínál (pl. a Kappa koefficiens: TABOADA–MANN 2006: 444), azonban a jelen esetben – a korpusz mérete miatt – az egyezés mértékét csak százalékban lehetett megadni. A minimális egységek azonosítása nagymértékű egyezést mutatott (97,31%), de a kapcsolódó szövegegységek és az ezeket összekötő kapcsolódási proposíciók kódolásában voltak kisebb-nagyobb eltérések: ezek átlagos egyezése (a korpuszban azonosított összesen 28 KP-ra) 87,63%-ot tett ki. Az eltérések az elemzési modell – fent említett – értelmezésfüggő jellegéből fakadtak, s éppen ezért ez elfogadható mértékű egyezés (KÁROLY 2007: 254). A kódolási folyamat tehát megbízhatónak tekinthető.

Az adatelemzés kvantitatív és kvalitatív módszerekkel történt. A kvantitatív (statisztikai) elemzések a kapcsolódási proposíciók gyakoriságát és eloszlását vizsgálják, annak érdekében, hogy ki lehessen mutatni a fordítást kísérő, elsősorban kvantitatív természetű eltolódásokat. A forrásnyelvi és célnyelvi szövegek közötti különbség mértékét (szignifikanciáját) t-próbák segítségével vizsgáltam (az SPSS 11 programcsomag segítségével), minden egyes változó (kapcsolódási proposíció) esetében külön-külön. Kvalitatív elemzésre a retorikai és a műfaji szerkezet interakciójának vizsgálatához, valamint annak megállapításához van szükség, hogy a retorikai struktúra fordítás során bekövetkezett változásai miként hatnak az eseménystruktúrára és a hírszöveg proposicionális tartalmára. A kvalitatív elemzés BELL (1991) modelljére épül. Összefoglalva, az adatelemzés a következő lépéseket öleli fel:

1. a kapcsolódási proposíciók gyakoriságának vizsgálata és a kapcsolódási proposicionális eltolódások azonosítása;

2. a forrásnyelvi és a célnyelvi szövegek retorikai szerkezetének mélyreható, kvalitatív elemzése, különös tekintettel a) a szövegek által közvetített fő retorikai funkcióra (amely a struktúra legfelső szintén elhelyezkedő KP-kból állapítható meg), b) a kapcsolódási proposíciók és a retorikai szerkezet egyezésének mértékére és c) a retorikai és a műfaji szerkezet közötti kapcsolatra, pontosabban a kapcsolódási proposicionális eltolódások eseménystruktúrában elfoglalt helyére;

3. a kapcsolódási proposíciók nyelvi jelölésének vizsgálata a forrás- és a célszövegekben.

A kapcsolódási proposíciókat sokféleképpen lehet jelölni: igeidővel, grammatikai szerkezettel (pl. az angolban a „to + Infinitive” jelölheti a CÉL relációt), diskurszusjelölőkkel, kötőszókkal, lexikai elemekkel stb. (BAKER 1992; MANN–THOMPSON 1986). Mivel a szövegbeli logikai relációkat a korábbi kutatások leginkább kötőszók elemzésével írták le, a jelen vizsgálat tárgyát is ezek képezik. Egy relációt tehát abban az esetben tekintettem jelöletlennek, ha azt nem jelölte explicit módon kötőszó.

(Folytatjuk.)

KÁROLY KRISZTINA
Eötvös Loránd Tudományegyetem

Számítógép és írói szótár – különös tekintettel a készülő József Attila-szótárra*

1. Az elmúlt ötven év magyar írói szótárai. Az írói szótár műfaji előzményei egészen az ókorra nyúlnak vissza (az alábbiakban – a nyelvtechnológiai nézőpont okán – nem teszünk különbséget az egy művet, a műcsoportot, illetve az életművet feldolgozó írói szótárak között, noha ennek a filológiai jelentősége alapvető). A két fő műfaji forrás a konkordancia és a glosszárium volt (vö. GÁLDI 1965a: 369–370; BENKŐ 1979: 13–19, 64–68; KARPOVA 2011: 1–7). A konkordanciák célja a tájékozódás és a keresés volt a szövegben (pl. a Bibliában), a glosszáriumok az olvasókat segítették speciális szövegeknek (pl. antik szerzők műveinek) az olvasásakor. E két funkció grammatikai, szemantikai, stilisztikai, illetőleg nyelvtörténeti, általános nyelvészeti, valamint tárgyi-kulturális szempontokkal kiegészülve vezetett a korszerű írói szótár létrejöttéhez (vö. MATTAUSH 1990: 1552–1553). Noha az írói szótárak száma nem csekély, és napról napra nő, a lexikográfiai szakirodalom meglehetősen kevés figyelmet szentel a kérdésnek (általánosabb áttekintés pl. WACHA 1961; BENKŐ 1979 [bő szótárjegyzékkel és szakirodalommal]; KARPOVA 1989; MATTAUSH 1990 [bő szótárjegyzékkel és szakirodalommal]; KARPOVA 2011; valamint az MTA Nyelvtudományi Intézet 1964-es munkaértekezlete az írói szótárakról: GÁLDI 1965a; BENKŐ 1965; WACHA 1965; BACHÁT 1965; KISS J. 1965; MARTINKÓ 1965; SZATHMÁRI 1965; GÁLDI 1965b).

Miként az 1964-es munkaértekezlet ténye is mutatja, az írói szótárak ügye Magyarországon az 1950-es, 1960-as években lendült fel. Bár korábban is készültek íróiszótár-féleségek (a legnagyobb becsű: TOLNAI 1917; részletes bibliográfiát l. WACHA 1961: 190–191, illetve kibővítve: BENKŐ 1979: 23), a fellendülő íróiszótár-készítés mintájául a német és még inkább az orosz hagyomány szolgált, különösen a Puskin-szótár (VINOGRADOV 1956–1961), illetve az akkor már készülő Goethe-szótár (GoetheW., kapcsolódó irodalom: <http://www.uni-tuebingen.de/gwb/biblio.html>; SCHLAPS–SCHARES 2008), de egyebek mellett az Ibsen-szótár – jobbára negatív példaként szemlélt – hatása is kimutatható (l. WACHA 1962). Az így kijelölt út igen tartalmas, gazdag, szemantikailag és stilisztikailag részletező, ugyanakkor lassan, nehézkesen készülő szótárakat eredményezett, a kezdetekkor különösen magas színvonalon. A mai napig számos magyar írói szótár ennek a hagyománynak a vonalát követi kisebb-nagyobb eltérésekkel, egyszerűsítésekkel (JuhászSz. [kapcsolódó irodalom: i. m. 18; BENKŐ 1979: 245–6], PetőfiSz. [kapcsolódó irodalom: GÁLDI 1958, 1965a, 1965b; J. SOLTÉSZ 1965], ToldiSz., BánkBSz., BalassiSz., ZrínyiSz., RadnótiSz.). A most készülő Mikes Kelemen-szótár is minden bizonnyal ezen munkák sorába fog illeszkedni (KISS M. – TÜSKÉS 2011; KISS M. 2012).

* A tanulmány a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával készült.

Fontos azonban említést tenni egy másik, ettől jelentősen eltérő hagyományról is. Az íróiszótár-féleségek ezen csoportjának középpontjában nem a szemantikai-stilisztikai kidolgozás áll, hanem a formálisabb, grammatika-központúbb, informatikusabb megközelítés. Ennek a hagyománynak a centruma a debreceni egyetem. PAPP FERENC iskolateremtő személyiségének köszönhetően itt jött létre az 1960-as években a számítógépes nyelvészet, különösen a számítógépes lexikográfia legfontosabb központja.

Az első minta „A magyar nyelv szóvégmutato szótára” volt (VégSz.; kapcsolódó irodalom: PAPP 1964, 1965, 2000 [bő irodalommal: 37–39]), amely „A magyar nyelv értelmező szótára”-nak (ÉrtSz.) „bizonyos grammatikalizált tartalomjegyzéke” (VégSz. 8), számkódolt információkkal. Ezt a modellt követte – nem szótár-, hanem korpuszalapon – számos íróiszótár-féleség (JAKAB–KISS A. 1978, 1980, 1983, 1994, 1997; JAKAB–BÖLCSKEI 1988; JAKAB–KISS A. 2001; JAKAB 2002). Ezen művek többségének korpusza kódex vagy középmagyar nyelvemlék. Ez a debreceni nyelvtörténeti hagyományokra vezethető vissza (vö. pl. a rokon műfajú, de az informatika előtti korból származó WEISZ 1940 e.). Készült ugyanakkor hasonló jellegű szótár – szintén nem informatizált keretben – Debrecentől távolabb is (KÁROLY 1965).

Születtek még íróiszótár-féleségek az elmúlt néhány évtizedben, amelyek nem illeszkednek a fenti iskolák egyikébe sem: a) a JókaiSz. Jókai nehezebben érthető szavainak gyűjteménye, szómagyarázatokkal (tehát valójában sokkötetnyi regény jegyzetanyagának összefésülése), azaz a szerkesztők LEHR (1882, 1905) és TOLNAI (1917) eljárás módjának követői; b) BÜKY sajátos megközelítésű munkáiban (2002, 2004) Füst Milán első három verskötetének szintaktikai-stilisztikai feldolgozását adja betűrendes formában.

2. Nyelvtechnológia a lexikográfiában. PAPP FERENC fentebb idézett cikkeit épp csak egy-két évvel követte KELEMEN JÓZSEF két hosszabb tanulmánya (1966a, 1966b); ezekben a szerző a lyukkártya-technológia lexikográfiai felhasználására tett javaslatokat. Ezeknek – az akkor már elavulóban levő technológiához való erős kötöttségük miatt – értelemszerűen messze nem volt meghatározó iskolateremtő hatásuk. (A technológiai kötöttséget jól mutatják az alábbiak: „Az elektronikus számológépeknek [ti. számítógépeknek – M. A.] szövegből történő szótári célú szógyűjtésére szintén jelentős kísérletek történtek. [...] Úgy látszik, az elektronikus számológépek jelentősége inkább az anyag gyors rendezésében, mint a szótári adatgyűjtésben van. A szöveget ilyenkor is rendszerint lyukszalagra vagy lyukkártyára veszik fel, s arról gépi úton viszik át mágnesszalagra, a gép »memóriájába«, »emlékező mű«-vébe” [KELEMEN J. 1966a: 38–39]. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy aztán így folytatja: „Az elektronikus számológépeknek a szövegből történő szógyűjtésben való szerepére később kívánok visszatérni, amikor az eljárás részleteit közelebbről megismerhetem” [i. m. 39].)

PAPP FERENC irányításával a debreceni számítógépes nyelvészeti iskola a fenti modellen kívül is alkotott maradandót. PAPP, miután elkészítette az egyik legkülönösebb és legizgalmasabb, sajnálatos módon azóta is egyedülálló: fonémaalapú

számítógépes feldolgozását Ady költői életművének (JÉKEL–PAPP 1974), egy emlékeztető cikkében a konkordancia mint íróiszótár-nyersanyag fontosságát bizonyította (PAPP 1975). E tanulmány bizonyos mértékig LADÓ (1962)-t követte, de jóval inkább meghaladta, és új, elméletileg is erősen megalapozott kontextusba helyezte a korábbi felvetéseket. Egyebek közt ennek PL/1-ben íródott számítógépes megvalósítása alkotta BÖLCSKEI egyetemi doktori értekezését (1984), majd ennek nyomdokain készült el néhány debreceni „szókinestár”, azaz a tulajdonképpeni írói szótár és a konkordancia közti átmeneti műfajú mű (CsokSzkt. 1–2., ZaySzkt.).

A magyar nyelv nagyszótára 1980-as évekbeli számítógépes újratervezésének (vö. pl. GERSTNER 2006: 13–17 [bő irodalommal]; CSENGERY 2006; PAJZS–MÁRTONFI 2006) hasznos mellékterméke a számítógépes lexikográfia máig egyetlen kismonográfiája (PAJZS 1990), mely elméleti és gyakorlati ismeretekkel egyaránt szolgál. Körülbelül ettől az időtől kezdődően egyre meghatározóbb, mára már lényegében kizárólagos, hogy a magyarországi szótárak informatikai környezetben jönnek létre, rosszabb esetben szövegszerkesztő programokban, optimális esetben TEI-közi XML-adatbázisként (vö. <http://www.w3.org/XML> és <http://www.tei-c.org>).

A nem írói szótárak köréből mindenképpen ki kell emelni kettőt. Az egyik ELEKFI LÁSZLÓ [1996] „Szókinestárunk nyelvtani alakrendszere” című, eredendően a hagyományos technológiával készült, de számos számítógépes implementációnak, illetve továbbfejlesztésnek alapot adó munkája, amely a magyar inflexió máig legteljesebb leírása, és számos nyelvtechnológiai alkalmazás alapjául is szolgál. A másik a MIgeiSz., amelynek különlegessége, hogy a pusztán konkordancialistánál jóval bonyolultabb szerkezetű, ugyanakkor lényegében tisztán automatikus eljárással készült (csak a válogatásban volt az emberi tudásnak és erőnek szerepe). Ez már mindenképpen a jövő útja: előreláthatólag egyre nagyobb jelentőségük lesz a szótárkészítésben az automatikus és félautomatikus előállítási módú szótáraknak, szójegyzékeknek (néhány ilyen lehetőségről l. alább).

Mindent összevetve elmondhatjuk, hogy a számítógép megjelenése a lexikográfiában számos jelentős változást eredményezett. Egyfelől – különösképpen az automatikus konkordanciaalkészítés révén – hatékony eszközt kaptak munkájuk megkönnyítésére a lexikográfusok. Másfelől viszont szembe kell nézni azzal, hogy a felhasználói elvárások is megváltoztak, hiszen az írói szótárak konkordanciafunkcióját csaknem kifogástalanul betölti a számítógépes keresés lehetősége. Ezért a lexikográfusok számára az út a nagy hozzáadottérték-tartalmú írói szótárak felé vezet. Ez egyrészt a szemantikai-stilisztikai kidolgozás mélyebb voltát is jelenti, másrészt viszont olyan új funkciók kreálását ösztönzi, amelyek számítógépes támogatással aránylag könnyen megvalósíthatók, és a korábbi szótárakhoz képest újdonságot jelentenek. Ez sokkal több ráfordított erőforrást igényel, és – különösen a gondos szócikkírás és -szerkesztés – meghosszabbítja a szótárak előállításának folyamatát. Mindez persze egyre jobb és jobb szótárakat eredményezhet. A nagy kérdés, hogy ez a fejlődési irány mennyire lehet sikeres a szótárak piacán.

3. Egy konkrét példa: a készülő József Attila-szótár. A Petőfi-szótárral csaknem egy időben felmerült egy József Attila-szótár elkészítésének gondolata (WACHA 1959, 1965). A cél József Attila szépírói (tehát költői, versfordítói és szépprózai) nyelvének szótározása volt (WACHA 1965: 387–388). A munkálatok az anyaggyűjtés és -rendezés végeztével azonban sajnos anyagi okokból megrekedtek. A József Attila nyelvhasználatával, nyelvművészetével (l. különösen TÖRÖK 1976), illetve nyelvszemléletével, nyelvesztétikájával, névvarázsselméletével (l. TVERDOTA 1986 [a szerző korábbi kutatásainak irodalomjegyzékével]) kapcsolatos kutatások természetesen folytak azóta is, igaz, nem lexémaközpontú, szótári keretben.

E sorok írója 2011-ben elindított egy újabb projektumot, amelynek célja a József Attila-szótár elkészítése. Az új tervek a teljes József Attila-i életmű szótározására irányulnak, tehát a verseken kívül a szépprózai művek, drámarészletek, értekező próza, levelek, pszichoanalitikus írások, feljegyzések és egyéb dokumentumok is a korpusz részét képezik. A szótár feldolgoz minden egyes fennmaradt kontextusos szót, amelyet József Attila leírt saját szövegeként, legyen akár eredeti alkotás, akár fordítás. A kétes hitelű szövegek, illetve az ezekhez hasonló státusú interjúválaszok (ezek végleges formája a korabeli újságírói gyakorlat ismeretében egyértelműen az interjú készítőjéhez köthető ugyanis, ugyanakkor gyakorta átsüt ezeken a válaszokon József Attila egyéni stílusa, másutt is fellelhető szófordulatai) szintén bekerülnek az anyagba, de a korpusz törzsétől elkülönítve.

Többek között a művelt műfajok nagy számából adódóan József Attila szókészlete igen változatos. Azáltal hogy a szótár gyűjtőköre a teljes életműre kiterjed, lehetővé válik a különféle regiszterek, lexikai rétegek, illetve az egyes műfajok szókészletének összehasonlítása. A szótári kidolgozás módja és formája részletező (lexikai-stilisztikai és nyelvtani minősítések, jelentésstruktúra, értelmezések, példamondatok, a költői eszközök és alakzatok bemutatása stb.). Mindebből következőleg a József Attila-szótár alkalmas lesz egyben a 20. század első fele magyar szókészletének áttekintésére is. Ez különösen hasznos, mivel BALASSA kisebb terjedelmű és színvonalában sem igazán erős szótárán (1940) kívül ebben az időszakban nem készült magyar értelmező szótár. Tehát a József Attila-szótár egyaránt hasznos lesz az irodalom, a nyelvészet, a stilisztika és a retorika kutatóinak is. József Attila szókészletének nagysága, tehát a szótár címszóállománya kb. 25 ezerre becsülhető, amelyet mintegy 300 ezer szóelőfordulásból lehet elvonni.

A címszók közé – a köznyelvi szótáraktól eltérően – bekerülnek a tulajdonnevek, így a szótár bizonyos enciklopédikus funkciók betöltésére is alkalmas lesz. Egyelőre kérdésesnek tekinthető még az igenevek önálló címszói vagy az igei paradigma részeként való kezelése, illetve a nem mai helyesírású alakok besorolása. Az eredeti helyesírás megtartása a tájékozódást nehezíti meg, a mai helyesírás favorizálása a szerzői nyelvhasználattal áll szemben. Mindazonáltal ez a kérdés számítógépes szótár esetén elenyésző problémát okozhat csupán, hiszen a keresés nem szorítkozik a szoros betűrendre.

3.1. József Attila alkotói módszerének jellemző vonása a szövegváltozatok nagy száma, tehát a feldolgozás során ezek kezelésében különös gonddal kell eljárni. Erre igen alkalmas, ha a számítógépes konkordancia alapjául ún. genetikus

szöveg szolgál. Ez összesítve tartalmazza az összes változatot, így lépésről lépésre követi a szöveg létrejöttét, geneziséét. (A tanulmányok, cikkek esetében egyik kéziratból másikba „vándorló” mondatoknak egyetlen szöveggkonglomerátumként való feldolgozása alighanem lehetetlen. A számítógépes szövegelemzés azonban ezen szövegek ismétlődő részeinek feltárására is lehetőséget nyújt.) A genetikus szöveg használata lehetővé teszi a főszöveg és a variánsok egységes kezelését, így a konkordanciában minden egyes szó a releváns környezetében állhat, és a gyakorisági statisztikák is minden egyes szóelőfordulást csupán egyszer vesznek figyelembe. (A munkálatok során mindvégig eltekintünk az írásjelhasználati variánsoktól, a pusztán hosszúság-rövidségbeli változatoktól, valamint a szórendi cseréktől. Eltekintünk továbbá a – nem véglegesnek szánt szövegváltozatokban előforduló – be nem fejezett szótöredékektől, valamint az olyan korábbi változatoktól, amelyek csak ragozásban térnek el valamely későbbi változattól, és a korábbi változathoz szintaktikailag illeszkedő mondat vagy mondatdarab le sem íródott, így tehát jól formált mondategység mint minimális kontextus nem járul az adott szóhoz. Az efféle esetek vizsgálata olyan mikrofilológiai feladat, amelynek a kiszolgálása túlmutat egy írói szótár keretein és lehetőségein.)

Tekintsük példaként az alábbi töredéket, amely négy változatban maradt fenn:

- (1) a) *Az árnyékból elindul lassan / hűs szárnyakkal a szürkület.*
- b) *Az árnyékból elindul lassan / csapatosan a szürkület.*
- c) *Az árnyakból – csipogva – fiókáit / összegyűjti a szürkület.*
- d) *A csipogó árnyakból fiókáit / összegyűjti a szürkület.*

Ezek genetikus reprezentációja a következő:

- (2) $A[z \text{ árnyékból elindul lassan} / [hűs \text{ szárnyakkal} | csapatosan]] / [\{^1z\} \{^2csipogó\} \text{ árnyakból} \{^1 - csipogva -\}] \text{ fiókáit} / \text{összegyűjti}] \text{ a szürkület.}$
(Ahol: [...] – a variánsblokk határolója; | – az egyes variánsok határolója; $\{^{\#} \dots\}$ – összeindexelt variánsok; / – sortörés.)

Az algoritmus működésének illusztrálására nézzük a **csipogva** konkordanciatételének elkészítését.

Első lépésben vesszük az aktuális szó határolókkal jelölt legkisebb kontextusát, jelesül az $\{^1 \dots\}$ csoportot, majd töröljük az összes konkurens variánst:

- (3) a) $A[z \text{ árnyékból elindul lassan} / [hűs \text{ szárnyakkal} | csapatosan]] / [\{^1z\} \{^2csipogó\} \text{ árnyakból} \{^1 - \underline{csipogva} -\}] \text{ fiókáit} / \text{összegyűjti}] \text{ a szürkület.}$

Ezután a kiválasztott rész határolókkal jelölt legkisebb kontextusát vesszük, jelesül a második belső [...] csoportot, majd – ha van – töröljük ennek a konkurens variánsát:

- (3) b) $A[z \text{ árnyékból elindul lassan} / [hűs \text{ szárnyakkal} | csapatosan]] / [\{^1z\} \{^2csipogó\} \underline{\text{árnyakból} \{^1 - \underline{csipogva} -\}}] \text{ fiókáit} / \text{összegyűjti}] \text{ a szürkület.}$

(3) c) *A[z-árvyéból elindul lassan /fhűs szárnyakkal/ csapatosan] /['z]z['esi-pogó] árvyából/ - csipogva -}] fiókáit /összegyűjti/ a szürkület.*

(3) d) A[z-árvyéból elindul lassan /fhűs szárnyakkal/csapatosan]/[f'z]f'csi-
pogó/ árvyéből/f' – csipogva –}] fiókait /összevüjti/ a szürkület.

(4) a) A[z árnyékból elindul lassan / [hűs szárnyakkal|csapatosan]]/[{'z} {²csipogó} árnyakból{' - csipogva -}] fiókáit /összegyűjti) a sűrűkület.
 b) A[z árnyékból elindul lassan / [hűs szárnyakkal|csapatosan]]/[{'z} {²csipogó} árnyakból{' - csipogva -}] fiókáit /összegyűjti) a sűrűkület.
 c) A[z árnyékból elindul lassan / [hűs szárnyakkal|csapatosan]]/[{'z} {²csipogó} árnyakból{' - csipogva -}] fiókáit /összegyűjti) a sűrűkület.
 d) A[z árnyékból elindul lassan / [hűs szárnyakkal|csapatosan]]/[{'z} {²csipogó} árnyakból{' - csipogva -}] fiókáit /összegyűjti) a sűrűkület.
 e) A[z árnyékból elindul lassan / [hűs szárnyakkal|csapatosan]]/[{'z} {²csipogó} árnyakból{' - csipogva -}] fiókáit /összegyűjti) a sűrűkület.
 f) A[z árnyékból elindul lassan / [hűs szárnyakkal|csapatosan]]/[{'z} {²csipogó} árnyakból{' - csipogva -}] fiókáit /összegyűjti) a sűrűkület.

3.2.1. A szócikkfejen található – egyebek mellett – a szócikkre (valamint alakváltozataira, illetve paradigmatiszus alakjaira) vonatkozó statisztikai adatok. Minthogy a feldolgozás egésze elektronikus korpuszon alapul, lehetőség nyílik több szempontú statisztikákra: az egyes gyakorisági értékek lebonthatóak, illetve összesíthetők a következők alapján: alakváltozat, paradigmatiszus hely (a konkordanciához szükséges lemmatizálásnak, valamint a paradigmatiszus alakok meghatározásának alapjául számítógépes morfológiai elemzés szolgál), keletkezési idő, műfaj (hasonló, de egyszerűbb felbontáshoz l. ČERMÁK 2008; ČERMÁK–CVRČEK 2010). (A gyakorisági értékek meghatározásakor megfontolandó

az SzGySz.-ban használt ún. diszperzió és módosított gyakoriság, más néven úzus esetleges használata is; vö. FÜREDI 1983: 342–343¹; SzGySz. 2.)

A négy független és egy (vagy több) függő változó megjelenítésére a nyomtatott szótár természetesen nem alkalmas (az egyszerűsített változat pontos megtervezése a sajtó alá rendezés során lesz esedékes, ez a korábbi magyar írói szótárak, különösképpen a Petőfi-szótár eljárásához fog hasonlítani; l. 1. ábra), a leendő elektronikus szótárban viszont mód nyílik a sokdimenziós grafika megvalósítására, illetve különféle szűrések, nézetek vizualizálására.

1. ábra

A *lány* ~ *leány* gyakorisági statisztikája néhány írói szótárban:

- a) Juhász Gyula-szótár (JuhászSz.); b) Petőfi-szótár (PetőfiSz.);
c) Balassi-szótár (BalassiSz. – teljes szócikk); d) Csokonai-szókincstár I.
(CsokSzkt. 1. – teljes szócikk)

- a) **lány ~ leány** fn [V: 73 ~ 29]
-t -ban -ról -ra -nak -nyal, -ok, -a
-át -ával, -ai; -nyal, -ok, -a

- b) **leány** fn 554 | **leány** 299, **lány** 22, **lyány** 233 :
-ő 258 (b 18), -ok 22 (b 4); -om 22 (t 1, b 6), -od 13 (b 3), -a 57 (b 7), -unk 1, -tok 1; -aid 1, -ai 6 ~ -i 2, -aitok b 1 | -é 51, -okat 1, -omat 5, -odat 5, -át 12, -ait 2, -aitokat 1; -ban 1; -böl 1; -ért 4, -ért 1; -hoz 7, -okhoz 1, -ához 4; -omként 1; -nak 17 (b 5); -odnak 2, -ának 5 (b 3), -ainak b 1; -nál 1, -oknál 2, -ainál 1; -ra 5, -okra 1, -odra 1, -ára 1; -tól 5 ~ -tul 1, -októl 1, -odtól 1, -ától 1; -nyal 16, -okkal 2, -ával 4, -ával 1 || -é 4 | -élő 1

- c) **leány ~ lány** fn (12+2)
1. Fejnőtt, nem házas nő; hajadon. Az *Angelica* egy igen szép *leány* vala (K52/7). 2. Vki-nek nőnemű gyermeke. Hol *Diomedesszel* az *ferdős leánya*? (30/69) 3. Fiatal nőnemű (állat). *Fulgosius* egy *sasról* ír ilyen *csudát*, *Ki úgy szerette, együtt nevelte lányát*, *Hogy csak annak vitt minden fogott madarát*, *Sőt leány haláláért meg is ölte magát* (30/18–20).
leány (13/cím, 35/cím), *leán* (60/1), *lányok* (3/22), *leányok* (62/5), *leányom* (K27/7), *leánt* (30/59, K8/3), *leányoknak* (K47/28), *leányról* (85/cím). Ő: *szolgáló*.

- d) **lány** fn (3)
Tsak Loderdum édes *Lányom* hadd menjen (15/1027).
Lyány (4/13), *Lyányom* (4/161).
L. még *leány*!

leány fn (59)
De mellyik az, az annyira egygyűgyű *Leány*, a' ki kijövé a' bölcsőből azonnal ne tudja azt a' mester-séget, hogy szépnék lásson, hogy teltzetes legyen, hogy kedveltetésével gyilkoljon, és hogy tudja mi-tosoda fegyver sebesít, mellyik ő' s mellyik gyógyít meg, és hoz vissza az életre? (7/662) — Tsak credj édes *Leányom*, tudod a' műket mondom, vilesd véghez majd mi addig egyet sőtálunk az urral a' kertbe (15/601). — ...észe vettem, hogy a *Leány* kész akármelly *Legényért* az Asszonyt elárulni (16/558). Ezt szálla a' Hízelkedés, a' melly a' Gazdagság és a' Szegénység *Leánya* (1/3284). Ezek a' lármás fergetegek, a' mellyek körülöttem keringenek, nem az Otzeán' halálos *leányi* é? (13/722)
leány (1/772, 773, 7/149, 13/587, 735), *Leány* (7/294, 325, 638, 985, 1037, 1086, 1139, 15/930, 16/569), *Leányok* (7/121, 1346, 12/205), *Leányom* (4/35, 6/131, 15/526, 561, 582, 584, 891, 896, 902, 904, 993, 16/978), *leánya* (1/3, 16/741), *Leánya* (7/152, 12/6, 352, 588, 13/5, 15/5), *Leányt* (7/298, 676, 15/944), *Leányát* (1/2476, 7/341), *Leányikat* (5/172), *Leánynak* (7/657, 658, 852), *Leányba* (6/176), *Leánymak* (15/122), *Leány[na]k* (16/818), *Leányok[na]k* (16/821), *Leányomnak* (15/553), *Leányinak* (5/395), *Leányommal* (1/522, 15/153).
Ő: *követ*-, *paraszt*-, *szoba*- . L. még *lány*!

¹ Mivel a hivatkozott forrásban az egyik képlet sajnálatos nyomdatechnikai hibával jelent meg, helyénvaló itt megadni számítási módjukat:

$$F_m = F \cdot D; D = 1 - \frac{V}{\sqrt{n-1}}; V = \frac{S}{f}; S = \sqrt{\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (\bar{f} - f_i)^2}; \bar{f} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n f_i -$$

ahol F_m : módosított gyakoriság, F : abszolút gyakoriság, D : diszperzió, V : variációs együttható, n : az osztályok száma, S : négyzetes eltérés, $\bar{f}$: osztálygyakoriságok átlaga, f_i : osztálygyakoriság (FÜREDI 1983 terminológiájával).

A szócikkfej további adatokat tartalmaz: a címszó első előfordulásának évét József Attila életművében, első ismert előfordulását a magyar nyelvben, illetve rövid etimológiai összefoglalót (ez további lexikológiai statisztikai vizsgálatoknak szolgálhat alapjául). Arra is itt utalunk, hogy az adott lexéma mennyire „József Attila-i”: 1. József Attila saját alkotása (tehát korábbról ismeretlen); 2. egyáltalán nincs nyoma, hogy más (akár későbbi) szerző használta volna (eltekintve az idézetszerű használatától); 3. az adott szó hapax legomenon, tehát egyetlen, József Attila-i előforduláson kívül tetszőleges magyar szövegben sem lelhető fel (szintén nem idézetszerű) előfordulása a címszónak. Még egy érdekes mutató található a szócikkfejben: azt jelzi, hogy a lexéma gyakorisága szignifikánsan magasabb József Attila életművében, mint a kontrollkorpuszban. Ez utóbbi a kor legrangosabb irodalmi folyóiratának, a Nyugatnak a teljes szövege. (A módszerről bővebben l. ČERMÁK 2008; ČERMÁK–CVRČEK 2010.)

3.2.2. A szócikktörzsnek, a szócikk lényegi részének elkészítéséhez alapul a számítógéppel előállított, a keletkezési évet, azon belül pedig a műfajokat is figyelembe vevő konkordancia szolgál (ahogy a Mikes-szótár esetében is, vö. KISS M. 2012), az adatok csoportosítása, jelentésekbe sorolása azonban filológusi-lexikográfusi szaktudást igényel.

A szócikktörzsnek tartalma a történeti-értelmező szótárak megszokott rendjét követi (részletes jelentésstruktúra lexikai-stilisztikai minősítésekkel, szövegelemzésen alapuló értelmezésekkel, idézetekkel), beépítve a magyar szótári hagyománynak, illetve legkiterjedtebb megvalósítójának, „A magyar nyelv nagyszótára”-nak (Nszt.) lehető legtöbb vívmányát. Ebben a munkafázisban hasznosíthatók a József Attila szókészletére és szóhasználatára irányuló korábbi nyelvészeti kutatások (különösen TÖRÖK GÁBOR munkái), valamint – a kiterjedt és erősen összefüggő motívum- és szimbólumrendszer okán – a József Attila költői életművének motívumrendszerére vonatkozó kutatások (pl. RIGÓ BÉLA kéziratosa közlése).

Dilemmát jelent a jelentésszerkezetek kidolgozása során, hogy ezek milyen mértékben tagolódnak, illetve vonódnak össze. Tudni való, hogy minden egyes szóelőfordulásnak eltérő mértékben a jelentése az összes többitől, különösen, ha számot adunk a stilisztikai jelentésről is. Így tehát egy írói szótár esetében elviekben minden szóelőfordulást önálló jelentésárnyalatként kellene kezelni. Ez azonban lehetetlenné tenné, hogy meglássa a szótár használója a fától az erdőt. Ha ezt szeretnénk elősegíteni, illetve a szókészlet elméleti megjelenését próbáljuk modellálni, akkor sokkal inkább az elnagyoltabb, alulspecifikált értelmezések, illetve ezzel együtt a kisebb jelentésszám vezet eredményre. A két igény egyaránt jogos, így a középút látszik leginkább célravezetőnek.

A jelentések elhatárolásában előnyben kell részesíteni a különféle formális tesztek tanúságát a nyelvtől távolabb álló, logikai alapú, fogalmi szempontú eljárásmodoktól. Ha tehát például egy lexéma két előfordulásában különféle szinonimák jelennek meg mint lehetséges helyettesítők, bizonyosan különböző jelenté-

sekről van szó. Vagy eltérő vonzatszerkezet szintén eltérő jelentésre utal – hiszen a jelentésnek nem pusztán fogalmi-szemantikai, hanem grammatikai vetülete is van. Az ilyen tesztek szinkrón értelmező szótár készítésekor a szótárkészítő anyanyelvi kompetenciájára alapozva biztos alkalmazható, írói szótár (mint minden zárt korpuszú szótár) esetében azonban szükség van pótkompetencia kialakítására (vö. FORGÁCS 1993–1994). Ez nem egyszerű feladat, a stilisztikai pótkompetenciáé különösen korlátozott sikert ígérhet csupán. Mindazonáltal a szótár szemantikai és stilisztikai keretének nemcsak a formális módszereken kell alapulnia (ez a lexikai-stilisztikai minősítések esetében is lehetséges bizonyos határok közt), de szükség van a korszerű kutatások egyéb jellegű felhasználására is (pl. a kognitív metaforaelmélet bizonyos eredményei is beépíthetők lennének a stilisztikai leírásba). A József Attilára oly jellemző komplex képeket szintén dokumentálni kell, gazdag leírásuk azonban minden bizonnyal szétfejténé a szótári műfaj kereteit.

Az értelmezésekhez – a tervek szerint – kialakítandó egy zárt nyelvtanú és szókészletű értelmezőnyelv, amely módot nyújthat későbbi számítógépes lexikológiai kutatásokra, így például József Attila szókészlete formális belső hálózatának, összefüggéseinek feltárására. Ez a technológia ugyanakkor alkalmazható teszi a szótári értelmezéseket gépi fordításra: nem csupán ezen írói szótár, de általában a jövőben ilyen értelmezőnyelvet használó bármely szótár esetében. A zárt értelmezőnyelv alkalmazása továbbá lehetséges interfészt jelenthet az emberek, illetve a számítógép számára készített (pl. Wordnet) szótárak között. E két alapvető szótártípus közti átjárhatóság hiánya vagy nehézsége egyre égetőbb probléma a lexikográfiai, illetőleg nyelvtechnológiai fejlesztésekben.

3.2.3. A szócikkek végén belső és külső utalók állnak, ezek összeállításában is lehet bizonyos mértékben informatikai segítségre támaszkodni. A belső utalók az összetételek tagjaira és a különféle frazeológiai alakulatok vezérszavára (tehát a kidolgozás helyére) utalnak. A külső utalók megmutatják a címszó helyét a magyar szókészlet egészében, mind történeti, mind leíró szempontból. Arról tájékoztatnak tehát, hogy az adott szó előfordul-e más szótárakban: értelmező szótárakban (CzF., Ball., Balassa, ÉrtSz.), a szerzőhöz köthető kétnyelvű szótárakban (itt különösen KELEMEN B. [1912] magyar–német és THIBAUT–KOVÁTS S. [1901] magyar–francia szótárára érdemes figyelmeztetni, ezek voltak meghatározók József Attila számára – gondoljunk csak arra, hogy franciául a szótár sorról sorra való bebiflázásával próbált megtanulni), általános (MTsz., ÚMTsz.), illetve a József Attila nyelvi életrajzához kapcsolható (ÖcsödiSzólKm., MakóiTsz., SzegSz.) tájszótárakban, egyéb – 19. és 20. századi életműveket feldolgozó – írói szótárakban (JuhászSz., PetőfiSz., JókaiSz., RadnótiSz.), valamint egyéb olyan szótárakban, amelyek megtalálhatók voltak József Attila könyvtárában, és így hatással lehettek a szókészletére és szóhasználatára (a korábban említetteken kívül TolnaiMagySz.³).

3.3. A szótárt függelékek fogják kiegészíteni. Ezek megvalósításában meghatározó szerepet játszanak különféle megszokottabb, illetve újszerűbb nyelvtchnológiai eljárások. A függelékek két típusba sorolhatók aszerint, hogy a teljes vagy csak a költői életmű feldolgozásával állnak elő.

1. A teljes korpusz alapján készülő első függelék az esetek és inflexió-s toldalékok statisztikai feldolgozását adja. Ez a paradigmatiszta alakok szócikkfejbéli bemutatásának melléktermékeként állítható legegyszerűbben elő. Ez a statisztika is számon tartja a keletkezési időt és a szöveg műfaját.

2. Szintén a teljes korpusz alapján (végső soron a szótár törzsanyagának transzformálásával) jön létre a József Attila-életmű csökkenő gyakoriság szerinti szójegyzéke. Az ilyen listák az írói szótárakban általánosnak mondhatók. A rendezés során itt is figyelembe vehető a módosított gyakoriság, illetve a kontrollkorpuszhoz viszonyított gyakoriság.

3. Noha természetesen a szótári szócikkekben értelmezett egységként gondosan ki lesznek dolgozva a szerzőre jellemző frazeologizmusok, hasonló jelenséget más fénytörésben mutat be a kollokációjegyzék, azaz József Attila legkedveltebb szó-*n*-eseinek gyakorisági listája (vö. ČERMÁK 2008; ČERMÁK–CVRČEK 2010). Itt lehetőség nyílik a törzsanyagban kidolgozott kollokációk megjelölésére is. Ez a függelék is a teljes korpusz alapján készítendő el.

4. Minthogy a magyar rím rendszerint nem tiszta rím, hanem asszonánc, tehát a rímelő szótag(ok)nak nem a teljes azonosságán, hanem – bizonyos szabályok szerinti – hasonlóságán alapul, valamint annak következtében, hogy ragozó nyelv a magyar, a rímek változatossága a magyarban szinte korlátlan (ugyanakkor az aránylag kevés tiszta rímnek a nyugat-európai költészetekben szokásos ismételtetése a magyarban csikorog). Ez okból mindmáig nem készült, mert elvileg sem készülhet komolyabb terjedelmű, a szó klasszikus értelmében vett rímszótár. Lehetséges ugyanakkor elkészíteni egy (vagy több) szerző megvalósult rímeinek szótárát. Ez hatékonyan előállítható nyelvtchnológiai eszközökkel, emberi kéz érintése nélkül. Ez a függelék a költői életművön alapul, s az algoritmus próbája lehet egy szélesebb körű magyar rímszótárnak is (vö. MÁRTONFI 2008). (2. ábra.)

2. ábra

Mutatvány a megvalósult magyar rímek szótárából (MÁRTONFI 2008: 201–202)

szikla (14+31)

~ (2): *virága* (?) (Kisfaludy K.: A két hajós, 1822–1826); *szikra* (Arany J.: Toldi szerelme XI/133, 1863–1879); *halikra* (Arany J.: A nagyidai cigányok III, 1851); *alakja* (Vajda: Béla királyfi VI, 1854); *volna* (Vajda: Visegrádon, 1855); *boritva* (Vajda: Az apagyilkos, 1860); *lábaidra* (Juhász Gy.: Kérdés, 1906); *szikra* (Kosztolányi ford.–Rilke: A fogoly, 1921); *síkra* (Kosztolányi ford.–Leconte de Lisle: A jaguár, 1921); *titka* (Dsidá: Új Loreley-vers, 1926); **a szikla**: *csontjaikra* (Arany J.: A rodostói temető, 1848); *szakítja* (Kosztolányi ford.: Válás, 1931); **izzó szikla**: *szállongó szikra* (Vajda: Vasúton, 1885)
sziklába (2): *lába* (Arany J.: Toldi szerelme X/2, 1863–1879)
sziklából (2): *csapjából* (Kisfaludy S.: Somló 55, 1805); *gyomrából* (Kisfaludy S.: Micz bán 4, 1836); *odvából* (Csokonai ford.–Kleist: A tavasz, 1801–1802)
sziklaiddal (1): *diadal* (Arany J.: Murány ostroma I, 1847)
szikláinál (2): *csinál* (Tompá: Tanács, 1860)
szikláira (2,25): *partyaira, vaskapui, fiaira* (Ányos: Barcsay kapitánynak, 1778); *szállásira* (Uő: Gróf Eszterházi Pálnak pécsi püspökségre lett felemeltetését inneplő versek, 1781)
szikláival (2): *habjaival* (Kisfaludy S.: A kesergő szerelem IV/38, 1798); *vérítal* (Kosztolányi ford.–Leconte de Lisle: A jaguár, 1921)
sziklája (1): *lakója* (Vajda: Az én szülőföldem, 1847)
sziklájához (2): *apánkhöz* (Petőfi: A táblabíró, 1847)
sziklájáig (2): *Sinái* (Csokonai ford.–Béze: A szarándok, 1796)
sziklájára (3,5): *kalibájára* (Uő: Egy fohászkodás, 1782); *várára* (Uő: Barcsaynak, 1782)
szikláját (2): *pusztáját* (Csokonai ford.–Bürger: Az utolsó szerencsétlenség, 1802–1803)
sziklák (2): *sírták* (Arany J.: A lantos, 1849)
sziklákat (2,17): *[sziklákat], tölgfákat, kányákat, rókákat* (Verseghy: Rikóti Mátyás II, 1804); *láthat* (Arany J.: Murány ostroma I, 1847); *látok* (Babits: Az Isten és az ördög, 1933); *világnak* (Reményik: Boldog testvérünk, 1935)
sziklákon (2): *határon* (Gyulai: Erdély, 1847)
sziklákra (2): *fúvására* (Petőfi: Lehel vezér, 1848)

sziklán (1,6): *karján* (Kisfaludy K.: Zuárd, 1828–1829); *alján* (Gyulai: Erdély határán, 1851); *villám* (Vajda: Béla királyfi VI, 1854); *villám* (uő: Visegrádon, 1855); *ritkán* (Tompá: Emléklapok, 1856)

sziklát (2,5): *itt lát* (Kosztolányi ford.–Hugo: A költő szomorúsága, 1921); **bűszke sziklát**: *dűhébe szirkát* (Tompá: Gránit-szobor, 1847)

sziklával (2): *nyavalyával* (Verseghy: Tisztelete Marcibány István Úrnak és Hitvessének, 1806)

Vő: *kőszikla*; ad₁, át, dob₁, felett, fok, ha₁, hit, is, nyom₁, reng, váll, van

sziklabástya (0+1)

sziklabástyán (2): *borostyán* (Babits ford.–Wilde: Charmides 2, 1911)

sziklabérc (1+1)

~ (2): *oltalma kész* (Tompá: Szent László királyról, 1846)

sziklabérc (2): *küszködének* (Tompá: Egy könyv olvasása közben, 1861)

Vő: felett

sziklabolt (2+1)

~ (1,67): *[szikla-bolt], lakás volt* (Kisfaludy S.: Tátika 18, 1805); *anyja volt, drága holt, [szikla-bolt]* (Kosztolányi ford.–Wilde: Shelley sírja, 1921)

sziklaboltba (3): *kikapartam volna* (Arany J.: Toldi szerelme IX/59, 1863–1879)

sziklacsont (0+1)

sziklacsontok (3): *omlok, sziklahomlok* (Komjáthy: A getszszemáni kertben, 1885–1888)

sziklacsúcs (0+1)

sziklacsúcsokon (2): *távozom* (Kosztolányi ford.–Leconte de Lisle: A jaguár, 1921)

szikladörgető (2+0)

~ (2): *elő, ébredő* (Kosztolányi: Húsvéti himnusz, 1908 – *elő* 2×)

sziklaél (1+1)

~ (1): *szél, [szikla-él]* (Tóth Á. ford.–Byron: Childe Harold indulása 12, 1917)

sziklaélen (2): *sötéten* (Reményik: Két fény között, 1927)

Megjegyzendő, hogy lehetséges egy másik fajta magyarrímszótár-típust is létrehozni, ám ez nem hagyományos értelemben vett, hanem virtuális (azaz dinamikus) szótár. Ennek célja, hogy a felhasználó által megadott rímhívó szóra vagy kifejezésre generálja az összes magyar rímet. A működtető algoritmus egyszerű: miután a felhasználó megadta a megrímelni kívánt szót vagy kifejezést, a rímgenerátor előállítja az összes lehetséges rímelő karakterszekvenciát, majd az utána kapcsolt morfológiai elemző csak azokat a lehetőségeket engedi a kimenetre, amelyek megfelelnek a magyar szóalaktan szabályainak. (A <http://rimszotar.poet.hu/> címen feltehetőleg 2010 nyarán megjelent rímgenerátor a minimális dokumentáció alapján lényegesen egyszerűbb, elméletileg nem koherens alapokon áll: „A szótár jelenleg több mint 165 000 szót tartalmaz, melyek részben a Poeten található versekből, részben pedig egyéb szabadon felhasználható forrásokból származnak. A rímpárokat automatikus úton, valamint önkéntesek segítségével állítottuk össze.”)

5. A következő, a költői életművet feldolgozó függelék az előreláthatóan félautomatikus előállítású metrikai adatbázis. Ez az alapvető filológiai adatokon felül tartalmazza az egyes versek versrendszerét (időmértékes, ütemhangsúlyos stb.), strófaszerkezetét, metrikai leírását, rímképletét, az alliteráció mértékét stb. A metrikai adatbázis létrehozásához ritmikai elemző, illetve ebből bizonyos mértékű absztrakció alapján metrikai következtetéseket levonó nyelvtechnológiai eszköz használandó. Az algoritmus kiterjeszthető lesz a magyar vers sokkal szélesebb körének számítógépes feldolgozására. (1. táblázat.) (A <http://www.poet.hu/verselemzo.php> alatti ritmikai elemző lényegesen kisebb tudású annál, mint amivel a kijelölt feladat magas színvonalon megoldható lenne.)

1. táblázat

Mutatvány József Attila metrikai adatbázisából

	Cím	Kötet	Keltezés	Versrsz.	Metrikai képlet	Strófák	Rímképlet	Str.	Megjegyzés
1	A jámbor tehén	Szépség koldusa	22. 08–09.	im.	5j 5.5j	4 4 3 3	abba baab cdc dcd	4	Petrarca-szonett
2	Éhség	Szépség koldusa	22. 07–08.	im. (szim.)	5j(=5/5) 5.5j(=5/6)	4 4 3 3	abba abba cde ced	4	Petrarca-szonett
3	Megfáradt ember	Nem én kiáltok	23. 08.	im.	4.5t 5j 5.5j 5.5t 6j 6t	4	xaxa	3	
4	Tanulmányfej	Nem én kiáltok	22. 11 vége	im. (szim.)	5j(=5/5) 5.5j(=5/6)	4 4 3 3	abba abba ccd cdc	4	Petrarca-szonett
5	Rög a rőghöz	Nem én kiáltok	23. 08.	im.	5.5j+5j	2	ab ab	8	
6	Névnapi dícséret	Nem én kiáltok	22. 07. 29.	im. (szim.)	asc min 3+gly	4	xxxx	4	első aszkl. strófa
7	Útrahívás	Nem én kiáltok	23. 03.13.	im. (szim.)	sap(=4/7) 3+ado	4	xxxx	5	szaphói strófa

	Cím	Kötet	Keltezés	Versrsz.	Metrikai képlet	Stró- fák	Rímképlet	Str.	Meg- jegyzés
8	Sacrilegium	Nem én kiáltok	23. 02. 23.	im. (szim.)	5j(=5/5) 5.5j(=5/6)	4 4 3 3	abab abab ccd dcd	4	Petrar- ca-szo- nett
9	Bevezető	Nincsen apám, se anyám	27.05.	im. (szim.)	(4j=5/3)=amb [8.: +1]	8	ababccdd	1	ambro- ziánus
10	Szeretnének	Nincsen apám, se anyám	28	im. (szim.)	5j=5/5	2	aa	9	felező tízes
11	Tiszta szívvel	Nincsen apám, se anyám	25. 03.	üh. (szim.)	4/3=3.5t	4	aabb	4	
12	Két dal	Nincsen apám, se anyám							ciklus
12a	Éji dal	Nincsen apám, se anyám	28. 03.	im. (szim.)	4.5j+4j=5/4+5/3	4	abab abab	2	~huitain
12b	Dal	Nincsen apám, se anyám	28. 02. 10.	im. (szim.)	4j=5/3 4.5j=5/4	3 5	AbA abbaA	2	triolet
13	Nemzett József Áron	Nincsen apám, se anyám	28 eleje	im.	3t+3.5t+3t+3.5t	4	abab	4	
14	Engem temetnek	Medvetánc – Nincsen...	26. 08.	üh. (szim.)	5/4=4.5j	4	xaxa	4	Ady- kilences
15	Magyar Alföld	Nincsen apám, se anyám	28	üh. (szim.)	4/4+3/2+4/4/2+4/3/2 =4t+2.5t+5t+4.5t	4	xaxa	4	
16	Biztató (Kínában lóg a mandarin...)	Nincsen apám, se anyám	27.01.	im. (szim.)	(4j=5/3)=amb	4	aaBa	4	ambro- ziánus
17	József Attila (Vi- dám és jó volt...)	Nincsen apám, se anyám	28 eleje	im.	4j 4.5j	10 1	abbaaabbab a	2	
18	Hangya	Nincsen apám, se anyám	26 nyara	im. (szim.)	5.5j+4.5t+3j 5.5j+5j	3 2 3 2	abc ac xxb ab	4	
19	Isten (Hogyha golyóznak...)	Nincsen apám, se anyám	28	üh. (szim.)	5/4(=4.5j)	4	aabb	5	Ady-ki- lences
20	Istenem	Nincsen apám, se anyám	28 eleje	üh. (szim.)	5/4(=4.5j)	4	aabb	5	Ady-ki- lences
21	Hosszú az Úristen	Nincsen apám, se anyám	28	üh. (szim.)	6+6+8+6(= 3t+3t+4t+3t)	4	aaxa	6	
22	Reggeli	Nincsen apám, se anyám	25. 03.	üh.	5/3 5/4 [4.: 2]	31	vegyes	1	
23	Ülni, állni, ölni, halni	Nincsen apám, se anyám	26 nyara	üh.	4/4	29 4	aabbccddeeff...	2	felező nyolcas
24	Fiatl asszonyok éneke	Nincsen apám, se anyám	25. 07–08.	üh.	4-es [sorvégeken néha 3-as] ütemű hosszú sorok	3 3 3 2 3 4	vegyes	6	

6. A szintén a költői életművet feldolgozó, utolsó függelék, a fonéma-statisztika megismétli JÉKEL–PAPP (1974) elemzését, csak ezúttal Ady helyett József Attila versei nyújtják az alanyanyagot. A függelék tehát tartalmazza József Attila minden versének, versciklusának, illetve verskötetének fonémastatisztikáját, illetve ezeknek az egymástól való, az egyes fonémák által kifizetett 66 dimenziós vektortérben mért távolságát. Ezek irodalomtudományi-esztétikai értelmezése az Ady-statisztika esetében számos új megállapítás alapjául szolgált. A József Attila-i költői életmű ilyen bemutatásától hasonló várható, továbbá a két életmű összevetése is érdekes tanulságokkal szolgálhat majd.

Kulcsszók: lexikográfia, írói szótár, számítógépes nyelvészet, automatikus és félautomatikus szövegfeldolgozás, József Attila-szótár.

Hivatkozott irodalom

- BACHÁT LÁSZLÓ 1965. A Kölcsey-szótár. *Az MTA I. Osztályának Közleményei* 21: 388–391.
- Balassa = BALASSA JÓZSEF 1940. *A magyar nyelv szótára* 1–2. Grill, Budapest.
- BalassiSz. = JAKAB LÁSZLÓ – BÖLCSKEI ANDRÁS 2000. *Balassi-szótár*. Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár 8. Debreceni Egyetem, Debrecen.
- Ball. = BALLAGI MÖR 1873. *A magyar nyelv teljes szótára* 1–2. Heckenast, Pest.
- BánkBSz. = BEKE JÓZSEF 1991. *Bánk bán-szótár*. Katona József Bánk bán című drámájának szókészlete. Katona József Társaság, Kecskemét.
- BENKŐ LÁSZLÓ 1965. A Juhász Gyula-szótár. *Az MTA I. Osztályának Közleményei* 21: 377–381.
- BENKŐ LÁSZLÓ 1979. *Az írói szótár. A szépirodalmi nyelv és stílus lexikográfiai feldolgozása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BÖLCSKEI ANDRÁS 1984. *Szövegfeldolgozás*. Egyetemi doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.
- BÜKY LÁSZLÓ 2002. *Füst Milán metaforahasználatának alapjai – szótárszerű feldolgozásban*. Szegedi Tudományegyetem, Szeged.
- BÜKY LÁSZLÓ 2004. *Füst Milán metaforahasználatának szövegmondattanából – szótárszerű feldolgozásban*. Szegedi Tudományegyetem, Szeged.
- ČERMÁK, FRANTIŠEK 2008. An author's dictionary. The case of Karel Čapek. In: BERNAL, ELISENDA – DECESARIS, JANET (eds.) *Proceedings of the XIII Euralex international congress (Barcelona, 15–19 July 2008)*. Institut Universitari de Lingüística Aplicada Universitat Pompeu Fabra, Barcelona. 323–332.
- ČERMÁK, FRANTIŠEK – CVRČEK, VÁCLAV 2010. Author dictionaries revisited. Dictionary of Bohumil Hrabal. In: DYKSTRA, ANNE – TANNEKE, SCHOONHEIM (eds.) *Proceedings of the XIV Euralex international congress (Leeuwarden, 6–10 July 2010)*. Fryske Akademy, Afûk, Ljouwert, 592–598.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS 1862–1874. *A magyar nyelv szótára* 1–6. Emich–Athenauem, Pest/Budapest.
- CSENGERY KINGA 2006. Az elektronikus korpusz. In: ITTÉS NÓRA szerk., 2006. *A magyar nyelv nagyszótára* 1. Segédletek. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 18–19.
- CsokSztkt. 1. = JAKAB LÁSZLÓ – BÖLCSKEI ANDRÁS 1993. *Csokonai-szókincstár* 1. Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár 5. KLTE, Debrecen.
- CsokSztkt. 2. = JAKAB LÁSZLÓ 2011. *Csokonai-szókincstár* 2. Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár 12. Debreceni Egyetem, Debrecen.
- ELEKFI LÁSZLÓ [1996]. *Szókincsünk nyelvtani alakrendszere*. Kézirat. (Online alkalmazása [2006]: <http://corpus.nytud.hu/cgi-bin/e-szokincs/alaktan>.)
- ÉrtSz. = BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FORGÁCS TAMÁS 1993–1994. Zárt korpuszok és pótkompetencia. *Néprajz és Nyelvtudomány* 35: 17–23.
- FÜREDI MIHÁLY 1983. A mai magyar széppróza statisztikai vizsgálata. In: KISS JENŐ – SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *A magyar nyelv rétegződése* 1. Akadémiai Kiadó, Budapest. 336–349.
- GÁLDI LÁSZLÓ 1958. Mutatvány a készülő Petőfi-szótárból. *Magyar Nyelv* 54: 322–333.
- GÁLDI LÁSZLÓ 1965a. Írói szótáraink fő kérdései, különös tekintettel a Petőfi-szótárra. Vitatindító előadás. *Az MTA I. Osztályának Közleményei* 21: 369–377.
- GÁLDI LÁSZLÓ 1965b. Mutatvány a Petőfi-szótárból. *Az MTA I. Osztályának Közleményei* 21: 403–409.
- GERSTNER KÁROLY 2006. A magyar nyelv nagyszótárának áttekintő története. In: ITTÉS NÓRA szerk., 2006. *A magyar nyelv nagyszótára* 1. Segédletek. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 10–17.

- GoetheW. = BERLIN-BRANDENBURGISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN – AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN ZU GÖTTINGEN – HEIDELBERGER AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN (1966–). Goethe-Wörterbuch 1–. Kohlhammer, Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz. = <http://gwb.uni-trier.de/>
- JAKAB LÁSZLÓ 2002. *A Jókai-kódex mint nyelvi emlék – szótárszerű feldolgozásban*. Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár 10. Debreceni Egyetem, Debrecen.
- JAKAB LÁSZLÓ – BÖLCSKEI ANDRÁS 1988. *A XVI. századi orvosi könyv szóalakmutatója*. Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár 4. KLTE, Debrecen.
- JAKAB LÁSZLÓ – KISS ANTAL 1978. *A Jókai-kódex ábécérendes adattára*. Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár 1. KLTE, Debrecen.
- JAKAB LÁSZLÓ – KISS ANTAL 1980. *A Jókai-kódex szókincsének szófaji megoszlása*. Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár 2. KLTE, Debrecen.
- JAKAB LÁSZLÓ – KISS ANTAL 1983. *A Birk-kódex ábécérendes adattára*. Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár 3. KLTE, Debrecen.
- JAKAB LÁSZLÓ – KISS ANTAL 1994. *A Guary-kódex ábécérendes adattára*. Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár 6. KLTE, Debrecen.
- JAKAB LÁSZLÓ – KISS ANTAL 1997. *Az Apor-kódex ábécérendes adattára*. Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár 7. KLTE, Debrecen.
- JAKAB LÁSZLÓ – KISS ANTAL 2001. *A Festetics-kódex ábécérendes adattára*. Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár 9. Debreceni Egyetem, Debrecen.
- JÉKEL PÁL – PAPP FERENC 1974. *Ady Endre összes költői műveinek fonémastatisztikája*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- JókaiSz. = BALÁZS GÉZA et al. 1994. *Jókai-szótár 1–2*. Unikornis, Budapest.
- JuhászSz. = BENKŐ LÁSZLÓ 1972. *Juhász Gyula költői nyelvének szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KÁROLY SÁNDOR szerk., 1965. *A Bécsi Kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban. Morfológiai rész*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KARPOVA, OLGA [КАРПОВА, ОЛЬГА] 1989. *Словари языка пусамелей*. Московский Полиграфический Институт, Москва.
- KARPOVA, OLGA 2011. *English author dictionaries (the XVIth–XXIst cc.)*. Cambridge Scholars Publishing, Cambridge.
- KELEMEN BÉLA 1912. *Magyar és német nagy kézi szótár, tekintettel a két nyelv szólásaira 1. Magyar–német rész*. Athenaeum, Budapest.
- KELEMEN JÓZSEF 1966a. Gépi adatgyűjtés és adatfeldolgozás a lexikográfia szolgálatában. In: ORSZÁGH LÁSZLÓ szerk., *Szótártani tanulmányok*. Tankönyvkiadó, Budapest. 29–54.
- KELEMEN JÓZSEF 1966b. Lyukkártyarendszerű adatgyűjtés és -feldolgozás a nyelvtudományban. *Nyelvtudományi Közlemények* 68: 343–380.
- KISS JÓZSEF 1965. [Hozzászólás az írói szótárak vitájához.] *Az MTA I. Osztályának Közleményei* 21: 392–395.
- KISS MARGIT 2012. A digitális Mikes-szótár. *Magyar Tudomány* 173: 279–284.
- KISS MARGIT – TUSKÉS GÁBOR 2011. A Mikes-szótár. Kutatási beszámoló. *Magyar Nyelvőr* 135: 313–323.
- LADÓ JÁNOS 1962. Írói szótárak és „nyersszótár”-ak. *Magyar Nyelv* 58: 192–198.
- LEHR ALBERT 1882. *Arany János: Toldi. Költői elbeszélés. Nyelvi és tárgyi bő magyarázatokkal ellátta L. A. Franklin-társulat*, Budapest.
- LEHR ALBERT 1905. *Arany János: Toldi estéje. Költői elbeszélés hat énekben. Magyarázta L. A. Franklin-társulat*, Budapest.

- MakóiTsz. = H. KOVÁCS MIHÁLY 1926. *Tájszógyűjtemény [Makóról]*. A Magyar Nyelvtudományi Társaságnak az MTA Nyelvtudományi Intézetben, az Új magyar tájszótárnál letétbe helyezett kéziratos anyaga.
- MARTINKÓ ANDRÁS 1965. [Hozzászólás az írói szótárak vitájához.] *Az MTA I. Osztályának Közleményei* 21: 396–397.
- MÁRTONFI ATTILA 2008. Egy magyar rímszótár terve. In: BARTÓK ISTVÁN et al. szerk., „Mielz vált mesure que ne fait estultie”. *A hatvanéves Horváth Iván tiszteletére*. Krónika Nova Kiadó, Budapest. 198–204. = http://arsmetrica.elte.hu/articles/martonfi/0804_martonfi.pdf
- MATTAUSH, JOSEF 1990. Das Autoren-Bedeutungswörterbuch. In: HAUSMANN, FRANZ JOSEF et al. Hrsg., *Wörterbücher – Dictionaries – Dictionnaires. [...] An international encyclopedia of lexicography [...] 2*. Walter de Gruyter, Berlin – New York, 1549–1562.
- MlgeiSz. = SASS BÁLINT et al. 2010. *Magyar igei szerkezetek. A leggyakoribb vonzatok és szókapcsolatok szótára*. A Magyar Nyelv Kézikönyvei 21. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF 1893–1901. *Magyar tájszótár* 1–2. Hornyánszky, Budapest.
- Nszt. = ITTÉS NÓRA szerk., 2006–. *A magyar nyelv nagyszótára* 1–. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- ÖcsödiSzólKm. = ENYEDI ANTALNÉ 1992. *Öcsödi szólások és közmondások*. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 51. ELTE BTK – MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- PAJZS JÚLIA 1990. *Számítógép és lexikográfia*. Linguistica. Series A. Studia et Dissertationes 4. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- PAJZS JÚLIA – MÁRTONFI ATTILA 2006. A magyar nyelv nagyszótárának számítógépes vonatkozásai. In: ITTÉS NÓRA szerk., 2006. *A magyar nyelv nagyszótára* 1. Segédletek. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 20–22.
- PAPP FERENC 1964. A magyar szókincs lyukkártya-rendszerű feldolgozása. *Magyar Nyelvőr* 88: 457–464.
- PAPP FERENC 1965. A Magyar Szóvégmutato Szótár és a vele kapcsolatos munkálatok. *Magyar Nyelv* 61: 187–200.
- PAPP FERENC 1975. Konkordancia: írói szótár előkészítése számítógépen. *Magyar Nyelvőr* 99: 351–355
- PAPP FERENC 2000. *A debreceni thesaurusz*. Linguistica. Series C. Relationes 11. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- PetőfiSz. = GÁLDI LÁSZLÓ szerk., 1973–1987. *Petőfi-szótár. Petőfi Sándor életművének szókészlete* 1–4. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- RadnótiSz. = BEKE JÓZSEF 2009. *Radnóti-szótár. Radnóti Miklós költői nyelvének szókészlete*. Argumentum, Budapest.
- SCHLAPS, CHRISTIANE – SCHARES, THOMAS 2008. Lemmatisierungspraxis und -problematik im Autorenwörterbuch am Beispiel des Goethe-Wörterbuchs. In: BERNAL, ELISENDA – DECESARIS, JANET (eds.) *Proceedings of the XIII Euralex international congress (Barcelona, 15–19 July 2008)*. Institut Universitari de Lingüística Aplicada Universitat Pompeu Fabra, Barcelona. 599–606.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1965. Nyelvstatistikai vizsgálatok a Petőfi-szótár anyaga alapján. *Nyelvtudományi Közlemények* 67: 345–354.
- SZATHMÁRI ISTVÁN 1965. [Hozzászólás az írói szótárak vitájához.] *Az MTA I. Osztályának Közleményei* 21: 397–403.
- SzegSz. = BÁLINT SÁNDOR 1957. *Szegedi szótár* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SzGySz. = FÜREDI MIHÁLY – KELEMEN JÓZSEF 1989. *A mai magyar nyelv szépprózai gyakorlási szótára (1965–1977)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- THIBAUT, M. A. [HAAS, JOHANN GOTTFRIED] – KOVÁTS S. JÁNOS 1901². *Francia–magyar és magyar–francia szótár 2. Magyar–francia rész*. Franklin-társulat, Budapest.
- ToldiSz. = Pásztor Emil 1986. *Toldi-szótár*. Arany János Toldijának szókészlete. Tankönyvkiadó, Budapest.
- TolnaiMagySz.³ = TOLNAI VILMOS szerk., 1928³. *Magyarító szótár a szükségtelen idegen szavak elkerülésére*. Eggenberger, Budapest.
- TOLNAI VILMOS 1917. *Szómutató Lehr Albert Arany-magyarázataihoz*. Franklin-társulat, Budapest.
- TÖRÖK GÁBOR 1976. *József Attila-kommentárok*. Gondolat, Budapest.
- TVERDOTA GYÖRGY 1986. József Attila nyelvészeti kájának forrásai. *Irodalomtörténeti Közlemények* 90: 373–392.
- ÚMTSz. = B. LÖRINCZY ÉVA szerk., 1979–2010. *Új magyar tájszótár* 1–5. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VégSz. = PAPP FERENC 1969. *A magyar nyelv szövégmutató szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VINOGRADOV, VIKTOR VLAGYIMIROVICS [ВИНОГРАДОВ, ВИКТОР ВЛАДИМИРОВИЧ] ред. 1956–1961. *Словарь языка Пушкина* 1–4. Государственное Издательство Иностраных и Национальных Словарей, Москва.
- WACHA IMRE 1959. Mutatvány a készülő József Attila-szótárból. *Magyar Nyelvőr* 83: 274–288.
- WACHA IMRE 1961. A magyar írói szótárak kérdése. *Magyar Nyelvőr* 85: 189–203.
- WACHA IMRE 1962. Az Ibsen-szótár szerkesztési tanulságai. *Magyar Nyelv* 58: 199–206.
- WACHA IMRE 1965. A József Attila-szótár. *Az MTA I. Osztályának Közleményei* 21: 381–388.
- WEISZ DEZSŐ [1940 e.]. *A Debreceni Codex nyelve és szókincse*. Kézirat. Debrecen.
- ZaySzkt. = JAKAB LÁSZLÓ – BÖLCSKEI ANDRÁS 2003. *Egy XVI. századi emlékirat szókincstára. Zay Ferenc: Az Landor feyrwar el wezessenek oka e woth es igr esewth (1535 k.)*. Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár 11. Debreceni Egyetem, Debrecen.
- ZrínyiSz. = BEKE JÓZSEF szerk., 2004. *Zrínyi-szótár. Zrínyi Miklós életművének magyar szókészlete*. Zrínyi-könyvtár 5. Argumentum Kiadó, Budapest.

Computer and author dictionary – with special regard to the author dictionary on Attila József’s oeuvre in hand

The two most important predecessors of the genre of the author dictionary are concordances and glossaries – from the ancient world. It was in the 19th and 20th centuries (in Hungary chiefly from the 1950’s) that the modern author dictionary came into existence, with backgrounds from historical-explanatory dictionaries, on a corpus linguistic basis. In parallel with this, from the 1960’s, computational linguistics developed, and this fact afforded remarkable possibilities to producing diverse dictionaries, close-structured vocabularies, and concordances. Such works – mainly based on earlier literary monuments – were compiled above all in Debrecen. Nowadays, language technology tools enable and increasingly support the automatic (or at least semi-automatic) way of the dictionary compilation. Because of this, lexicographers need to rethink and redefine their duties. The main part of the study reports on such an effort, and shows – considering both the entries and the appendices – the language technology solutions applied in the author dictionary on Attila József’s oeuvre.

Keywords: lexicography, author dictionary, computational linguistics, automatic and semi-automatic text processing, an author dictionary on Attila József’s oeuvre.

MÁRTONFI ATTILA
MTA Nyelvtudományi Intézet

Hány etimológiai megfelelője van a *bánt* igének a lengyelben?*

1. A m. *bánt* (1138/1329 [?]; 1372 u./1448 k.) ige etimológiai megfelelőit megtaláljuk a nyelvterületünkkel szoros kapcsolatban lévő nyelvek többségében, és azokat nagyrészt viszonylag korai átvételeknek tekinthetjük.¹

A legkorábbi ilyen szláv adatokról említést TREML (1929: 309) cikkében találunk – de megemlíti azokat ASBÓTH (1897: 331) is – további forrásmunkák alapján. A többnyire óegyházi szláv elemekre épült nyelven írt 15. századi havasalföldi és moldáviai fejedelmi kancellária dokumentumaiban többször előfordul a szó **ДА НЕ БАНТЪСЕТ** (1413) 'ne bántsa', **БАНТЪВАТ** (1421) ~ **БАНТОВАТИ** (1449) 'bántani' és **БАНТОВАНІЕ** 'bántás' alakokban. TREML 'zavar, sért' jelentést rekonstruál.

Korai az ukr. *бантовати* 'zaklat, zavar' első felbukkanásának éve is: 1444 (SSUM. 1: 86), ami igen közel áll a szó első, jelentésében megbízható Jókai-kódexbeli magyar feljegyzéséhez. A 15. századból adatolhatóak még a horvát *bantovati* és *bantuvati* szóalakok (SKOK 1971: 108, *bánta* a.; pontos évszám nélkül) 'zaklat; megbánt' jelentésben; igaz, HADROVICS monográfiája ezt nem támasztja alá, és a szó első horvát feljegyzését Werbőczy István Tripartitumának 1574-es fordításához köti (HADROVICS 1985: 129–131). A szót megtaláljuk HABDELIĆ (1670) és BELOSTENEC (1740) szótáraiban is 'impedio, molesto, molestiam infero, facesso, gravo' jelentésben (HADROVICS alapján).

DÉCSY (1955: 454) a cseh szókincs magyar elemeinek szentelt cikkében a szó első feljegyzését a cseh nyelvben 1539-es évszámmal adatolja, s mindezt JUNGSMANN (1835: 69, † *bantugi* a.) szótára alapján teszi. Az évszám azonban nem tekinthető minden kétséget kizáróan biztosnak. Ez utóbbi szótárban ugyanis az említett 1539-es adat Ctibor Tovačovský z Cimburka (1438–1494) nyomtatásban kiadott munkájából való, de a szó jelentését a JUNGSMANN által közölt mondatrészlet korántsem egyértelműsíti, s maga JUNGSMANN is kérdőjelezve magyarázza azt a német eredetű cseh *buntovati* 'alkudozik, szövetkezik' szóval (ez utóbbi igét jegyzi pl. KOTT 1910: 8). Szemantikai körét így csak feltételezni tudjuk, s nehéz fenntartás nélkül elfogadni DÉCSY (1955: 454) véleményét, miszerint JUNGSMANN

* A jelen cikk egy lengyel nyelven kiadott tanulmánynak (NÉMETH 2012) a magyar olvasó elvárásaihoz igazított és több szempontból bővített változata. A tanulmány jelen kiadásában többek között helyet kaptak azok a kiegészítések is, melyek a Magyar Nyelvtudományi Társaság előadássorozatának keretében 2012. szeptember 18-án elhangzott „Adalék a lengyel nyelv legrégebbi magyar jövevényszavainak kérdéséhez: óle. *bantować* 'büntet, elítél' és le. nyj. *bantować* 'bánt' – homonímia avagy poliszémia?” című előadásom utáni vita közben hangzottak el, amiért szíves kötelességem köszönetet mondani mindenekelőtt Nyomárkay István és Zoltán András professzor uraknak.

¹ A dolgozatban használt, nyelvekre és nyelvváltozatokra utaló rövidítések: *h.* = horvát; *kfn.* = középfelnémet; *k. lat.* = középkori latin; *kle.* = középlengyel; *K. szlk.* = keleti szlovák; *lat.* = latin; *le.* = lengyel; *m.* = magyar; *ném.* = német; *nyj.* = nyelvjárási; *ol.* = olasz; *óle.* = ólengyel; *rom.* = román.

„a szó jelentését nem ismeri”, hiszen az elemzett szócikk tartalmazza a szó szlovákbeli ’érint’ jelentését is BERNOLÁK (1825: 39) tíz évvel korábban kiadott szótára alapján. GEBAUER (1903) a szót nem jegyzi. BARTOŠ (1906: 12) és BĚLIČ (1989: 81) szótáraiban a *bantovat* (1887) ~ *bantuvát* ~ *byntovač* [sic! -č] alakokat találjuk: ’1. valakinek a zsebében kutat; 2. valakinek a zsebéből titokban pénzt kivesz; 3. hangoskodik, felébreszt’ jelentésben, s köztük az 1887-es feljegyzés a legkorábbi számunkra is ismert teljességgel megbízható adat.

1561-ből való a szó szlovák megfelelőjének, a *bantovat*’ igének első feljegyzése ’valakit nem illően érintget; érint; nyugtalanít, zavar’ jelentésben (BERNOLÁK 1825: 39; HSSJ. 1: 110–111; SSN. 1: 94), amely egyébként ismert a keleti szlovák nyelvterületen is (VS. 1: 125: *bantovac*).

A magyart körülvevő összes szláv nyelvben megtalálható tehát a szó – mint magyar átvétel. Közös szláv örökségről azonban itt nem lehet szó: igénk a *bán* ige műveltető képzős alakja, s ez utóbbi török eredetéhez nem fér kétség (l. pl. TLH. 1: 96–99).

A 17. századtól a szó megvan a románban is, mégpedig a *băntui* ~ *bîntui* ’1. zaklat; gyötör; nyugtalanít; bőszt; 2. kihasznál; elnyom; 3. üt; pusztít, tönkretesz; 3. próbálkozik; 4. alkudozik, árendedményt kap’ (TAMÁS 1966: 126) igék formájában.

Függetlenül a cseh adatokkal kapcsolatban felhozható fenntartásoktól, a fenti adatok fényében első ránézésre nem meglepő, hogy a szakirodalom egy része a lengyel *bantować* igét is a 15. századtól jegyzi. A jelen részletre hajló elemzés azonban azt hivatott bizonyítani, hogy a lengyel szóalakok etimológiája bonyolultabb képet mutat, és bizonyos tekintetben a 15. századi magyar átvétel a lengyel esetben túl korainak mondható.

2. A lengyel történeti és tájszótárakban, valamint az etimológiai szakirodalomban a *bantować* szóalak két jelentésben fordul elő: ’elítél; büntet’ és ’nyugtalanít, zaklat’ értelemben. A második jelentésben a szó jelentős jelentésszűkülésen ment keresztül a lengyel nyelvjáráásokban (a fent említett szlovák és cseh adatokhoz hasonlóan), így tehát számos jelentésváltozata ismert. Azonban az ezen jelentésváltozatok között fellépő különbségek (l. alább) elhanyagolhatók, s a szó etimológiája szempontjából kevésbé fontosak – ellentétben azzal a problémával, hogy az ’elítél, büntet’ és a ’nyugtalanít, zaklat stb.’ jelentéspár milyen viszonyban áll egymással. Első ránézésre nem állnak messze egymástól, s tán ez az oka annak, hogy a kettősséget eddig leggyakrabban poliszém megközelítéssel magyarázták.

3. De vajon tényleg poliszémiáról van-e itt szó? Hogy megválaszolhassuk a kérdést, elsősorban vegyük számba, mit tudunk a lengyel *bantować* szóalakról.

Az 1475 és 1500 közötti időszakból valók azok az ólengyel adatok, melyeket az ólengyel szótár (SStp. 1: 60) szerepeltet. Ezen időszakból a *bantować* ige négy helyütt lejegyzett *bantowan* ~ *bantowany* melléknévi igeneves alakjai maradtak fenn. Az első infinitívuszi alak 1519-ből származik (SPXVI. 1: 303). Ami azonban etimológiánk szempontjából különösen fontos, az az, hogy a négy

melléknévi igeneves alak közül három olyan szövegkörnyezetben fordul elő, mely viszonylag egyértelműen behatárolja a szó akkori jelentését, amelyet a szótár szerzői 'elítél, *damnare*'-ként fogalmaztak meg. A legrégebb lengyel adatok (eredeti helyesírásban) a következők:²

- 1475 k.: *b a n t h o w a n*, *szlowie szkazan* 'büntetett, azaz elítélt'
 1475 k.: *B a n t h o w a n y* 'büntetett'
 1500: [...] *ludze* [...], *ysz myru nygdzye nye maya, yako szq oszqdzenny na szmyerz y czczy odszqdzenny, yako tho b a n t h o w a n y*, *ysz gym nygdzye myr nye gesth* '[...] oly emberek [...], kiknek nincs nyugtuk, mivel halálra ítélték, nevüktől megfosztottak, mint a büntetettek, kik sehol sincsenek biztonságban'
 1500: *Gdyby* [...] *czlowyek* [...] *szwan kv pravu, a nye przydzye, a o tho ochtowan, szlowye *b a n c h o w a n*³ *albo zkazan*, [...] *yako go maya kv prawv dobycz?* 'Ha [...] egy ember [...] az igazságszolgáltatás színe elé hívatott, de nem jön, és ezért jogfosztott, más szóval büntetett vagy elítélt, [...] hogy állítsák őt az igazságszolgáltatás színe elé?'

Mint említettem, elemzett szavunkat a 16. századi lengyel nyelv szótárában is megtaláljuk (SPXVI. 1: 303, a *bantować* '1. üt, testileg bántalmaz; 2. zaklat; 3. büntet' címszó alatt. A szó ilyen jelentésének rekonstruálása azonban óvatosságra inti a figyelmes olvasót. Fontos megjegyezni, hogy a három különböző jelentést a szócikk szerzői egyetlen mondat alapján adták meg (forrása: *Metrica Regni Poloniae*), holott a szóban forgó mondat alapján a szó jelentését nem is lehet pontosan meghatározni:

- 1519: *Item czy pobereznyczy prawych lyvdzy any ymowacz any Bqthowacz any przezkadzacz any ych odzyeracz nyemayq* 'Így hát ezeknek az erdőőröknek az igaz embereket sem elfogniuk, sem b a n t a n i u k, sem zavaruiuk, sem azokat meglopniuk nem szabad'

Az ige szemantikai körének ilyen módon történő kibővítése az 1. és 2. jelentéssel, az ólengyel adatok alapján meghatározható pontos jelentéshez képest (az SSStp. megfelelő kötete 13 évvel korábban jelent meg), filológiai szempontból megalapozatlannak tűnik.

² A le. *bantować* igét a történeti adatok fordításaiban a magyar *büntet* igével adom vissza. A cikk további részében visszatérek még az itt olvasható adatokra, és sor kerül majd a szó jelentésének egyértelművé tételére is. A teljes szövegkörnyezetet az OrtBr. (6: 372, 7: 564) és OrtMac. (98, 112) tartalmazzák.

³ Az ólengyel szótár (SSStp.) szerzői a csillagot (*) szokatlan, hibagyanús vagy hibás írásmódú adat jelölésére használják.

Az 'üt, testileg bántalmaz' és 'zaklat' jelentések hozzáadása valószínűleg azzal magyarázható, hogy a szótár szerzői a több mint hat évtizeddel korábban kiadott ún. Varsói szótárból (SW. 1: 95) vették azokat át. Erre az vall, hogy a varsói volt az első olyan szótár, melyből a szélesebb olvasóközönség megismerhette a 'sért; üt' jelentést, és ami annál is fontosabb, az 1519-es adatot, melyet korszerűsített helyesírásban és rövidített formában tettek közzé: „*Ci pobereżnicy prawych ludzi ani imać, ani B[antować] nie mają.*” (SW. 1: 95). Ezen kívül a varsói szótár utal a szó magyar eredetére is, ami úgyszintén befolyásolhatta a szótári jelentés rekonstrukcióját is.

Mivel az említett mondat nem volt a varsói szótár *bantować* szócikkének egyetlen forrása, abban a szót több értelemben, mégpedig '1. hangoskodik, zörget; ostorral csattint; 2. sért; üt' jelentésben találjuk. Az első jelentéskör világosan tükrözi a (cseh és szlovák nyelvben is megtalálható) lengyel nyelvjárási adatok szemantikáját (a részleteket l. alább), a második pedig a magyar *bánt* igéjét.

A 17. és 18. század első feléből származó lengyel forrásokat feldolgozó szótár (SPXVII/XVIII.) mutatványfüzete nem szerepelteti a szót, az eddig megjelent első kötet pedig még nem jutott el a *b* betűig. Szerencsénkre a *bantować* szócikket megtaláljuk a szótár fejlesztés alatt álló internetes változatában. A szócikk szerzői (DANUTA LANKIEWICZ és WIESŁAW MORAWSKI) F. Birkowskinak a *Kazania na Święta doroczne* című, 1628-ban kiadott nyomtatványában találták rá a szóra; 'átölel, öszszeseper, átrak' jelentésben jegyzik és a magyar *bánt* 'zaklat' igéből származtatják.

- 1628 *I nie obchodzi was to bynamniey / gdy Chrześcíanin ubogi stanie przed okrutnym Zydem / á ono towareczki iego Zydowska reká bántuie / przebira / zabira* 'És nem érdekel bennetek semmi szín alatt az / amikor a szegény keresztény a kegyetlen zsidó elé áll / és portékáit zsidó keze b á n t j a / válogatja / elveszi.'

Ami a lengyel szótáriródmalattal illeti, a *bantować* igét megtaláljuk még RECZEK (1968: 13) szótárában '1. kotorász, kutat; 2. elítél' jelentésben, ami egyértelműen poliszém értelmezésre vall. A 2. jelentés alapja az ólengyel szótárban közzétett, már ismert adatok (SStp. 1: 60), az 1. jelentést pedig RECZEK a Fraszki *sowirzała nowego* című, 1614-ben Krakkóban kiadott, többnyire vaskos humorú verseket tartalmazó gyűjtemény egyik műve alapján adatozza (l. BADECKI 1948: 184):

- 1614 *M[łodzieniec]: Jedwab to Zosi. || P[anna]: Wezmę go jej, dalibóg go nie będzie miała. || M: Pieniądze dała! || P: Tak żem szczęśliwa!? || M: Tak ci to bywa. Każdy swego upatruje, kto się da użyć, nie żal posłużyć. || P: To szkoda prosić. || M: Nabrałaś dosyć. Nic wy więcej nie umiecie, jedno bantować, muszę pochować.* 'F[iatalember]: Zsófi selyme ez. || K[isasszony]: Elviszem, Isten engem..., nem lesz az övé. || F: Fizetett érte! || K: Ilyen az én szerencsém!? || F: Így szokott ez lenni. Mindenki a magáét figyeli, s aki hagyja magát, azt nem sajnálják kihasználni. || K: Kár hát kérni. || F: Vittél már eleget. Nem tudtok ti mást, csak b á n t a n i , el kell ezeket tennem.'

Mindenesetre az 1519-es adatot RECZEK nem közli, talán éppen a szó azon forrásbeli jelentésének meghatározásával kapcsolatos nehézségek miatt.

A fontosabb lengyel történeti szótárak közül az ún. Vilniusi szótár (SWil.) és LINDE (1807) szótára a szót nem jegyzik.

A mai lengyel nyelvben a szó csak nyelvjárási szinten él. A rendelkezésünkre álló tájszótárakban a szót a dél-lengyelországi, és ezen belül kizárólag a kis-lengyelországi nyelvjárásokban találjuk. Ami jelentésüket illeti, azokat egyértelműen a 'zavar, zaklat' alapjelentés köré lehet csoportosítani; igaz, a jelentésszűkülés helyenként jelentős mértéket öltött. A *bantować* ~ *bańtować* ~ *bajtować* ~ *bańcyć* ~ *buńtować* alakokban előforduló szavunk jelentései következőképpen alakultak: '1. bánt, nyugtalanít; 2. valakinek a lakására beront és az ott lakók tulajdonát képező személyes tárgyakat hangoskodva más helyre rak; 3. valakinek a háztartásában keresgél, matat, sietve keres; 4. hangoskodik, fel-alá jár, veszekszik; 5. huncutkodik, rakoncátlankodik'. A cieszyni, árvai, podhalei, szepesi, szandeci, żywieci, valamint Krakkó környékén használt nyelvjárások adatait tartalmazza egyrészt a két lengyel tájszótár: a KarSGP. (1: 47) és SGP. (1: 361–362), de fontos forrásul szolgálnak BYSTROŃ (1887: 85), HODOROWICZ (2005), KAŚ (2011: 20), KOSIŃSKI (1884), MALINOWSKI (1893), NOWAK (2000) szótárai és szószedetei is. A lengyel nyelvjárási adatok földrajzi elhelyezkedését az alábbi térkép mutatja:

1. térkép

A *bantować* ige lengyel nyelvjárásokban fellelhető variánsai földrajzi elhelyezkedése (forrás: AUGUSTYNOWICZ-CIECIERSKA 1957; NÉMETH 2008)

4. A felsorakoztatott szláv adatok magyar eredetét nem lehet sem időrendi, sem hangtani, sem alaktani érvekkel megkérdőjelezni. Emellett, az ólengyel adatokat leszámítva, szemantikai szempontból sem lehet kételkedni a szavak magyar eredetében, bár meg kell jegyezni, hogy a 'büntet, elítél' és a 'zavar, háborgat' közötti jelentésbeli különbség sem tekinthető első ránézésre nagynak.

Köztudott, hogy a kölcsönzött magyar igealakhoz a szláv nyelvekben gyakran járul képző; ez esetben ukrán nyelvi talajon *-ovaty* (vö. DEZSŐ 1989: 41), a horvátban *-ovati* ~ *-uvati* (vö. HADROVICS 1985: 55), a szlovákban *-ovat'* ~ *K.*

szlk. *-ovac* (vö. GREGOR 1993: 22), a lengyelben *-ować* (vö. KLEMENSIEWICZ – LEHR-SPLAWIŃSKI – URBAŃCZYK 1955: 246–247) stb. elem járult a magyar szótökhöz. A lengyel nyelvjárási szavakat tekinthetjük közvetlen magyar átvételeknek, de a szlovák közvetítés lehetősége is fennáll (részletesebben l. NÉMETH 2008: 30–32). Igaz, a m. *á* a szlovákban többnyire megőrződik, a m. *á* > szlk. *a* hanghelyettesítésre több hasonló példát találunk, vö. pl. m. *bányász* > szlk. *baňas*, m. *bátor* > szlk. *batorný* (ROCCHI 1999: 33–34, 37), így az sem meglepő. GREGOR (1993: 8) a *bantovat'* és *banovat'* (< m. *bán*) szavakat kivételekként kezeli, de mutatványfüzete kevesebb anyagot dolgoz fel, mint ROCCHI. Mellesleg a rövid *a* hangot a szlovák *bantovat'* esetében tán azzal is lehetne magyarázni, hogy a szó a keleti szlovák nyelvjáráson keresztül terjedt el a szlovák (és cseh) nyelvterületen.

A lengyel nyelvjárási és az azok szempontjából lényeges szlovák adatok magyar eredetéről többen írtak már. Köztük volt a már említetteken kívül MIKLOSICH (1886: 7), HALÁSZ (1888: 252), BRÜCKNER (1915: 147, 1927: 15), KNIEZSA (1934: 64), REYCHMAN (1951: 205, 1957: 382–384), ZARĘBA (1951: 116), AUGUSTYNOWICZ-CIECIERSKA (1957: 197), MACHEK (1968: 46) és ROCCHI (1999: 34) is.⁴ Mindazonáltal a lengyel nyelvjárásokban, valamint a szlovákban és a csehben elő nem forduló óle. 'büntet stb.' jelentést csak néhányan említik. Ez utóbbi szerzők közül DÉCSY (1955: 455) és SCHUBERT (1982: 231) a két jelentéskör poliszém értelmezése mellett érvelnek. WOŁOSZ (1989: 231) és NÉMETH (2008: 31) pedig óvatosabban fogalmaznak, nem találván teljesen megalapozottnak az ilyen értelmezést, de ellenérvvel sem szolgálva.

5. Kissé bonyolultabbá válik a megrajzolt ábra, ha több részlet után kutatunk, mindenekelőtt az ólengyel adatokat illetően. Először is szemantikai megfontolásból megkérdőjelezhető, hogy tényleg magyar eredetű-e a 'büntet, elítél' jelentés a lengyelben. Másrészt még erősebb kétségeink lehetnek a fenti jelentés magyar eredetével kapcsolatban, ha figyelembe vesszük a DE VINCENZ és HENTSCHEL (2010, *bantować* a.) által említett kfn. *(ge)bannt* 'száműzéssel büntetett' szóalakat, mely-lyel az említett szótár szerzői az ólengyel adatokat magyarázni szeretnék. Mindemellett az általuk közölt középfelnémet adat is komoly magyarázatra szorul. Vegyük górcső alá e két kérdést a továbbiakban.

5.1. A lengyelben a szó jogi vonatkozású 'büntet, elítél' jelentése kizárólag az ólengyel időszakból ismert, még hozzá magdeburgi városi dekrétumok fordításaiból. Bár a *bantować* szó nem szerepel ZAJDA (1990, 2001) a lengyel jogi terminológia történetének szentelt monográfiáiban, a szó jogi vonatkozása kétségbevonhatatlan, s a két 1500-ból származó mondat, a *czczy odszqdzony, yako tho b a n t h o w a n y, ysz gym nygdzye myr nye gesth* 'nevüktől megfosztottak, mint a b ü n t e t e t t e k, kik sehol sincsenek biztonságban' és a *ochtowan, szlowye b a n c h o w a n albo zkazan* 'jogfosztott, más szóval b ü n t e t e t t vagy

⁴ AUGUSTYNOWICZ-CIECIERSKA (1957) cikke kapcsán érdemes megemlíteni, hogy ugyan a szerző a lengyel nyelvjárási adatok forrásaként a m. *bánt* igét nevezi meg, de azt a m. *bán* ige múlt idejű alakjaként értelmezi. Ennek következtében hibásan mutatja be a le. nyj. *bantować* és *banować* 'sajnál' (< m. *bán*) igék jelentésvizonyát. Jogos hát REYCHMAN 1957-ben megfogalmazott kritikája.

elítelt' nagyon közel áll a 'számúz', 'kiközösít', 'exkommunikál' fogalomköréhez. S épp ebben a jelentésben volt használatban a kfn. *bannen* ige; l. MWb., *bannen* a.: „jmdn. bannen, den Kirchenbann über jmdn. verhängen”. Mi több, a középfelnémet *bannen* többi ismert jelentése, a '1. bíróság elé állít; 2. büntetés veszélye mellett megtilt valamit v. felszólít valamire' (DW. 1: 1115–1117; MhdW. 1: 85; LEXER 1872–1878. 1: 123; LEXER 1943: 9) szintén egyezik az 1475 körüli ólengyel adattal, vö. *b a n t h o w a n*, *szlowie szkazan* 'b ü n t e t e t t', azaz elítelt'. Érdeemes azonban még egyszer hangsúlyozni, hogy az 1519-es adatot, jelentésének bizonytalansága miatt óvatosan kell kezelni, s szemantikai elemzések tárgya aligha lehet.

Másrészről a le. *bantować* 'zaklat, gyötör stb.' jelentése a 17. század elejétől ismert csak. Igaz, az említett 1614-es és 1628-as krakkói nyomtatványokból nem ismerjük meg a szó pontos jelentését, de azt biztosra vehetjük, hogy nem jogi jelentésben használták őket a szerzők.

Azon kívül tehát, hogy a két jelentés különböző nyelvváltozatokat tükröző (vagyis jogi és nem jogi vonatkozású; a bizonytalan jelentésű 1519-es adat is jogi szövegből származik) szövegemlékekben fordult elő, a két jelentéskör elhatárolható kronológiai és nyelvföldrajzi szempontból is.

5.2. A feltételezés, hogy az ólengyel adatok esetében a magyar *bánt* ige átvételről van szó, nehezen állja meg a helyét a tekintetben, hogy a szónak nincs magyar forrásokból kimutatható jogi jelentése. A rendelkezésünkre álló történeti szótárakban szavunknak '1. bántalmaz; 2. zaklat, háborgat; 3. sért; 3. terhel; 4. hamisan vádol' jelentései ismertek (NySz. 1: 171–172; OklSz. 48; EtSz. 1: 269–270; TESz. 1: 240–241; SzT. 1: 566–568; Gl. 101; EWUng. 78). Az utolsóként említett egyetlen magyar forrásokban előforduló jogi vonatkozású (1560 k.) 'hamisan vádol' (lat. *accusare falso*) jelentést a Gyöngyösi szótártöredékben találjuk – a *patvarkodás* magyarázataként: „Patvarkodny: megh bantany: hamyssan wadolny” (Gl. 101). A 'patvarkodás' jelentésköre azonban eltér a 'büntet, elítél' jelentéstartamától: a vádemelés egy bírósági eljárás kezdetét jelenti, az ítélet pedig annak végét, és az ilyen perlekedést lefolytató eljárás közben különböző hivatalnokok kompetenciájába tartozik a vádemelés és ítélelhozás. Persze az a tény is eltávolítja egymástól a két jelentést, hogy ha egyszer valaki *hamisan vádol*, akkor a vádlott elítélése kevésbé valószínű; hamisan vádolva inkább csak 'zaklatni', 'háborgatni' lehet.

Nem valószínű hát, hogy a két jelentést ugyanazon szóval fejezték volna ki a magyarban: a m. *'elítél, büntet' jelentést nem lehet filológiaiag kimutatni.

Itt még egyszer említést kell tennünk a tanulmány elején mellékesen szóba hozott csa- és kaj-horvát *bánta* szóról. A szó alaktani felépítése nem teljesen világos, de fennáll annak lehetősége, hogy rokon a magyar eredetű h. *bantovati* ~ *buntovati* szóval. SKOK (1971: 108) a szót a 'molesztálás, nehézségek' alapjelentés mellett 'pénzbírság' jelentésben is jegyzi, azzal a megkötéssel, hogy kizárólag az írók nyelvében szerepel. A horvát nyelvi talajon létrejött *bánta* jelentése alapján azonban nehéz a magyarban is egy *'pénzbüntetés, pénzbírság' jelentést rekonstruálni, a *bántás* szó esetében továbbá analogikusan egy *'pénzbüntetéssel sújt, pénzbírsággal sújt' jelentést a *bánt* esetében – annál is inkább, mivel ez

utóbbi jelentésben a h. *bantovati* ~ *bantuvati* sem ismert. A szó nem hozza tehát közelebb egymáshoz a magyar és ólengyel adatok szemantikáját.

Lehetséges volna, hogy a h. *bánta* 'pénzbüntetés, pénzbírság' jelentése *pénzbírsággal való bántás, pénzbírsággal bánt*-féle szókapcsolatokból jött volna létre? Ilyen szókapcsolatok létezését alátámasztja a forrásanyag, vö. pl.:

- (1652) *Ez ideig semmifele a d o z a s s a l eökeőt nem bantottak melyrwl Ur[funk]tulis leueleket lenni p[rae]tendallyak* (SzT. 1: 567).

Ez esetben jogos volna a gondolat, hogy az óle. *bantowan(y)* 'száműzött' esetében is esetleg egy hasonló folyamat zajlott le, és az egy *száműzetéssel bántott*-féle szókapcsolattal lehetne magyarázható. A magyar nyelvű forrásanyag erre is ismer példát; vö.:

- (1652) *Intem Gondviselőimet, Bíráimat, kenézeimet, hogy Jobbagymot illeten exactioval birságlással ne bánczák, se földemről s birodalmam aloll azzal el ne kergessek idegenitcsiék* (SzT. 1: 567).

A horvát és a lengyel nyelvtörténeti adatok között azonban alapvető különbség van: a magyar nyelv a Magyar Királyság területén belül nagy hatással volt többek közt a bírósági jegyzőkönyvek (melyekben a *bánt* ige már csak jelentése miatt is igen gyakran előfordult) nyelvezete által az állam területén használt nyelvekre⁵, ami az ólengyelre nem igaz. A bírósági jegyzőkönyvek fontos szerepét a *bánt* szó elterjedésében pedig elsősorban az mutatja, hogy az ige horvát megfelelője főleg kaj-horvát jogi vonatkozású nyelvemlékekben maradt fenn (l. SKOK 1971: 108), s ugyanez mondható el az ige román megfelelőjéről, amit TAMÁS (1966: 126) expressis verbis le is ír: „Wir glauben richtig gehandelt zu haben, als wir dem Worte unter den Ausdrucken des Rechtswesens einen Platz zukommen liessen”. Semmiképpen sem tekinthetjük azonban a *bánt* igét és szláv vagy román megfelelőit jogi szakszónak, hiszen nincs pontosan leszűkített jelentésük.

Végül kérdéses, hogy a h. *bánta* szó valóban rokon-e a m. *bánt* igével. Bár SKOK (1971: 108) és HADROVICS (1985: 130) is így látja ezt, megfontolandó, hogy nem a m. *bánat* átvételéről van-e itt szó. Ezt alátámasztaná a történeti forrásanyag és a mai nyelvjárási anyag is, vö. (1674) *velike tuge i nevolje, b a n t e i žalosti* 'nagy szomorúság és ínség, b á n a t (?) és fájdalom' (HADROVICS 1985: 130), valamint h. nyj. *banta* 'bánat' (BLAŽEKA–NYOMÁRKAY–RÁCZ 2009: 27). A 'bánat' → 'pénzbírság' jelentésváltozás éppúgy elképzelhető, mint a 'bántás' → 'pénzbírság'. De ami még ennél is fontosabb, a szó jelentésének alakulására befolyással lehettek a (keleti gót eredetű és a kfn. *bannen* igével rokon) k. lat. *bannus* (~ -um) ~ *bandus* (~ -um) 'köztisztséget betöltő személy megsértéséért kiszabott pénzbírság' (DU CANGE 1678/1883–1887. 1: 556; NIERMEYER 1976: 82) vagy an-

⁵ Az SzT. által összegyűjtött forrásanyagban több jegyzőkönyvrészletet is találunk, vö. pl. 1606-ból: *Az felperes megh talalta Gubernator vramot, leüelejt hozta, paro[n]tsollia hogy teoruenj vege zakattaig ne hadgia az tizt bantani* (SzT. 1: 567).

nak olasz megfelelői, vö. ol. (13. sz.) *bandire* '1. száműz; 2. felszólít valaminek a megtételére; stb.', *bando* (13. sz.) '1. száműzés (gyakran javak elkobzása mellett); 2. ítélet' (GDLI. 2: 42–43, 45–46; DELI. 1: 112).

Megjegyezzük: további vizsgálatra szorul, hogy a h. *bánta* lehet-e a k. lat. *bandum* vagy az ol. *bando* közvetlen átvétele. NIERMEYER szótára főleg 550 és 1150 közötti időszakból származó források alapján íródott (NIERMEYER 1976: VII), így kronológiai szempontból megkérdőjelezhető a *-d*-t tartalmazó *bandum* mint etimon (DU CANGE 1678/1883–1887. 1: 556 is csak 1024-ből jegyzi), az olasz forrásanyagból pedig nem sikerült kimutatnom a 'pénzbírság' jelentést. LINDE (1807: 50, *bandycya* a.) szótárában, JAMBREŠIĆ (1741) vagy HABDELIĆ (1670) szótára alapján idézett h. *bandisati* 'száműz' azonban minden kétséget kizáróan olasz eredetű, s etimonja az ol. *bandire* 'ua.'.

A magyar *bánt* előbukkanása magdeburgi városi dekrétumok lengyel fordításaiiban egy teljesen más jelentésben azért is meglepő lenne, mert a későbbi időszakban a szó a magyaréval nagyjából megegyező jelentésben van használatban. Ha ezt továbbgondoljuk: amennyiben mindkét jelentést a magyarból vezetnénk le, meglehetősen bonyolult szemantikai fejlődést kellene feltételeznünk, hogy megmagyarázhassuk a 'büntet' → 'zaklat' jelentésváltozást lengyel nyelvi talajon. Másképpen fogalmazva: pont az ellenkezőjét kellene megmagyaráznunk annak, ami logikus lenne a magyar *bánt* átvétele esetén. Nehéz a kétszeres átvétel mellett is érvet találni, hisz a magyarban nem találjuk a 'büntet' jelentést.

(Folytatjuk.)

NÉMETH MICHAL
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Anonymus és a „Fekete-tenger”

2. rész: További megjegyzések

1. Bevezetés

1.1. A jelen közlemény tartalmában szorosan kapcsolódik az Anonymus és a „Fekete-tenger” címmel a Magyar Nyelvben 2008-ban megjelent publikációhoz (HOLLER 2008).

E korábbi dolgozat első tagját képezte egy olyan sorozatnak, amelyben az Anonymus-mű mindeddig tévesen értelmezett bizonyos kifejezéseit és annak szövegkörnyezetét szándékozom vizsgálat tárgyává tenni és a középkori magyar krónikákban fennmaradt analóg részletek segítségével igyekszem rekonstruálni e szövegek kialakulási folyamatát. Elsődleges célom megmagyarázni a különböző, korunkra jutott szövegváltozatok létrejöttét. Ennek során, mintegy járulékos eredményként, a problematikus kifejezések eredetére is fény derül, sőt további, fontos következtetéseket is levonhatunk. E publikációsorozatban természetesen a legegyszerűbben tárgyalható esettől szándékoztam elindulni és lépésről-lépésre haladni az egyre összetettebb gondolkodásmódot kívánó esetek felé.

Ezért választottam első, ilyen jellegű közleményem témájául az Anonymus-geszta két „Fekete-tenger”-es részletét. Elemzéseim eredménye azt mutatta ki, hogy mindkét esetben a másolási folyamatban elkövetett tévesztés áll e kifejezések hátterében: az *ad nigrum mare* a geszta szövegének lemásolása során történt téves olvasat következménye, az *ad nigrum pontum* esetében pedig az Anonymushoz vezető szövegfejlődés során következett be a hiba.

1.2. A Magyar Nyelv 2010-es évfolyamában jelent meg CSÁKVÁRY ORSOLYA és VESZPRÉMY LÁSZLÓ tollából A Fekete-tenger említése Anonymus krónikájában és a skandináv forrásokban című közlemény. Ebben a szerzőpáros a Pontus Euxinusnak a középipizlandi nyelven 1220 után írt sagákban jelentkező „Svartahaf” ’fekete tenger’ nevére hívja fel a figyelmet. A skandináv források alapján – utalva a 2008-ban megjelent fent említett dolgozatomra –, úgy fogalmaznak, hogy „semmiképpen nem kell paleográfiai okokra visszavezethető szövegromlást keresni a Névtelen művében” (CSÁKVÁRY–VESZPRÉMY 2010: 340). Mivel e kijelentés mögött alapvető koncepcionális tévedés húzódik meg, ezért az alábbiakban e nézetük kritikájával foglalkozom, de a kérdéshez kapcsolódó néhány korábbi vizsgálatom eredményét is belefoglaltam jelen írásomba.

Azért kerül csak most az olvasó elé ez a közlemény, mivel elsőbbséget kívántam biztosítani a veszprémi görög apácakolostor alapítólevelét tárgyaló, még 2009-ben írt munkáimnak, melyek végül a Magyar Nyelv 2011/3-as és 2012/1-es számában jelentek meg, majd az ezekre érkezett reflexiókra válaszoltam. A jelen közlemény szempontjából e reflexiók azzal a tanulsággal is szolgáltak, hogy az általam nyilvánvalónak tartott egyes gondolatmenetek más kutatók számára nem feltétlenül teljesen meggyőzőek, s hasznos lehet a következtetéseimhez vezető érvek alaposabb kifejtése, részletesebb indoklása.

2. A szövegromlás feltételezése mögötti okok

2.1. Először is szeretném határozottan leszögezni – reagálva a fent idézett megjegyzésre –, hogy a két anonymusi részlet egyikében sem azért tételeztem fel szövegromlást, mert a „Fekete-tenger” kifejezésnek csak a gesztairó koránál későbbi előfordulásai ismertek, hanem mindkét esetben más megfigyelésekből fakadó logikai szükségszerűség kényszerítette ki ezt a konklúziót. Tehát a skandináviai adatok léte, – bármennyire érdekesek is önmagukban, s ezért keletkezésük módjának és idejének vizsgálata fontos kutatói feladatot jelent –, semmiképpen nem szünteti meg azokat az elsődleges és döntő okokat, amelyek az anonymusi textusokkal kapcsolatban a szövegromlások feltételezéséhez elvezettek.

2.2. Az *ad nigrum mare* esetében (a geszta 44. fejezetében; elemzése: HOLLER 2008: 306–308) arról esik szó, hogy Árpád vezér engedélyt ad külszági hadműveletekre. A vizsgálatunk tárgyát képező kifejezés közvetlen szöveggörnyezete magyar fordításban így hangzik: „[a magyarok] egész Macedóniát a Dunától a Fekete-tengerig meghódoltasák” (PAIS DEZSŐ fordítása: An. 1926: 80).

Ebben a részletben tartalmilag azt a két jelentős nehézséget érzékelttem, hogy egyrészt a *Makedónia* nevű bizánci tartomány nem a Fekete-tenger partján fekküdt, másrészt aligha jöhet szóba a hadmozdulatok céljaként a Duna és a Fekete-tenger között fekvő terület, mivel a Duna nagyjából nyugatról kelet felé haladva beleömlik a Fekete-tengerbe. És a „Fekete-tenger” említésének problematikusságát csak megerősíti, hogy a következő fejezetben leírt hadjárat nem a Fekete-tenger irányában halad. Azonban e problémák mind megszűnnek, ha azt tételezzük fel, hogy az Anonymus által elkészített mű kéziratában még *ad ægæum mare* állt, s ez a másolási folyamatban változott át *ad nigrum mare* alakúvá. Úgy fogalmazhatnánk, hogy ezzel a korrekcióval a szöveg logikája helyre áll: minden a helyére kerül.

Terjedelmi korlátok miatt korábbi publikációmiban Makedóniának csupán ókori elhelyezkedéséről írtam egy-két sorban. Kiegészítésképpen megjegyzem, hogy a javasolt szövegjavítás összhangban van azzal, hogy Makedónia a magyar honfoglalás korában, majd ezt követően Konstantinápoly 1204. évi bevételéig az Égei-tenger partjáiig nyúló bizánci tartomány volt. A themak aprózódása során a Halkidiki-félsziget a Thessaloniké-tartomány nevet kapta, a tőle keletre fekvő terület Thasos szigetéig pedig a Strymon-tartomány lett, de a mai Thrák-tenger keleti felétől északra fekvő részt továbbra is Makedónia néven említették. Ezekben az évszázadokban a Márvány-tenger és a Fekete-tenger által határolt terület Thraké (Thrákia) volt, vagyis Makedónia nem ért el a Fekete-tengerig. (Minderről meglehetősen részletességgel tájékoztat a szakirodalom: HALDON 2005: 71–72. 6.3. és 6.4. térképek; Коледаров 1985.)

Ugyancsak most van alkalmam megemlíteni, hogy javítandónak tartom a geszta magyar fordításaiban mindmáig használatos *Macedónia* nevet *Makedónia*-ra, egyrészt a görög nyelvi alak korrekt átírására tekintettel (lásd pl. MORAVCSIK /1988. névmutatójában *Makedonia*, valamint *makedonok* alatt: 360), másrészt Anonymus hangjelölési eljárásának figyelembe vételével. Ugyanis Anonymus sokszor jelöli a tulajdonnevekben jelentkező [k] hangot c betűvel: például *saac* [csák] (pl. a 6. vagy az 50. fejezetekben), *dobuca* [doboka] (a 11. fejezetben), *eculsu* [ekülsü] (a 21. fejezetben) stb. Továbbá a 13. fejezetben ezt olvassuk: „comes ... qui in lingua eorum d u c a vocabatur” (SRH. 1: 51–52), PAIS

DEZSŐ fordításában: „az ispánt az ottlakók nyelvén dukának mondták” (An. 1926: 40–41). Anonymus a szlávok nyelvéből idézi e titulust, amely a középgörög *δοῦκας*-ból ered (a szó elemzését lásd MELICH 1921: 2–4; valamint a Magyar etymologiai szótárban: EtSz. 1: 1435–1436).

Szeretném hangsúlyozni, hogy a gesztairó részéről igen alapos földrajzi tájékozottságot tételezek fel, s az általam javasolt korrekció indokoltságát az is jól mutatja, hogy a következő fejezetben Anonymus valóban az Égei-tenger irányába „vezette” a magyar sereget! Utalnék itt BENKŐ LORÁNDnak A Szovárd-kérdés című könyvében olvasható véleményére, aki Szovárd és Kadocsa balkáni hadjárata útvonalának elemzése során elfogadta s filológiaiilag megalapozottnak mondta elgondolásomat, „mely szerint a *nigrum mare* a geszta másolójának téves olvasta, illetőleg értelmezése P mester eredeti kéziratának *ægæum mare*-je helyett, amely az Égei-tengerre vonatkozott” (BENKŐ 2009: 39).

2.3. Az *ad nigrum pontum* esetében (a geszta 1. fejezetében; elemzése: HOLLER 2008: 308–314) másféle, s ha lehetséges, akkor az előzőnél még erősebb indokra alapoztam a szövegromlás feltételezését. Ebben az esetben ugyanis fennmaradt a vizsgált *anonymusi* mondat forrása, a geszta írási idejénél egy évezrednél is korábbról, s a részlet szövegfejlődése az ugyancsak megőrződött későbbi változatok segítségével könnyen rekonstruálható volt. Ebben az esetben a *latere* → *ater* szövegromlás még Anonymus előtt következett be, viszont feltételezésem szerint ő cserélte fel a ’fekete’ jelentésű *ater*-t a szinonimájával, a *niger*-rel (HOLLER 2008: 312).

Az Anonymus-részlet kialakulása szempontjából igen lényeges e két utóbbi változás, ezért az ezekre vonatkozó elgondolásaim alátámasztására korábbi tanulmányomban is hangsúlyt fektettem. Ami az elsőt illeti, ezt írtam: „Anonymus szövegrészlete az 5. lépésben feltételezett *latere* → *ater* szövegromlás mellett kettős bizonyítékkal szolgál: egyrészt hiányzik belőle a *latus* ’oldal’ szó, amely a szövegfejlődés minden más változatában – az ehelyütt nem említettekben is – megvan, s amely helyett a szerző a *pars* ’rész, oldal’ szót iktatta be, másrészt viszont tartalmazza a *niger* melléknevet, amely egyetlen más szövegváltozatban sincs meg.” (HOLLER 2008: 313)

Bizonyára meggyőzőbb lesz a fenti kijelentésem, ha idézem is a szövegfejlődés néhány fázisát a Justinus-kivonattól kezdve az Anonymus utáni időkig: Justinus-féle kivonat (i. sz. 2. század): „Scythia autem in orientem porrecta includitur ab uno latere Ponto, ab altero montibus Rhiphaeis, a tergo Asia et Phasi flumine.” (Justinus 18); Exordia Scythica, a Bambergi-kódex szövegváltozata (7–8. század): „Scithe antiquiores populi et est posita Scythia in oriente et interclusa est sicut et Gothia, nam ab uno latere mare, ab alio montes Riphei a dorso Asia et Tanais fluvius.” (ExScyth 319); Regino krónikája (908): „Scythia, ut aiunt, in oriente extensa includitur ab uno latere Ponto, ab altero montibus Rhipheis, a tergo Asia et Ithasi flumine.” (Regino 131); Képes Krónika, lényegében a többi krónikaszöveggel azonosan (e szövegváltozat: 13. század második fele): „Scytica enim regio in Europa situm habet et extenditur versus orientem; ab uno latere ponto Aquilonari, ab alio vero Rhipheis montibus includitur. Cui de oriente Asya et de occidente fluvius Etul, id est Don.” (SRH. 1: 252); Kismartoni kódex (kivonat a magyar krónikaszövegből; korábban „Kézai-krónika” néven említették; 1282–1285): „Scitica enim regio in Europa situm habet, extenditur enim versus orientem;

ab uno vero latere ponto Aquilonali, ab alio montibus Rifeis includitur a zona torrida distans, de oriente quidem Asiae iungitur. Oriuntur etiam in eodem duo magna flumina, uni nomen Etul et alterius Togora.” (SRH I: 145).

A fenti változatok mindegyikében szerepel az „ab uno (vero) latere ponto/mare” részlet.

Következzék most az Anonymus-geszta analóg részlete: „Scithia igitur maxima terra est ... uersus orientem: Finis cuius ab aquilonali parte extenditur. usque ad nigrum pontum. A tergo autem habet flumen quod dicitur thanais cum paludibus magnis” (SRH I: 34. alapján).

Jól láthatóan az Anonymus-geszta kivétel: itt nincs „ab uno latere ponto”, ellenben egyedül itt van „ad nigrum pontum”. Ismerve Anonymus forráskezelési szokásait (HOLLER 2009: 442–443.), miszerint igyekszik a rendelkezésére álló textus minden értelmes információját kihasználni, de emellett annak szövegét gördülékenyebbé átformálni, a *latere* hiányát és a *nigrum* felbukkanását – számomra kézenfekvő módon – a *latere* → *ater* szövegromlással és az *ater* → *niger* szinonimahasználattal láttam könnyen megindokolhatónak.

2.4. Az *ad nigrum pontum* példáján keresztül bemutatott eljárás hatékonyságát és általánosíthatóságát mutatja, hogy módszertanilag azonos, de az itt alkalmazottnál bonyolultabb elemzéssel lehetséges volt a *montes senonum* és a *per populos aliminos* kifejezéseket tartalmazó hosszabb anonymusi szövegegység fejlődési folyamatát is rekonstruálnom, egyúttal e kifejezések létrejöttére természetes magyarázatot adnom (HOLLER 2009.). Ebben az esetben nem állt rendelkezésemre az eredeti kiindulási szöveg, ezért a fennmaradt rokon változatok alapján konstruáltam meg a hipotetikus kiindulási szöveget. A szövegegység evolúcióját végigkövető eljárás módot adott az egymással kapcsolatban álló narratív források származási folyamatának tisztázására, s ezáltal lehetőségem nyílt az Árpád-kori történeti szövegek fejlődési modelljének meghatározására is.¹ Mivel ennek elkészítését ebben a publikációmban csupán egyetlen szövegegységre alapoztam, ezért az így kapott gráf csupán első közelítésnek tekintendő (HOLLER 2009: 313–316). Érdekességgéppen megemlítem, hogy a két kifejezés közül a *montes senonum* még Anonymus előtti szövegromlás eredménye (HOLLER 2009: 317), míg a *per populos aliminos* már a geszta másolatának készítése során jött létre (HOLLER 2009: 323).

2.5. A 2009-ben megjelent tanulmányomban nemcsak a vizsgált kifejezéseket tartalmazó Anonymus-részlet, hanem az analóg krónikaváltozatok létrejöttét is részletesen elemeztem (HOLLER 2009: 431–441). A *Fekete-tenger* név két gesztabeli előfordulása közül az *ad nigrum mare* esetéhez nem tartoznak analóg szövegek a krónikákból, az *ad nigrum pontum* esetéhez viszont igen. Azonban a 2008. évi publikációm bevezető jellegré tekintettel igyekeztem szem előtt tartani a gondolatmenet könnyű követhetőségét, ezért az Anonymus-részlet létrejöttének egy egyszerűsített modelljét adtam meg és a többi krónikaszöveg kialakulásával nem is foglalkoztam. Ugyanis, bár első ránézésre nem tűnik jelentősnek a krónikaváltozatok analóg szövegeinek eltérései egymástól – lásd a 2.3. pontban idézett részleteket a Képes Krónika, valamint a Kismartoni kódex szövegéből –, valójában e különbségek létrejötte mögött meghúzódó okok magyarázata meglehetősen összetett gondolatmenetet kíván és külön közleményt igényel.

¹ Hamar bebizonyosodott, hogy az itt alkalmazott filológiai eljárás, amely egy rekonstruált kiindulási szövegből vezeti le a különböző fennmaradt szövegváltozatokat, a középkori történeti irodalommal foglalkozó egyes hazai történészek számára túlságosan összetett és ezért követhetetlen.

3. A „Fekete-tenger” név legkorábbi jelentkezéséről görög, latin, arab szövegekben

3.1. Korábbi dolgozatomban megfogalmaztam, hogy amikor Anonymus leírta az *ad nigrum pontum* kifejezést, akkor benne „nem vetődött fel a Pontus Euxinusszal való azonoság gondolata. Egyrészt forrásában a tenger északról határolta Szkítiát. Másrészt a Fekete-tenger megnevezésére a XII–XIII. század fordulóján az annak közelében élő bizánci történétírók is vagy a *Pontos Euxeinos*-t használták, mint Ioannes Kinnamos (...), vagy a *Pontos*-t, mint például Niketas Choinates (...)” (HOLLER 2008: 314).

Természetesen önmagában is érdekes kérdés, hogy mikortól került használatba a „Fekete-tenger” névalak, emellett a bevezetőben hivatkozott 2010. évi dolgozat nézetének kritikája szempontjából is jelentőséggel bír. A CSÁKVÁRY–VESZPRÉMY szerzőpáros említi a szakirodalomra hivatkozva, hogy „a középkori írott forrásokban a Fekete-tenger *fekete* jelzője először az 1265. június 18-i bizánci-velencei szerződésben fordul elő, rögtön két nyelven, görögül *Maure Thalassa*, latinul: „Mauritalassae, videlicet *Mari Nigro*” (CSÁKVÁRY–VESZPRÉMY 2010: 339).

Az alábbiakban először igen tömören összefoglalom az ezen oklevélszöveggel kapcsolatos vizsgálataim eredményét, és ennek kapcsán a névforma legkorábbi görög nyelvű jelentkezéséről is ejtek pár szót. Majd ezek után a Fekete-tenger névalak általam ismert legkorábbi latin, ill. arab nyelvű előfordulásait ismertetem.

3.2. Az 1265-ből említett előfordulások egy bizánci-velencei s z e r z ő d é s - t e r v e z e t e n fordulnak elő, – amelyet ugyan nem ratifikáltak, de ez számunkra nem igazán lényeges.

A békeszerződés-tervezetnek a 19. század közepén Bécsben még rendelkezésre álló görög szövegében teljesen bizonyosan „Εἰς τὴν Μαύρην θάλασσαν, ὅπου ἂν ἀρεσθῶσι” állt és a szöveg latin fordítását tartalmazó kódexben pedig „et sibi dare debeat terram ad castra praedicta Mauritalassae, uidelicet mari nigro, ubi sibi placebit” olvasható. Azonban néhány meglehetősen nyomós érv szól az ellen, hogy az eredeti szöveg ebben a részletében ténylegesen a *Pontus Euxinus*-ra kívánt volna utalni. Az érveket az alábbiakban foglalom össze.

Előzetesen megjegyzem, hogy a görög és a latin szövegek összehasonlítása alapján számomra egyértelmű, hogy a görög változat volt az eredeti és azt fordították később latinra. Ez kiderül például a fent idézet latin részletben is jól érzékelhető magyarázó megjegyzésből, másrészt bizonyos másolási hibákból. Továbbá, feltevésem szerint a tervezet szövegét a velencei követek készítették el görögül, melyet azonban a bizánci császár nem tartott elfogadhatónak és ezért nem írta alá. A „Fekete-tenger” névalak az igen terjedelmes békeszerződés-tervezetnek abban a részében fordul elő, amelyben a bizánci császár kötelezettséget vállalt arra, hogy előnyben részesíti a velenceieket másokkal szemben kereskedelmi telephelyek létesítésénél. Előbb Thesszaloniké és Konstantinápoly kerül említésre, majd ezt követi az a hétszavas rövidke részlet, amelyet úgy lehet értelmezni, hogy a „Fekete-tengernél” tetszésük szerinti helyet választhatnak a velenceiek, majd folytatódik a felsorolás négy város megnevezésével, ahol kereskedelmi telephelyet létesíthetnek.

Problemátikus e részlet tartalmi szempontból, ugyanis a „Fekete-tenger”-től különböző esetekben mindig pontosan megnevezett városokról, sőt még azokon belül is pontosabban lokalizált helyekről esik szó; ehhez képest a „Fekete-tenger”-es részletnél semmilyen konkrétum nem szerepel.

Problemátikus a részlet földrajzi szempontból, mivel az egész szerződés-tervezetben rengeteg helynév olvasható, amelyek mind a Földközi-tenger vidékére esnek, Konstantinápolytól keletre eső területeket azonban másutt sehol nem említi a szöveg.

Problemátikus a részlet a velenceiek szóhasználata szempontjából. Vizsgálataim azt mutatják, hogy a 13. század utolsó harmadából fennmaradt velencei okmányokban mindegyütt „Nagy tenger”-ként említik a *Pontus Euxinus*-t. Sőt, például Andrea Dandolo velencei történetíró (1306–1354, velencei dózse 1343-tól) sem használja sohasem művében a „Fekete-tenger” névformát.

Problemátikus a részlet a görög nyelven fennmaradt, meglehetősen tekintélyes mennyiségű forrásanyag szóhasználata szempontjából is. Ugyanis ezen az egy előforduláson kívül az egész 13. században ez a névforma máshol sehol sem jelentkezik. Sőt, még a 14. századból sem maradt fenn (legalábbis az általam ismert szakirodalom szerint) egyetlen egy olyan görög nyelvű szöveg sem, amelyben ez a névalak előfordulna. Első jelentkezése egy olyan írásműből ismeretes, melyet biztosan 1424 után írtak, de akár az is lehetséges, hogy csak a 16. században készült a szöveg. S a „Fekete-tenger” névnek ezt követő két görög nyelvű előfordulása már bizonyosan a 16. században, vagy még később írt szövegekben jelentkezik.

A fenti okok miatt erősen kérdésesnek tartom, hogy a szerződés-tervezet eredeti fogalmazványában valóban a *Pontus Euxinus*-ra utaló szöveg lett volna.

A magam részéről valószínűnek tartom, hogy a szerződés-tervezet fogalmazványában a görög szöveg néhány karakternyi különbözött a fent idézettől és ennek következtében lényegesen különböző volt a jelentése; erre vonatkozóan konkrét elképzelésem van. E korrekció ismertetése, valamint az oklevél tartalmi elemzése és a „Fekete-tenger” szóhasználatával szemben felhozható, a fentiekben tömören összefoglalt érvek részletesebb tárgyalása minden tekintetben meghaladja e közlemény kereteit.

3.3. A legkorábbinak tekinthető latin nyelvű előfordulást a francia Jordanus Catalani de Severac dominikánus szerzetes feltehetően 1330 körül írt „Mirabilia Descripta” című munkájából ismerem. Jordanus az 1320-as években térített Indiában és 1329-ben XXII. János pápa az Indiában elsőként ekkor megalapított quiloni egyházkerület püspökének nevezte ki. Latinul írt munkáját 1839-ben adták ki nyomtatásban, 1863-ban angol fordításban is megjelent.

A „Fekete-tenger” név kétszer fordul elő művében, mégpedig ugyanazon bekezdésen belül két különböző alakban: először a görögös „mauros””, utána a latin „nigro” melléknévvel képezve a tenger nevét. Először így: „Imperium Persidis incipit in Trapezundā, quae est civitas Graecorum, in ultimo sinu Maris Mauri posita”, azaz: A Perzsa Birodalom Trapezuntnál kezdődik, amely a görögök városa, s a Fekete-tenger legtávolabbi öblében fekszik. Majd pár sorral lejjebb említi, hogy a Perzsa Birodalom a Fekete-tengertől az Indiai-tengerig egy állat hátán megtéve 90 napnál is hosszabb utazást jelent: „ita quod durat istud imperium per transversum à M a r i N i g r o usque ad Mare Indianicum, et est tantum de terrā spatium quod sunt communes dietae, cum animalibus, LXXXX et plūs”. (Jordanus /1839: 61).

Az általam ismert következő latin előfordulás 1338-ból való. A baszkföldi Victoriából 1333-ban indult el egy Pascal nevű ferences rendi misszionárius szerzetes társával együtt kelet felé. Eljutott a tatárok földjére, ahol megismerkedett a nyelvükkel is; 1339

júniusa táján mártírhalált szenvedett. Fennmaradt a missziós útjáról rendtársainak 1338. augusztus 10-én írt beszámolója, s ebben felbukkan a *Mare nigrum* tengernév. (Az angol fordításban az eredeti latin névalak lábjegyzetben szerepel: Paschalis Victoriensis 3: 81/3. jegyzet.)

3.4. Ezeknél a latin forrásadatoknál mintegy egy-két évtizeddel korábbi a „Fekete-tenger” névhasználatnak az arab földrajzi irodalomból ismert legkorábbi jelentkezése. A legkorábbi arab nyelvű előfordulás az 1321-es évhez köthető, ekkor fejezte be ugyanis nagy földrajzi művét Abū-l-Fidā (Abulféda) (l. KMOŠKÓ 1997–2007. I/1: 91). A „Fekete-tenger” névalak első előfordulásakor még úgy fogalmaz, hogy a *Pontos Euxeinos* ma használatos nevei a *Qirim-tenger* (Bahr al-Kirim) és a *Fekete-tenger* (al-Bahr al-Aswad) (REINAUD II/1: 38); később már önállóan is szerepel ez utóbbi névalak (REINAUD II/1: 316, 317, 319, 320). A *Fekete-tenger* előfordulási helyei Abū-l-Fidā művében a francia fordítás indexe alapján azonosíthatók (REINAUD /1985. II/2: 279).

4. Gombos Albin hipotéziséről. Ebben a pontban egy kutatástörténeti érdekességű feltételezésemet szeretném közölni. CSAPODI CSABA meséli el GOMBOS ALBINRÓL, a nagyszabású „Catalogus fontium historiae Hungaricae” összeállítójáról, „aki egész életét beledolgozta” teljességre törekvő háromkötetes forrásgyűjteményébe, hogy egyszer azt mondta neki: „lelepleztem Anonymust. Egy korai humanista volt ő”. De GOMBOS azt nem árulta el, hogy valójában mi is vezette erre a következtetésre (CSAPODI 1978: 90). (Egyébként éppen CSAPODI CSABA volt az, aki később, mintegy két évi munkával összeállította GOMBOS forrásgyűjteményének index-kötetét.) S valóban, GOMBOS Catalogusában az Anonymus-geszta fennmaradt példányát 1350 körülre datálta (CFHH. 1: 229).

Nos, meg kell állapítanom, hogy rendkívül kisszámú olyan név vagy kifejezés található az Anonymus-geszta szövegében – vagy pontosabban megfogalmazással a másolás során történt szövegromlások figyelembe vételével rekonstruálható eredeti szövegében –, amely a 13. század első évtizedének végéig nem fordul elő latin, görög, vagy szláv nyelvű forrásokban, de későbbi évtizedektől kezdve mégis kimutatható. Ezek használata minden esetben természetesen külön magyarázatot, elemzést kíván.

Erre gondolva annak a gyanúmnak szeretnék hangot adni, hogy GOMBOS ALBIN – aki CSAPODI szavaival szólva „35 év munkája árán a legjobban ismerhette mindenki közül valamennyi szóba jövő szöveget” –, éppen a „Fekete-tenger” névalak használata miatt vélhette azt, hogy Anonymus valójában egy korai humanista szerző volt, s a mű nem a 13. század elején keletkezett, amely időszakra a mű szóhasználatát gondosan elemző vizsgálatok eredményei mutattak. Azt feltételezem, hogy a 20. század harmincas éveiben GOMBOS utánajárhatott a „Fekete-tenger” legkorábbi latin előfordulásainak, s már rendelkezésére állhattak mindazok az adatok, amelyeket az előzőekben a 3.3. pontban tárgyaltam. És ennek alapján datálhatta a gesztát azoknál kevésbé későbbre, az 1350 körüli időre.

Úgy gondolhatta, hogy Anonymus szándékos archaizálással érte el, hogy Árpád-kori írónak tűnjön, de a „Fekete-tenger” név használatával óriási hibát követett el, s ez leleplezte őt GOMBOS ALBIN előtt.

Nos, el kell ismerjünk, hogy Anonymus valóban archaizált, azonban nem szóhasználatában, hanem „csupán” a magyar nyelvi elemek lejegyzésekor, azokat még ősi, tövéghangzós

alakban használva. (Ezzel a kérdéssel majd az *eunedubelianus* név rejtélyét feltáró dolgozatom közlése után, az abból levonható következtetések tárgyalásakor szándékozom foglalkozni.)

A geszta 14. század közepi keletkezésének GOMBOS ALBIN-féle hipotézise ellentétes azzal a számos érvel, amelyet az elmúlt másfél évszázadban kiváló kutatók – így különösen MÁTYÁS FLÓRIÁN és SZILÁGYI LORÁND – a geszta III. Béla korához közeli datálásához felsorakoztattak. A GOMBOS-féle hipotézis olyan rendkívüli, részletekbe menő tudást tételezne fel az 1210-es évek szóhasználatáról egy másfél évszázaddal később élt szerző részéről és olyan szándékos szóhasználatbeli archaizálást, amelyet még a legrafináltabb és legzsensziálisabb történetíróról sem képzelhetünk el.

5. Próbálkozások a geszta „Fekete-tenger” névhasználatának megindoklására.

Az alábbiakban azokról a magyarázat-kísérletekről szándékozom említést tenni, melyek azt a kérdést próbálták megválaszolni, vajon miképpen is válhatott ismertté Anonymus számára a „Fekete-tenger” név, amelynek a korunkra jutott legkorábbi latin, görög vagy arab nyelvű előfordulásai mind jóval későbbiek a 13. század elejénél. Mindegyik esetben szeretnék rámutatni e magyarázat-kísérletek nyilvánvaló nehézségeire.

5.1. 2008-as publikációmban utaltam már VÁCZY PÉTER ilyen irányú elképzeléseire (HOLLER 2008: 307). A VÁCZY-féle magyarázat-kísérlet szerint a „Fekete-tenger” névhez Anonymus „bizonyára a magyar egyház kun missziója révén” jutott, amely „1220 körül, nagy erővel megindult” (VÁCZY 1974: 31, 1994: 71).

Mivel a magyarországi domonkos rendtartományt 1221-ben alapították meg, így a kunok kereszténnyé térítése céljából Havasalföld és Moldva irányában indított missziójuk bizonyosan csak ezt követően indult el. Ezért már csak kronológiai okok miatt is megválaszolatlan lenne, hogy a „kun misszió” miként juttatta volna el a „Fekete-tenger” nevet a gesztáját nagy valószínűséggel 1211. és 1213. között befejező Anonymus tollára. (A geszta befejezésének idejéről l. HOLLER 2012: 73–76.)

5.2. GYÖRFFY GYÖRGY a VÁCZY-féle elgondolás nehézségét kiküszöbölendő az alábbi hipotézis-láncolattal igyekezett megmagyarázni az anonymusi „Fekete-tenger”-t: „semmi bizonyíték nincs rá, hogy a magyarban a »Fekete-tenger« név korábban nem élt volna. A török nevet pedig a kunok bizonyára az úzoktól, ezek a besenyőktől, akik talán a kazároktól vették át; ebben az esetben meg már a kabarok egy része is használhatta a nevet; még valószínűbb, hogy a Magyarországra beköltözött besenyők nyelvében is élt” (GYÖRFFY 1984: 77, 39. jegyzet; GYÖRFFY 1988: 65, 39. jegyzet).

A magyarázat-kísérlet jelentős nehézsége, hogy egyáltalán nincs arra bizonyíték, hogy a „Fekete-tenger” név a magyar nyelvben korábban – vagyis a 13. századot megelőzően – létezett volna. A „Fekete-tenger” kifejezés magyarul csupán 1618-ból ismert (HOLLER 2008: 314), mégpedig Borsos Tamás törökországi emlékirataiból. Az ugyanakkortájt Észak- és Nyugat-Európa felé utazó Szepsi Csombor Márton viszont még az „Euxinum-tenger” kifejezést használja (FNESz. 1: 449). Az Anonymust követő négy évszázadon keresztül tehát egyetlen forrásban sem jelentkezik, így szinte teljesen valószínűtlennek mondható GYÖRFFY elgondolása!

GYÖRFFY fent hivatkozott jegyzetében egyébként ismereteim szerint tévesen hivatkozik arra, hogy a „Codex Cumanicus”-ban nyoma lenne a *qara tengiz* földrajzi névnek.

Csupán a *qara* 'fekete' és a *tengiz* 'tenger' közsavak fordulnak elő a kódexben – egymástól teljesen függetlenül (*kara* 'fekete' a kódex 119. oldalán: CodCum. 143; *tengis* 'tenger' a kódex 78. oldalán: CodCum. 88).

5.3. A CSÁKVÁRY–VESZPRÉMY szerzőpáros hipotézise szerint – számomra úgy tűnik – a Bizáncból Magyarországra látogató, a törökös nyelvhasználatban is tájékozott utazók elbeszélését kellene sejtenünk Anonymus névhasználatára mögött. Ugyanis azt az elgondolást fogalmazzák meg, hogy a „Fekete-tenger” név írásos adatainak hiánya „nem zárja ki, hogy bizánci területeken a kifejezés ismeretével nem kellene számolnunk, sőt az onnan érkezők a törökös alak ismeretét távoli területek felé továbbíthatták” (CSÁKVÁRY–VESZPRÉMY 2010: 340). Ebben a megfogalmazásban a „távoli területek” fogalmába feltehetően Magyarországot is beleértették.

5.4. A fenti elgondolásokkal szemben felhozható az az ellenvetés, hogy ha a „Fekete-tenger” névhasználat csak egy szűk kör számára volt ismert Magyarországon – így a kunok térítésében résztvevők, vagy éppen a Bizánc irányából érkező és törökül is tudó utazókkal kapcsolatot tartók körében –, akkor a geszta olvasói számára nyilván nem lett volna transzparens a jelentése, s emiatt érthetetlen volna, hogy miért nem a latin irodalomban szokásos névalakot használta a geszta szerzője.

6. A Csákváry–Veszprémy-féle érvelés jellege és a nézetük ellen szóló érvek

6.1. Amint az 1.2. pontban már idéztem, a CSÁKVÁRY–VESZPRÉMY szerzőpáros úgy vélekedett, miszerint „semmiképpen nem kell paleográfiai okokra visszavezethető szövegromlást keresni a Névtelen művében” (CSÁKVÁRY–VESZPRÉMY 2010: 340).

Fontos általános tanulságokat nyújt a történeti gondolkodásmódot illetően, ha közelebbről megvizsgáljuk érvelésük logikáját. A gondolatmenetben öt komponens jelenik meg, s maga az érvelés két lépésből áll. Bontsuk gondolati egységekre az érvelést tartalmazó bekezdést: 1. „MARTYN RADY észrevette, hogy XIII. század elejei skandináv forrásokban is előfordul a tenger *fekete* jelzője.”; 2. „Ez szépen igazolni látszik a nyelvészek, így SCHMITT feltételezését, hogy sokkal korábban ismert volt a 'fekete' névalak a Közel-Keleten.”; 3. „Ha pedig így van, semmiképpen nem kell paleográfiai okokra visszavezethető szövegromlást keresni a Névtelen művében.”; 4. „különösen azért nem, mert a krónikában a 'fekete' kétszer is előfordul.” 5. „s a *Pontus* mellett a 'fekete' jelzőt (ami önmagában is a Fekete-tengert jelenti) a szerző szemlátomást jól tájékozottságát fitogtatva használja.”

6.2. A következtetéssor két részre bontható. Az első lépésben az 1. érv igazolja a 2. következményt. Ennek kapcsán felvetődik a kérdés, hogy ha a névalak „sokkal korábban ismert volt a Közel-Keleten”, miért nem fordul elő arab, perzsa, bizánci forrásokban, miért csak kizárólag az izlandi forrásokban?

Ami a szerzőpáros által említett izlandi sagákat illeti, az 1220 körül keletkezett Morkinskinna szóhasználatára egy 11. század közepi eseménnyel kapcsolatban nem szükségképpen függ össze a 'Fekete-tenger' névformának a 14. század húszas éveitől kezdődően jelentkező, az arab forrásokból kiinduló elterjedésével. Amiképpen az izlandi sagák saját névadásuk szerint *Mikligarðr* néven hivatkoznak Konstantinápolyra (WAP. 420), ugyanígy lehetséges, hogy a maguk adta néven említették a *Pontus Euxinus* is *Svarta-haf* néven (WAP. 623).

Az 1230 körül keletkezett Heimskringla esetében ennek legelején, a mítikus Ynglinga Sagában fordul elő a ’fekete tenger’ „Swithiod” leírásában, miután megtudtuk, hogy arra-felé óriások, törpék, különös lények, hatalmas vadállatok és félelmetes sárkányok élnek. A szerzőpáros, feltehetően a szakirodalom alapján, az itt szereplő „Swithiod”-ot „Scytia”-val azonosítja (CSÁKVÁRY–VESZPRÉMY 2010: 341). Ennek oka bizonyára a Thanais felbukkanása a szövegben. De megemlítendőnek tartom, hogy a közép-izlandiban *Svíþjóð* éppenséggel Své d o r s z á g o t j e l e n t i (!) (WAP. 629), így ez a részlet aligha tekinthető megbízható földrajzi leírásnak. E két nehézség miatt az 1. állításból nem következik szükségszerűen a 2.

6.3. A szerzőpáros gondolatmenetének második lépésében a 2., 4., és 5. érvek támasztják alá a 3. konklúziót. A következtetés logikája többszörösen is problematikus.

Ami a 4. érvet illeti, az teljesen értéktelen, mivel a geszta fennmaradt másolatában szereplő másik „Fekete-tenger” előfordulásról kimutattam, hogy nem lehetett benne a geszta eredeti kéziratában.

Az 5. érv a „jól tájékozottságát szemlátomást fitogtató” szerzőről csupán annak a kérdésnek a megválaszolatlanságát igyekszik elleplezni, hogy vajon mi okból használta volna Anonymus ezt a névalakot a saját korabeli latin szóhasználat ellenében.

A 2. állítás az előző lépés során nem lett kielégítően igazolva. De ha meggyőző igazolást kapott volna, akkor is erősen kérdéses lenne, hogy a Közel-Keletről (vagy az izlandi nyelvű forrásokból) vajon hogyan jutott volna a névalak Anonymushoz. Ha feltételezzük, hogy az izlandiban már legkorábbi lejegyzése előtt is használatban volt a *Pontus Euxinus Svarta-haf* neve, és ha úgy gondolnánk, hogy a mi Anonymusunk elég jól ismerte a középizlandi nyelvet – és ha még ráadásul azt is feltételeznénk, hogy ő maga a *Pontus Euxinus*-ra akart volna utalni ebben a mondatban! –, még akkor is t e l j e s e n k i z á r t n a k t a r t h a t j u k, hogy a gesztájába éppen a közép-izlandi megnevezés latin fordítását iktatta volna. Ugyanis ekkor aligha remélhette volna, hogy olvasói majd ennek alapján azonosítani fogják a latin nyelvű irodalomban korábban így sohasem említett nagy tengert. S amint a 3.3. pontban láttuk, még a következő bő száz év során sem nevezték így egyetlen latin szövegben sem!

Megemlítem még, hogy a CSÁKVÁRY–VESZPRÉMY-féle konklúzió megfogalmazásában a „Ha pedig így van” kifejezés használata alkalmas lehet az olvasó megtévesztésére. Ugyanis pontos jelentése csupán annyi: „abban az esetben, ha az előzőekben megfogalmazott 2. kijelentés valóban helyes, akkor”; emocionális konnotációja azonban ennél sokkal erősebb: „m á r p e d i g h a í g y v a n, akkor nyilvánvaló, hogy”.

6.4. De ami a legfontosabb, alapvető ellenérvet jelent a szerzőpáros véleményével szemben, hogy a geszta vonatkozó részlete nem Anonymus saját önálló fogalmazása, hanem a rendelkezésére álló forrás szövegének az átírása; még hozzá egy olyan forrásszövegé, amelyben a „fekete Északi-tenger” szerepelt (HOLLER 2008: 312). Anonymus tartalmilag korrektül adta vissza forrását, ugyanis gesztájának „Finis cuius ab aquilonali parte extenditur. usque ad nigrum pontum” részlete valójában így értelmezendő: „Határai az északi részen egészen a fekete tengerig terjednek.” (Az „ab aquilonali parte” latinizmusról lásd: HOLLER 2008: 312–313.) Csupán a magyar fordítások torzították el egyre jobban a latin szöveg eredetileg szándékolt jelentését!

Ezért a szövegromlás feltételezése meggyőződésem szerint a szövegfejlődés rekonstrukciójából adódó kényszerű szükségessé válik.

7. Anonymus karakterisztikus írói vonásairól. Egy írásbeli munka alapján – bármilyen területen is készült –, annak szerzőjéről többirányú benyomás keletkezik bennünk. Ez érvényes mind jelenkori, mind sok évszázaddal ezelőtt élt íróra egyaránt. Korábbi publikációmban Anonymusszal kapcsolatban is megfogalmaztam néhány, a munkamódszerére jellemzőnek mondható vonást (HOLLER 2009: 442–443, a VIII/2. és VIII/3. pontban).

Anonymus „Fekete-tenger”-es részletei esetében az idézett szerzőpáros olyan megjegyzéseket tett a geszta írójáról, melyek a bennem kialakult képpel nincsenek összhangban. Ilyen megjegyzésük például az *ad nigrum mare* részlet problematikusságát elismerve: „földrajzilag valóban nem pontos, mivel Macedónia nem a Fekete tengerig terjedt, ám bizonyos tájékozatlanság, rossz tájolás középkori szerzők számára megengedett”. Az *ad nigrum pontum*-mal kapcsolatban ezt írják: „tudálékosan illesztette hozzá a ’fekete’ jelzőt, noha arra valójában nem is lett volna szükség”; „a *Pontus* mellett a ’fekete’ jelzőt ... szemlátomást jól tájékozottságát fitogtatva használja” (CSÁKVÁRY–VESZPRÉMY 2010: 339, 340).

Nos, benyomásaim szerint Anonymus hitelt ad írott forrásainak és elsősorban ezekre támaszkodik, s igyekszik is azokat maximálisan kihasználni. A honfoglalás eseménytörténetének megírásánál azonban – amelyhez nem álltak rendelkezésére írott források – pontos és részletes földrajzi ismereteire alapozva, etimologizáló hajlama és kombinatív észjárása segítségével teremti meg a történetek egy elképzelhető rekonstrukcióját. Amikor primer források hiányában kell eseményeket rekonstruálnia, akkor történetmesélői logikájának szigorúsága felülmúlja néhány 20. századi szaktársát. Bár tanárosan precízen fogalmaz, helyenként ismétél is, de nem érzem rá jellemzőnek a jól tájékozottság irritáló fitogtatását, a felesleges tudálékosságot; és messzemenően nem igaz, hogy tájékozatlan lenne földrajzi ügyekben vagy eltájolná magát: ezek bizonyosan nem Anonymus karakterisztikus vonásai.

Írásom zárógondolataként szeretném hangsúlyozni, hogy a fentiekben idézett negatív és bántó, Anonymus személyét és munkamódszerét kritizáló megjegyzések, amelyek a távoli utókor hivatásos történészeinek megkérdőjelezhetetlen tudását próbálják demonstrálni elődeikével szemben – szolid megfogalmazással –, nem nevezhetők indokoltnak és megalapozottnak.

Hivatkozott irodalom

- An. 1926. = *Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről*. Fordította, bevezetéssel, jegyzetekkel és térképpel ellátta PAIS DEZSŐ. Magyar Irodalmi Társaság, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 2009. *A Szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- CFHH. = *Catalogus fontium historiae Hungariae* 1–3. Ed. GOMBOS ALBINUS FRANCISCUS. Budapest, 1937–1938. (4. Index. Composuit CSAPODI CSABA. Budapest, 1943.)
- CodCum. = *Codex Cumanicus*. Szerk. KUUN GÉZA. Kőrösi Csoma Társaság – MTA Könyvtára, Budapest, 1981.

- CSÁKVÁRY ORSOLYA – VESZPRÉMY LÁSZLÓ 2010. A Fekete-tenger említése Anonymus krónikájában és a skandináv forrásokban. *Magyar Nyelv* 106: 339–343.
- CSAPODI CSABA 1978. *Az Anonymus-kérdés története*. Magvető Kiadó, Budapest.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN – MELICH JÁNOS, *Magyar etymologiai szótár* 1–2. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1914–1944.
- ExScyth. = Exordia Scythica. Codex Bambergensis. In: *Monumenta Germaniae Historica*. Auctores Antiquissimi 11. Ed. THEODORUS MOMMSEN. Weidmannschen Verlagsbuchhandlung, Berlin, 1894. 311–322.
- FNESZ. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. 4. kiadás. Budapest, 1988.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1984. Anonymus társadalmi szemlélete. In: SZÉKELY GYÖRGY szerk., *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 71–79.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1988. *Anonymus. Rejtély avagy történelmi forrás*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HALDON, JOHN 2005. *The Palgrave Atlas of Byzantine History*. Palgrave Macmillan, London – New York.
- HOLLER LÁSZLÓ 2008. Anonymus és a „Fekete-tenger”. *Magyar Nyelv* 104: 306–316.
- HOLLER LÁSZLÓ 2009. Anonymus és a „senonok hegyei” meg az „aliminus népek”. Árpád-kori történeti szövegek fejlődési modelljének első közelítése. *Magyar Nyelv* 105: 300–324; 431–449.
- HOLLER LÁSZLÓ 2012. Anonymus és „Kleopátra városa”. A 800 éves Anonymus-geszta. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 8: 61–79.
- Jordanus /1839 = Jordan ou Jourdain Catalani, *Mirabilia Descripta / Description des merveilles d'une partie de l'Asie*. In: *Recueil de Voyages et de Mémoires publié* 4. Par la Société de Géographie. Chez Arthus-Bertrand, Libraire de la Société, Paris. 37–68.
- Justinus = M. Iuviani Ivstini *Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi*. Ed. OTTO SEEL. Aedibus B. G. Teubneri, Stuttgartiae, 1972.
- KMOSKÓ MIHÁLY 1997–2007. *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom*. I/1–3. Balassi Kiadó, Budapest.
- КОЛЕДАРОВ, ПЕТЪР СТ. 1985. *Името Македония в историческата география*. Наука и Изкуство, София.
- MELICH JÁNOS 1921. Bolgárok és szlávok. Adalék Anonymus Szalán fejedelemről szóló fejezeteinek hitelessége kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 17: 1–15, 65–78.
- MORAVCSIK GYULA /1988. *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai / Fontes Byzantini historiae hungaricae aevi ducum et regum ex stirpe Árpád descendunt*. Sajtó alá rendezte RITOÓK ZSIGMOND – KAPITÁNYFÉY ISTVÁN. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Paschalis Victoriensis (Pascal of Vittoria) = Brevis relatio sui itineris, rerumque a se gestarum per modum epistolae ad Fratres Conventus, et Custodice Victoriensis. In: *Cathay and the Way Thither* 1–4. Ed. HENRY YULE. The Hakluyt Society, London, 1913–1916. 3: 81–88.
- Regino = *Regionis abbatis Prumiensis: Chronicon cum continuatione Treverensi*. Recognovit KURZE, FRIDERICUS. Hahnsche Buchhandlung, Hannover, 1978.
- REINAUD, JOSEPH-TOUSSAINT /1985. *Géographie d'Aboulféda* 1–2. Hrsg. FUAT SEZGIN. Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften an der Johann Wolfgang Goethe-Universität, Frankfurt am Main, 1985.
- SRH. = *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* 1–2. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE. Budapest, 1937–1938.
- VÁCZY PÉTER 1974. Anonymus és kora. In: HORVÁTH JÁNOS – SZÉKELY GYÖRGY szerk., *Középkori kultúránk kritikus kérdései*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 13–37.
- VÁCZY PÉTER 1994. *A magyar történelem korai századaiból*. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest.
- WAP. = WALTER BAETKE, *Wörterbuch zur Altnordischen Prosaliteratur*. Zweite, durchgesehene Auflage. Akademie Verlag, Berlin, 1976.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Csudákozó tikták. – 1. Ezt a szókapcsolatot azért alkottam, hogy párként egyesítsek vele két önálló cikket. Ugyanebben a rovatban, egymás szomszédságában jelentek meg PESTI JÁNOSTÓL: Tényleg *csudákozik* a tyúk, a kakas, a gúnár meg a pulyka? (MNy. 2012: 465–470), illetőleg BÜKY LÁSZLÓTÓL: Tikták (MNy. 2012: 462–465). Közös jellemzőjük a furcsa kanyarokat leíró gondolatmenet, valamint indokolatlan és hibás részletek szerepeltetése. Eltérnek viszont abban, hogy PESTI igyekszik hangsúlyozni elméleti igényességét, míg BÜKY bevallottan vállalja a módszertani szokatlanságot („a szófajtés módszerétől meglehetősen eltérve”: MNy. 2012: 464). Én pedig azt vallom be, hogy egyik téma esetében sem tudok a főszerepet játszó szavakról biztosat állítani, mégis úgy vélem: mindkét cikknek akadnak olyan elemei, amelyeknek a helytelenségére, téves voltára érdemes felhívni a figyelmet.

2. PESTI JÁNOS így indítja írását: „Valóban *csudákoznak* a háziszárnyasok? Ha igen, miben nyilvánul meg feltűnő viselkedésük? Hol léteznek egyáltalán ilyen »csodaállatok«?” (MNy. 2012: 465). Ez a lendületes kezdés kétségtelenül alkalmas arra, hogy felkeltse az érdeklődést. Csak az a baj, hogy az első benyomás bűvöletétől megszabadulva az olvasó töprengeni kezd: mire is gondolhat a szerző? Ez azért nem egészen világos, mert a *csudákozik* nem köznyelvi szóalak. Arra gondol-e PESTI, hogy képesek-e csodálkozásra a háziszárnyasok, vagy inkább arra, hogy a *csudákozik* ige hitelesen utánozza-e a hangjukat? A *Hol léteznek* kezdetű kérdés pedig érthetetlen vagy félreérthető, hiszen természetesen nem arra kell választ találni, hol élnek egyáltalán háziszárnyasok, hanem arra, hol használják velük kapcsolatban a *csudákozik* igét. A *csodaállat* megjelölést pedig még időzőjellel ellátva is indokolatlannak tartom: csodaállatnak én a mesebeli griffmadarat nevezném, nem pedig a nagyon is hétköznapi házityúkot. Akár valóban képes a csodálkozásra, akár csupán megszemélyesítéssel tulajdonítunk neki ilyen érzelmet, aligha érdemli meg a *csoda-* előtagot.

A *csudákozik*, *csodáskodik* igék (és alakváltozataik) a Dunántúlon, főleg annak a nyugati és déli részén használatosak a háziszárnyasok olyan hangmegnyilvánulásainak a jelölésére, amelyek a veszély jelzésével vagy éppen az elégedettség kifejezésével kapcsolatosak (HVMA., ÁllSA., a részleteket l. PESTI cikkében is: 466–467).

Mivel a *csodáskodik* ige a Dunántúlon ’csúnyán veszekszik, botrányt csinál’ jelentésben (ÚMTsz.) emberi cselekvést is jelöl, PESTI foglalkoztatja az a kérdés, hogy a jelentésátvitel ember → állat vagy állat → ember irányban történt-e. Ő a *csodáskodik* esetében két helyen is (466, 468) az előbbi lehetőség mellett foglal állást. Nincs ezzel összhangban viszont a következő részlet: „Az állat feltűnő viselkedése – mint lényeges jelentésmozzanat – tette lehetővé, hogy a *csodáskodik* igénknek – emberre vonatkozóan – ’csúnyán viselkedik, veszekszik, botrányt csinál’ jelentése (is) van a Dunántúlon és Szlovéniában” (467).

Más ellentmondás is akad a cikkben. Vessük össze ezt a két részletet: „A *csudákozik* nyelvjárásbéli jelentésének (’nagy zajt, lármát csap’) a memóriában való rögzülését támogatják továbbá ezek a hasonló jelentésű kohonimák: *lármáz*, *sikitt*, *neszez* stb. és

a köznyelvnek is tekinthető [én ritkítottam – H. L.] *csodáskodik* szó (468)”, illetőleg: „A *csodáskodik* valódi tájszó. Nincs köznyelvi megfelelője” (szintén 468).

Az ugyanazon a lapon található fejtegetést a *csudákozik* és a *csodáskodik* memorizálásáról és felidézhetőségéről szükségtelennek, de legalábbis indokolatlanul hosszúnak tartom.

Többféle hibáról tanúskodik a következő részlet: „A *csudákozik* igéhez kapcsolódó szinonim értékű hangutánzó szók (*énekül, danúgat, dödörög, kijabál, sikitt, lármáz, neszez* stb.) arra való, hogy közelebből és konkrétan – az állathang felidézésével – tegyék érzékelhetőbbé azt, hogy az állat furcsán viselkedik. Ez utóbbi szavak egyébként nem tartoznak az állathangutánzó szavaink közé, mert csak közvetetten utalnak az állatok hangkomplexumaira. »Régebben valóságos hangutánzók lehettek, ma már némelyik hangfestőnek tekinthető« (ÁllSA. 65)” (PESTI: MNy. 2012: 469). – Sajnos, PESTI nem teszi egyértelművé, mit is tagad a „nem tartoznak az állathangutánzó szavaink közé” részlettel: azt-e, hogy ezek az igék állatoknak a hangját utánozzák, vagy pedig azt, hogy ezek az igék hangot utánoznak. Az előbbi esetben annyiban igaza van, hogy ezek az igék nem kizárólag, sőt nem is elsősorban állatok cselekvéseit jelölik; PESTI cikkéből is világosan kiderül azonban az, hogy állatokkal kapcsolatban is használják őket. Ha viszont a zárójelben felsorolt igék hangutánzó voltát akarja tagadni a szerző, az többszörös hiba. Egyrészt ellentmondásba kerül önmagával, hiszen a zárójel előtt még „szinonim értékű hangutánzó szók”-nak nevezte őket. Másrészt az igék eredetét tekintve a lista heterogén: a *dödörög* és a *sikít* kétségtelenül hangutánzó ige; a *danúgat*, a *kiabál* és a *neszez* szintén onomatopoetikus töből származik; az *ének* finnugor tőre megy vissza; a *lármáz* pedig a német eredetű *lärma* főnév származéka. (Az etimológiák nagyobb részét l. az EWUng.-ban, a *lármáz* származékot azonban – sajnos – sem a TESz., sem az EWUng. nem veszi fel.) Külön említést érdemel az ÁllSA.-idézet. Idevonása megtévesztő, ugyanis azt a látszatot kelti, mintha a somogyi atlasz említett helye többé-kevésbé ugyanazokról a szavakról szólna, amelyek PESTI példasorában megtalálhatók. Ott azonban valójában ezt olvashatjuk: „Végül a hangutánzó és a hangfestő szavak kapcsolatáról kell szólnunk. Anyagunkban szereplő *csikorgat, kátt, nevet, rág, tátoogat, vicsorget* igék például régebben valóságos hangutánzók lehettek, ma már azonban némelyik hangfestőnek tekinthető” (ÁllSA. 65). Őszintén szólva ennek az atlaszbeli példasornak is csak egy-két elemére érvényes a „hangutánzó → hangfestő” átértékelődés, PESTI listájának pedig véleményem szerint egyetlen elemére sem. Arról semmiképpen sem szabad megfeledkezni (és ezt részben PESTI is érzékeli), hogy a hangadással (is) járó cselekvések igéi nem feltétlenül onomatopoetikusak; joggal hívja fel erre a figyelmet a HVMA. egyes példáit elemezve JUHÁSZ DEZSŐ (SZABÓ GÉZA – MOLNÁR ZOLTÁN szerk., III. Di-alektológiai Szimpozium. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke, Szombathely, 1998. 134). (Más nyelvészeti témáról, egy diáknyelvi szójegyzék hibáiról írva magam is kifogásoltam már a hangjelenséggel kapcsolatos jelentésű igéknek és a valódi hangutánzó igéknek az összekeverését; vö. HORVÁTH LÁSZLÓ: Nyr. 1998: 422–423.)

Tévesnek tartom a *csudákozik* és *csodáskodik* igék viszonyáról PESTI által adott összegzést: „Ha feltesszük, hogy a nyelvjárási *csudákozik* a szintén nyelvjárási *csodáskodik* igével hozható kapcsolatba, akkor az alaki-jelentésbeli fejlődés útját így lehet rekonstruálnunk: *csodáskodik* > *csudáskodik* > *csudákozik* ~ *csodákozik*. Vagyis az -s képző kiesését

követően (vagy ezzel egy időben) a *-kodik* gyakorító igeképzőt a gyakorító ige *-kozik* képzője váltotta fel” (MNY. 2012: 469). – Az első „>” nyilván elírás „~” helyett. Természetesen nem ez a lényeges, hanem az *-s* képző kiesésének a feltételezése. Ennek a kiesésnek hangtani vagy alaktani oka nincs, analóg példát pedig nem ismerek rá. Ha PESTI ismerne ilyet, akkor idéznie kellene. Nyilvánvaló, hogy a *csudákozik* alak nem az *-s*-nek, hanem az *-l*-nek a (széles nyelvjárási elterjedtségű, sőt a kevéssé igényes köznyelvi beszédben is megfigyelhető) kieséséről tanúskodik. A *csudákozik* nem egyéb, mint a köznyelvi *csodálkozik* nyelvjárási megfelelője; a *csodáskodik*-nak nem a leszármazottja, hanem testvéri viszonyban áll vele. Az a *csodáskodik* → *csudáskodik* irányú hatás, amelyről PESTI beszél (469), nem zárható ki, de csakis jelentésbeli lehet, nem pedig alakí.

PESTI – módszertani szempontból legalábbis vitathatóan – csak a cikke vége felé (469–470) említi meg azt, hogy JUHÁSZ DEZSŐ (i. m. 135) a HVMA. *csudákozik* igéjét a *kodácsol*-lal hozza összefüggésbe. Ezt a származtatást PESTI sem veti el, és utal a *kodácsol*-lal azonos tövű *kodál*-ra is. Mivel KÁROLY SÁNDOR egyik cikke az onomatopoetikus igék körében bizonyos esetekben a szó elején *k ~ cs* váltakozást feltételez, PESTI úgy látja, hogy ez a *kodál* : *csudákozik* szópárra is érvényesíthető. JUHÁSZ nem szól erről a váltakozásról, ezért úgy vélem, hogy ő inkább a *kodácsol*-ból kiinduló, népetimológiától is támogatott hangátvétellel és képzőcserével számol. Ha így van, már csak azért is egyetérték vele, mert a tyúkok hangadását megfigyelve azt tapasztaltam, hogy ismételtetett hangsorainak nem az elején áll az a hang, amely az emberi *cs*-re emlékeztet, hanem a végén, vagy legalábbis nem az első „szótagban”.

PESTI írása így zárul: „a *csudákozik* ige dunántúli tájszóként a háziszárnyasok különös, furcsa viselkedését fejezi ki, és eredete alapján kapcsolatban van a szintén nyelvjárási *csodáskodik ~ csudáskodik* igénkkel. Ám az is lehet, hogy a tyúk hangját utánzó *kodácsol ~ kodácsol* igéből alakult népetimológias úton és meghatározható fonetikai-morfológiai változások eredményeként” (MNY. 2012: 470). Ez az összegzés sikeresen összpontosít a lényegre, ezzel gyógyírként valamelyest enyhíti azokat a hibákat, amelyeket a részletekkel kapcsolatban tárgyaltam. Az már mérlegelés és megítélés dolga, hogy az összefoglalásban említett lehetőségek közül ki melyikre voksol. Szerintem egyébként jobb volna megfordítani a sorrendet, mivel a *kodácsol* igéből való kiindulást meggyőzőbbnek tartom.

3. Az Erdélyi magyar szótörténeti tár *tikták* szócikke (SzT. 13: 257) a jelentés helyén kérdőjelet szerepeltet, azaz nem vállalkozik a jelentésadásra. BÜKY LÁSZLÓ a bevezetőben említett cikkében ezt a hiányzó jelentést és a szó eredetét igyekszik megfejteni.

A SzT. mindössze két levéltári adatot tud idézni a címszó megjelenésére a 18. század végéről: „1786: Groff Gyulai Generalisné eö Nsgának ... jutott Ezüst Portékák ... Egy *Tiktákba* valo gyertya tarto”, illetőleg: „1788: Egy viseltes ostábla kotzka nélkül ... Kaputzinus Játék ... Egy *Tikták*, réz ezüstös két gyertya tartójával és minden készületivel égyütt”. (BÜKY cikkében – MNY. 2012: 462 – az első adatnál tévesen szerepel 1736-os datálás.)

Hogyan próbálja megállapítani BÜKY az idézetekbeli *tikták* jelentését és származását? Szófejtését elvileg ahhoz a sorrendhez igazodva volna illendő bemutatnom és kommentálnom, amelyben az ő gondolatmenete halad. Csakhogy ez a gondolatmenet meglehetősen nehezen követhető cikcakkokat ír le, ezért a sorrenden a könnyebb érthetőség kedvéért több ponton is kénytelen vagyok módosítani.

A gondolatvezetés sorrendi és logikai furcsasága mindjárt a szófejtés elején megmutatkozik. BÜKY ugyanis a SzT. szócikkének bemutatása után a „minden készüléttel együtt” részletnél kezdi a vizsgálódást, holott az semmi konkrétumot nem árul el a tikták mibenlétéről. Ő azt feltételezi, hogy a „készület”-hez, azaz a készülékhez olyanféle tárgyak tartoznak, amelyek szoros kapcsolatban állnak a gyertyatartóval: például hamuverő, kop-pantó. Ez természetesen lehetséges; de azt sem zárhatjuk ki, hogy a tiktákbeli készülékhez olyan tárgyak (is) tartoznak, amelyeknek a gyertyatartóhoz semmi közük sincs. Ha a *tikták* jelentése ’gyertyakellékes szekrényke, ládikó’-féle volna, mi indokolná a „tiktákba való gyertyatartó” megjelölést? Hiszen akkor minden gyertyatartó eleve „tiktákba való” volna, ez nem lehetne egy bizonyos gyertyatartónak a jellemzésére szolgáló, megkülönböztető jegy.

„Ha a *tikták* ’óra’-t jelentene, tartozhatna hozzá órakulcs” – írja ezután BÜKY (MNY. 2012: 462–463). Hogy erre a megállapításra és az *órakulcs* adatának idézésére miért van szükség, azt nem tudni, ugyanis BÜKY is jól látja, hogy „a SzT. *tikták* adatának aligha lehet köze a *tiktak*-hoz” (463), mármint (ezt én teszem hozzá) az óra ketyegését utánzó *tiktak* mondatszóhoz és az ’óraketyegés’ jelentésű *tiktak* főnévhez. Azt, hogy miért kell elválasztani a SzT. *tikták* címszavát a *tiktak*-tól, BÜKY így magyarázza: „a kétféle írásmód olvasatként is figyelembe veendő, hiszen közvetve már a MTsz. is jelzi a különbséget: »*tík-ták*: hitvány, haszontalan, hányt-vetett (holmi, ember) (Székelyföldi Tsz. [itt *tiktak* hiba; a közlő kéziratában *tikták* áll; Fejér József]«” (MNY. 2012: 463). Kár az is, hogy BÜKY két-három apró hibával idézi a MTsz.-t (például SZINNYEIMÉL valójában *tík-ták* a címszóalak); de ennél nagyobb baj az indoklás helytelensége. Az ugyanis, hogy a MTsz. tartalmaz egy *tikták* (*tík-ták*) ’hitvány, hányt-vetett’ melléknevet, önmagában semmit sem mond a SzT. címszavának a *tiktak*-hoz való viszonyáról. Ezen a ponton – mivel BÜKY a tájszó részletesebb bemutatására csak kissé később kerít sort – célszerűbb volna a MTsz. említése nélkül kiemelnie az *a : á* különbséget. És persze nem volna szabad mellőzni a legtermészetesebb és legerősebb érvet, a SzT.-beli szövegkörnyezetet: ha gyertyatartót tesznek a tiktákba, akkor a *tikták* biztosan nem jelölhet órát vagy óraketyegést. – A *tiktak*-kal kapcsolatban egyébként BÜKY idézi a TESz. szócikkét, a szükséges kipontozást nem alkalmazva, félrevezető sűrítéssel. (A részletezéstől itt eltekintek.)

Ezután hívja fel a figyelmet BÜKY LÁSZLÓ az ÚMTsz. olyan címszavaira, amelyeket valóban érdemes számításba venni a SzT.-beli *tikták* jelentésmagyarázatához és eredeztetéséhez: *tikták* ’hasznavehetetlen, ócska holmi, limlom’ (Szamosszeg, Székelyföld), illetőleg *tiktákos* ’rossz, összetákolt’ (Gacsály [Szabolcs-Szatmár m.]). A most említett, nyelvjárási főnevet BÜKY ikerszónak tartja, és ezt írja a származásáról: „Föltehető: a nyelvjárársokból ismeretes *tík-ták* ikerszó alapja a *tákol* igére megy vissza” (MNY. 2012: 463). Ehhez kapcsolódva bemutatja a TESz. *tákol* címszavának és a vele azonos szócikkben szereplő, ’toldás, pótlás, folt; hitvány, haszontalan’ jelentésű *ták* alcímszónak a szótörténeti adatait. Az etimológiáról pedig ugyanott (463) így nyilatkozik: „A szócsalád eredetét a TESz. ismeretlennek mondja; l. még EWUng.” Az állítás első felével nincs baj, bár érdemes volna hozzátenni, hogy a TESz. szerint a szócsalád tagjainak viszonya nem tisztázható egyértelműen. A „l. még EWUng.” viszont súlyosan félrevezető információ, mivel azt sugallja, hogy az EWUng.-ban az olvasó lényegében azt találja, amit a TESz.-ben. Ez pedig nem igaz. Az EWUng. szócikke (amelyben az adatolhatóság időrendjére tekintettel

a *ták* lett a címszó, a *tákol* pedig alcímszóvá vált) a TESz. 1976-ban megjelent kötetével szemben már felhasználhatta KISS LAJOS etimológiáját (Nyr. 1978: 230–231), így azt részben követve a magyar *ták* névszót szerbhorvát vagy szlovén jövevénynek, az átvett déli szláv szót olasz eredetűnek, a magyar *tákol* igét pedig a *ták* származékának tartja. – KISS LAJOS cikkét BÜKY ismeri, sőt támaszkodik is rá (464), de elmulasztja megemlíteni, hogy az EWUng. szintén ezt teszi.

Azzal viszont egyetértek, hogy BÜKY (463–464) a TESz.-en kívül az ÚMTsz. *ták* és *tákol* címszavát is bemutatja (néhány hozzájuk kapcsolódóval együtt), mivel ezzel jelentéstani és szóföldrajzi szempontból is alátámasztja a nyelvjárási *tikták*-nak a *ták*-ból való származtatását.

BÜKYnek abban is igaza van, hogy az ikerszavakban nem ritka az *i : a* vagy *i : á* magánhangzó-szembenállás (464). Példái közül azonban tulajdonképpen csak a *gizgaz* tekinthető megfelelőnek. A *hipp-hopp*, a *tipp-topp* és a *limlom* nem *a*-t vagy *á*-t tartalmaz az utótagban; a *dibdáb* valószínűleg az előtag ikerítésével (nem pedig az utótagéval, mint a *tikták*) keletkezett (EWUng.), míg a *cikcakk* csupán látszatra ikerszó, valójában német jövevény (TESz., EWUng.).

Véleményem szerint semmi szükség annak a feltételezésére, hogy „A különféle ’folt’ (alap)jelentésű *ták* szavak esetleg hangutánzó szóként is használhatók lehettek, ugyanis a foltozás leválásakor a *ták* – például egy bocskoron – leffegni, laffogni kezdett, és ilyenkor hangot adott: **tikták* (~ **tiktákol*)” (BÜKY: MNy. 2012: 464). Természetesen nem a leffegés lehetőségét tagadom, hanem azt tartom valószínűtlen és szükségtelen feltevésnek, hogy a *ták* :> *tikták* ikerítésnek effajta onomatopoetikus motivációja lett volna.

Nem sokkal meggyőzőbb és indokoltabb BÜKYnek az az ötlete sem, hogy a *tikták* talán a *cikcakk* és a *ták* valamiféle keveredésének, összevonódásának az eredménye (465). Sokkal természetesebb és valószínűbb lehetőség ennél a *ták* egyszerű ikerítése.

A *tikták* tájszó és a SzT.-beli *tikták* címszó alaki azonosságára és szóföldrajzi érintkezésére tekintettel teljesen érthető, hogy BÜKY megpróbál közöttük jelentésbeli kapcsolatot is keresni (464). Ehhez olyan példákat idéz a SzT. különböző szócikkeiből, amelyekben szerinte a gyertyatartónak vagy a gyertya tárolására szolgáló alkalmatosságnak az értéktelensége, rossz minősége mutatkozik meg. A példasor elemei azonban ebből a szempontból valójában vegyesek: a *hitvány bádóg gyertyatartó* nyilvánvalóan tényleg rossz és értéktelen tárgyat jelöl, míg például a *gyertyatartó asztalka* denotátumának a minőségéről és értékéről semmit sem tudhatunk. A BÜKY idézte adatok legfeljebb annak a megmutatására alkalmasak, hogy értéktelen, rossz, jelentéktelen tárgyak is bekerülhettek a leltárba; azt viszont nem bizonyíthatják, hogy a *tikták* szócikkének adataiban is ilyen tárgyat jelöl a címszó.

Cikke végén (465) BÜKY LÁSZLÓ arra a következtetésre jut, hogy a SzT. *tikták* szócikkének szövegrészleteiben a címszó ’hitvány, hányt-vetett holmi’, azaz ’ilyen állapotú gyertyatartó alkalmatosság’ jelentésű lehet. Ez mindenesetre összhangban volna a székel-földi *tikták* tájszó ’hasznavehetetlen, ócska holmi, limlom’ jelentésével. – Az viszont kár, hogy BÜKY anélkül alakította ki a véleményét, hogy elemezte volna a SzT. szócikkében közölt adatok szövegkörnyezetét. Most megpróbálom pótolni ezt a mulasztást.

Az első, 1786-os szövegdarabban ezüstportékákról esik szó, feltehetőleg ezek között szerepel „egy *tiktákba* való gyertyatartó” is. (Némi bizonytalankodásra a szócikkbeli

kipontozás adhat okot.) Ha arra gondolunk, hogy a gyertyatartó ezüstből van, akkor kevésbé valószínű, hogy ócska, értéktelen; bár az sincs kizárva, hogy olyan, ha sérült darabról van szó. Ennél azonban fontosabb nekünk, milyen maga a tikták, és mi is az voltaképpen. A szövegkörnyezet erről nem sokat árul el. Csak annyi derül ki, hogy a tikták olyan dolog, amiben gyertyatartót helyezhetnek el vagy szoktak elhelyezni. A *-ba* rag azt mutatja, hogy a gyertyatartó ennek a dolognak a belsejében helyezhető el, nem pedig a felületén, tehát a tikták aligha lehet például asztalka. Elvileg lehet viszont mind helyiség, mind bútordarab. A helyiséggel kapcsolatban nemigen tudjuk szűkíteni a kört. A bútordarabok közül szekrény- vagy ládafilésesség jöhet számításba. Az, hogy a gyertyatartó „tiktákba való”, arra is vallhat, hogy a tikták olyan hely vagy tárgy, amelyben a gyertyatartó fontos, jellegzetes szerepet tölt be. Bevallom, itt elakad a gondolatmenetem: nem tudom, mi lehet az a helyiség vagy tárgy, amelynek jellegzetes eleme a gyertyatartó. – Lehetséges az is, hogy BÜKYnek igaza van, és az 1786-os idézetben a *tikták* ’hasznavehetetlen, ócska holmi, limlom’ jelentésű. Erre persze csak akkor gondolhatunk, ha maga a gyertyatartó is értéktelen. – Az adat szövegkörnyezetét és a székelyföldi tájszó jelentését együttesen figyelembe véve azt is elképzelhetőnek tartom, hogy a *tikták* 1786-os adatának a jelentése ’lomtár’-féle, vagyis a *tiktákba való gyertyatartó* ’(sérült volta miatt) lomtárba való gyertyatartó’-t jelent.

A SzT. második, 1788-as idézetében pedig ezt olvashatjuk: „Egy *Tikták*, réz ezüstös két gyertya tartójával és minden készületivel együtt”. Ez az adat segítségünkre lehet az előzőnek az értelmezésében: az itteni szövegkörnyezet nagyon valószínűvé teszi, hogy az 1786-os adat sem tartható ’valamilyen helyiség’ vagy ’lomtár’ jelentésűnek. Itt viszont az nem világos, hogy a „réz ezüstös” hová tartozik: a *tikták* értelmezője-e, vagy a *gyertyatartó* jelzője? Vagy a *réz* a *tikták*-nak az értelmezője, az *ezüstös* pedig a *gyertyatartó*-nak a jelzője? Természetesen itt is felvethető a kérdés: lehet-e értéktelen egy ezüstözött tárgy (akár a tikták, akár a gyertyatartó)? A válasz ugyanaz, ami az első adattal kapcsolatban: elvileg nem, de a tárgy sérült volta esetén igen.

Minden ezek alapján BÜKY következtetésének helyességét nem lehet kizárni. Mivel azonban a SzT.-beli *tikták* nem feltétlenül ’hitvány holmi’ jelentésű, hanem egy számunkra ismeretlen tárgynak – amelynek az egyik kelléke a gyertyatartó – a jelölője is lehet, elfogadhatjuk azt a megoldást, hogy a szótár kérdőjelet illesztett a jelentés helyébe.

4. Összegzeze: Úgy látom, hogy a lényegyet tekintve sem PESTI JÁNOS cikkéről, sem BÜKY LÁSZLÓÉRÓL nem állítható, hogy biztosan rossz nyomon jár. A nem mindenütt logikus gondolatmenet és több hibás részlet azonban mindkettőjük írásában erősen rontja az összképet, és igencsak megnehezíti az olvasó dolgát.

HORVÁTH LÁSZLÓ

Másnapra kelvén – tudniillik az idő* – 1. A dolgozatban egy olyan független alanyos határozói igeneves szerkezetet vizsgálók, amely már a középmagyar kor előtt elindult a ragvonzó névutóvá válás felé: az alapige a *kel*, a független alany az *idő*. A szakirodalom szerint a *valamire kelve ~ kelvén* típusú szókapcsolatok a középmagyar korra névutóvá váltak (HORVÁTH 1991: 56–57; összefoglaló munkában, az „Erdélyi ma-

* A dolgozat a 81189 számú OTKA-projektum anyagait felhasználva készült.

gyar szótörténeti tár” harmadik kötetéből származó példákra hivatkozva, D. MÁTAI 2003: 651). A 17–18. századi boszorkányperek szövegeit vizsgálva azonban azt láthatjuk, hogy nem valósult meg teljesen a szófajváltás, illetőleg váltakozhatott az igenév tagmondat értékű használata a névutóival. Lássunk egy példát az önállóbb funkcióra (az idézeteket a kötetek alapján betűhíven közlöm, a hivatkozás az évszám, a kötet- és az oldalszám alapján történik): 1755: „a minthogy utánna következett *estélre kelvén*, és Férjével a Fatens le fekvén, s a férje edgy kevéssé ell szunnyadván [...]” (MBP. 2: 557). A következő részletben névutóként jelenik meg: 1748: „az tartot egy Esztendeigh, az után penigh három esztendeig vizet adot, *negyedik esztendőre kelvén* jöt megh a Teheninek haszna” (MBP. 2: 264). Mindkét példában az időviszonyra vonatkozik az igenév és bővítménye: az (utána következett) este, illetőleg a negyedik esztendő elérkezésére.

A jelenséget az alábbi kérdéskörök szerint tárgyalom: 1. a független alany azonosításának problémája; 2. milyen határozói bővítményekkel társulhat a *kelve* ~ *kelvén* a boszorkányperek és a népmesék szövegeiben, és milyen versengő kifejezésekkel változik a tanúvallomásokban, továbbá milyen más műfajokra terjed ki a szókapcsolat használata; 3. milyen jelentéstani szempontok merülhetnek fel a határozói igenév → névutó szófajváltással kapcsolatban, figyelembe véve a *múlva* és a *jutva* alakulástörténetét.

A vizsgálathoz részben szövegtípus szerint gyűjtöttem adatokat a 17–18. századi boszorkányperek szövegeiből (a MBP. 1–3. és MBF. 1–4. kötetek teljes anyagát áttekintve), valamint 19. századi népmesekiadások anyagából. A tanúvallomásokban fontos volt az elmondott események időviszonyainak minél pontosabb tisztázása – ilyenek a fenyegetés és rontás/megbetegedés, illetőleg a fenyegetés és gyógyítás egymásra következése – ezek a lejegyzésekben igen változatosan jelennek meg. A különféle időhatározói kötőszók mellett szerepel a *valamire kelvén* is, méghozzá – amint azt látni fogjuk – többféle határozói bővítménnyel (összesen 141 adat). A boszorkányperek szövegeit tekintve ez a szókapcsolat a történetmondás egyik visszatérő elemévé válhatott, méghozzá inkább a közvetlen, élőnyelvi kifejezésmód hatását felidézve. Ez a használat kimutatható a későbbi szépirodalmi, publicisztikai és mesei előfordulásokban is. A szövegtípus alapú gyűjtés mellett on-line korpuszokból célzott kereséssel jutottam további adatokhoz (Magyar Történeti Szövegtár; a Magyar Nemzeti Szövegtár 500-as véletlen minták lekérdezése *kelvén* és *kelve* elemekre; az MNSzt. szépirodalmi adatait összevetve a Digitális Irodalmi Akadémia anyagával). Ezek a példák azt mutatják, hogy a *kelve* ~ *kelvén valamire* a 18. század közepe után sem ismeretlen szókapcsolat. Hozzá kell azonban tenni, hogy az MNSzt. alapján főként szépirodalmi idézetekről beszélhetünk, másrészt pedig nem evidens, hogy a 20. századi szövegekben ugyanabban az értelemben használatos a vizsgált szókapcsolat, mint a 16. században.

2. ZOLNAI GYULA az Érdy-kódex egyik szövegrészlete nyomán kitér a *kelvén valamire* szerkezetre, annak nem ritka használatára, ugyanakkor logikátlanságnak tartja az *estére kelvén* típusú előfordulásokat (1894: 250; ÉrdyK. 498/27–28. – 1. a korai adatoknál). Ez a vélemény azzal magyarázható, hogy az igenév alanyának az embert tekinti, kifejezést pedig a *kel* ige jelentései közül az ’ébredés után ágyát elhagyja, felkel’ értelemmel azonosítja.

Ez a felfogás azonban több szempontból cáfolható, legegyszerűbben azokkal az adatokkal, amelyekben explicit független alanyt találunk. Az igenév saját alanya ilyenkor

az idő. Nézzünk erre példákat: 1745: „*Estvére kelvén az üdő* Edvy István az Csordás-hoz ment, tudakozván az lovait” (MBP. 2: 207); 1716: „*eczakára kelvén pedig az üdő*, az fatens le fekszik az maga házánál” (MBP. 1: 186); 1752: „és *éjjelre kelvén az üdő*, lefeküdtek a hajóban egymás mellé” (MBF. 2: 114); 1855 e.: „*Más nap reggelre kelvén az idő* s felöltözvén mind a dragonyosból lett király mind a princeszné” (Gaal 1: 144). Lehet még független alany a *dolog* is: 1716: „*Másnapra kelvén a dolog*, a midőn sok becsülletes aszszonyok jöttek vólna ujjobban a fatens fonala nézésére” (MBP. 1: 184); 1741: „*estvére kelvén a dologh*, midőn a Fatens ki(!) fekütt az Urával nagy veszekedést, és káromkodást halottak” (MBP. 1: 286); 1857 e.: „*Más napra kelve a dolog*, jelentik a királynak, hogy a parancsolt dolog kész volna.” (Gaal 2: 201). Tulajdonképpen az ilyen esetekben is az események alakulásáról, időviszonyról van szó, nem élőlényekről vagy tárgyakról. Az sem példátlan, hogy az igenév alanya jelzőt kap; szépirodalmi szövegben: 1786: „Tehát: *mafad’-napra kelvén a’ kellemetes idő*: meg-indultának Cfanád’ tájjékáról [...]” (Dugonics 154: MTSzt.); egy közmondás magyarázatában: 1890 e.: „*Reggelre kelvén a szomorú idő*, egybegyűltek az esküdtek és maguk közt ezen iszonyatos kárnak okáról tanakodtak” (Sirisaka 225: NSz.).

A független alany nem feltétlenül explicit. A tanúvallomásokból származó adatoknak ugyan csupán 4%-ában jelenik meg, ugyanakkor más műfajokban vagy szerzőtől függően eltérőek lehetnek az arányok. A ki nem tett alany azonban nem jelenti azt, hogy az igenév alanya ilyenkor megegyezne a fő cselekvés alanyával vagy éppen emberre vonatkozna. Bizonyos időhatározói bővítmények esetében erre igen kevés lenne az esély (ezt tartja ZOLNAI logikátlannak): 1744: „Kolosvárrul ment Nagy Bányára, *tavaly szüretre kelvén* igyekezett Debreczenbe, de alkalmatosság lévén, vette uttyát Diószeg felé” (MBF. 1: 442); 1727: „*Negyedik hétre kelvén* pedig hozzája ment jelentett Oláh Mihály” (MBF. 2: 98); 1705: „Hiszem Istenemet, *nyárra kelve* dragonyos sem igen lesz belőle.” (Károlyi 1: 47). Ilyenkor is az időpont/időszak majdani elérkezteként értelmezhető az igenév és bővítménye.

Szintén a tágabb szöveggörnyezet alapján válik egyértelművé az igenév jelentése és a független alany a következő példákban, ezúttal a megnevezett cselekvések miatt (az első idézet is ilyen): 1754: „*Éczakára kelvén* allig feküdt le a Tanú” (MBP. 1: 420); 1716: „amidőn a fatens asszony leányának residentionalis házánál *éczakára kelvén* szokása szerint le akart volna fekünni” (MBF. 2: 70). Ezekben a példákban bajosan vonatkozhatna a *kel* a mondat egyik résztvevőjére, aki ’ébredés után ágát elhagyja’, ez ugyanis ellentétben áll a rákövetkező eseményekkel. Azt gondolhatnánk, ez az ellentmondás csak az *estére/éjjelre* bővítmények esetében fordul elő, azonban más időtartamra vonatkozó példák is árnyalják a képet: 1861 e.: „*Reggelre kelve* fölébredt a király hajnali álmából” (Merényi 1: 6); 1861 e.: „A szegény királyné *reggelre kelve* testben lélekben megerősödve kelt föl” (Merényi 1: 10); 1862 e.: „Aludt reggelig. *Reggelre kelve*, midőn a tátosparipa fölkelte, csak ezt mondta” (Merényi 2: 41); 1863 e.: „A vándorló herceget *reggelre kelve* ismét a Jó-lelkek éneke ébresztette föl” (Merényi 3: 60). Az ilyen példák nem értelmezhetők úgy: ’miután reggel felkelt’, nem tautológiáról van szó, hanem az esemény idejét tudhatjuk meg belőlük. Ez az együttállás főként mesékben jelenik meg.

A középmagyar korban grammatikailag is elkülönül a *kelve* ’ébredés után ágát elhagyva’ jelentése az időszak elérkezését kifejező funkciótól: ha időre vonatkozik, nem kap igekötőt, a határozói bővítményen viszont mindig ott a *-ra/-re* rag (ahogy azt az

eddig példákban is láthattuk). Az 'ágyát elhagyva' jelentés kifejezésekor jellemzően ott az igeikötő, az időhatározó-szó viszont nem kap *-ra/-re* ragot (ahogy ma sem): „*másnap fel kelvén a fatens*” (MBF. 1: 183, 281); „*reggel az után fel kelvén*” (MBP. 3. 150). Megjelenhet továbbá a helyviszony: „*reggel felkelvén első ágyából*” (MBF. 3: 105); „*Fatens Agyáru fel kelvén*” (MBP. 1: 513); „*azonban hívásra föll kelvén fekvő helibül*” (MBP. 2: 226). Az esetragok megoszlása jól mutatja a kétféle használat különbségét: az 'ébredés után ágyát elhagyva' jelentésben a cselekvés kezdőpontja, az ablativusi, míg az időszak elérékezésének kifejezésekor lativusi irány jelenik meg. A *valamire kelve* esetében cselekvés végpontja kerül előtérbe – ez természetesen a bővítményben jelölt időszakra nem vonatkozik: ebből a szempontból kezdetről (elérékezésről) van szó, bár tágabban is értelmeződhet: 1720: „*Másnapra kelvén, reggel vagy ebéd tájban, egy Haroklyán felől jövő ember a tetőn találta lefekve*” (MBF. 3: 135); 1727: „*Másnapra kelvén, mintegy dél tájban, amikor néminemű kas fonyásban munkálkodott volna*” (MBF. 2: 95).

A *kelve* két jelentése közti különbség grammatikailag és a tágabb szöveggörnyezet figyelembevételével egyaránt bizonyítható középmagyar és 19. századi anyagon is. Az már nem egyértelmű, hogy ez a különbség később nem mosódott-e össze. Szótárainkat fellelőzva kétféle besorolási móddal találkozunk. Az egyik megoldás az értelmező szótárak hagyománya szerint történik, így jár el az ÉrtSz., valamint az ÉKsz.¹ és az ÉKsz.²: a *valamire kelve* a *kel* ige első jelentéséhez kapcsolva szerepel 'alvás után' fekvőhelyét elhagyja, felkel': 'ébred valamire'. Ezek a jelentések azonban élőlényt feltételeznek alanyként, az ige neves alak besorolása pedig azt sugallja, hogy ilyenkor is egy személy kel fel – például – reggel, míg az adatok alapján megadott értelmezés mást mutat: 'mire reggel, másnap, este lett' illetőleg 'ősz, tavasz elérkezével'. Az ellentmondást jól mutatja az a példa, amelyet ennél a jelentésnél találunk: „*ki tudja, mire kelünk holnap*”. Ez az adat valóban a *kel* első ('ébred') jelentését szemlélteti, a *kelve valamire* jelentésétől azonban különbözik, ugyanis a *mire* nyilvánvalóan nem napszakra, időre vonatkozik. Az Erdélyi magyar szótörténeti tár (SzT.) külön jelentésként veszi fel az ige neves szerkezetet bőséges példatárral, azonban a már látott vegyes értelmezéssel: egyaránt megjelenik a felkelésre (pl. *másnapra, reggelre*) és az idő múlására (például: *őszre, esztendőre*) vonatkozó jelentés.

A másik lehetőség a szólásszerű használatként való besorolás: így jár el a NySz. (bár ott van az 'ébred' is), valamint a MTsz.: *estére kelve 'este'*, tehát a szerkezetben szereplő napszakkal azonosítja. Figyelmet érdemel még BALASSA JÓZSEF kategorizálása, az ő szótárában az átvitt jelentések között található az *estére kelve*, elkülönítve a mozgásra vonatkozó alapjelentéstől (BALASSA 1940). A CzF. nem veszi fel a *kelve ~ kelvén valamire* szerkezetet, ugyanakkor megtalálható a példák közt az *elkelend* 'elmúlánd' a széles értelemben vett (metaforikus) jelentések között, elkülönülve a 'mozgásnak ered' típusú kifejezésektől (például: *ágyból kel*). A *kelve* és a *múlva* jelentésbeli összefüggéseire a gyűjtött anyag értékelése után térek vissza.

3. A *kelvén ~ kelve valamire* szerkezet gyakorisága és századonkénti megoszlása itt nem vizsgálható, a boszorkányperekre és népmesékre irányuló adatgyűjtés és a korpuszalapú válogatás eredményei e tekintetben nem mérhetők össze egymással. A válogatás egy része a szokatlanabb előfordulásokra irányult (NSz.), a népmesékből származó adatok pontos datálására pedig nincs mód, csupán a kiadás idejéhez viszonyíthatunk.

A boszorkányperekéből származó adatok zömmel a 18. század elejéről és közepéről származnak, tehát a középmagyar kornak is csupán a kései szakaszához köthetők. Arról,

hogyan az ezt megelőző időszakban mennyire volt jellemző a *kelve ~ kelvén valamire* használata, keveset tudunk. A NySz. nem hoz a 16. század elejénél korábbi szarmazó adatot, legkorábbi fennmaradt kódexeinkben (Jókai-, Bécsi és Münchener Kódex) pedig nem szerepel ez a szókapcsolat (vö. JAKAB 2002; KÁROLY 1965; NYÍRI 1993). A Münchener Kódexben megjelenik a *holda kelve* szókapcsolat (85vb 43; 98va 12), amely jelentése alapján ('reggel', vö. NySz.) kapcsolatba hozható a *valamire kelvén ~ kelve* típusú kifejezéssel (BOGNER 1912: 33 szerint helyettesíthető a *hajnalra kelve* szólással). A jelentésbeli lehetséges hasonlóság ellenére kérdéses a két igeneves szerkezet egymáshoz való viszonya. Ezért *holda ~ holdta kelve* típusú adatokkal – mind eredetükben, mind felépítésükben bizonytalanok voltak miatt – a továbbiakban nem foglalkozom. A *kelvén valamire* a kódexekből a 16. század elejétől adathozható: 1526 k.: „Az ydöben mykoron Geyfla meg holt volna neegyed eztendöre kelween kyldee be Calachay erfeket Romaban wr papahoz” (ÉrdyK. 498/27–28.); 1526 k.: „hywyatok ewtet myg közel vagy on az fölewl meg mondot harmad napyg és neegyed napra kelween az az iftennek ygyeerety zerent meg leelettetyk az erek dychöfeegnek bodogffagaban” (ÉrdyK. 70/5.); 16. sz. eleje: „el tauozak w twle az wrdwgnek kesertety Regelle kelue hozzáya iwue az w tarsa frater pacificus” (VirgK. 63/19.); 1526–1527: „es testamentomot tön: Regelle keluen feel otozek fekete gáz ruhaba” (KazK. 50r/18–20).

A világi irodalomban sem ismeretlen, például a történetírásban: 1535 k.: „Eyelre Kelwe Nem woth Senky, Sem Kyraly Sem wr, Ky Nagy felwe Es Maga Ewrzessewel Es alathlanssaggal Ne[m] Mwlatta wona El az almoth” (Zay 1535 k./1982: 25/28–26/1); 1585: „mas-napra keluen hatra terék Gerennas fele,” (Martonfálvay 1555–1585/1986: 5). A vizsgált szókapcsolat a tipikusan elbeszélő műfajokon kívül is megjelenik, például a korszak magánéleti levelezésében: 1554: „de ezt végeztem, hogy mindjárt bõjtre kelve Sárkányt Velenczébe bocsássam” (Nádasdy 12). Nádasdy Tamás levelezésében nem gyakori a szerkezet, viszont vonzatváltással is előfordul, a lativusi irányt megtartva: 1545: „Ezen útba nyilván megértettem, hogy király ű fölsége nem késik Prágába, hanem hétbe kelve Bécsbe indul,” (1); 1559: „Ma estve megjövõ királ az vadászatból, reménlem az úr Istent, hogy immár keddbe kelve elbocsát” (43).

Az eddigi példákból is láthatjuk, hogy már a 16. században sem kötelező kitenni a független alanyt a *kelve* mellett. Már ekkor változatos határozói bővítményekkel szerepel: a napszakok mellett konkrét napot, illetőleg a nagyobb időtartamot is jelöl. A szerkezet tömörebb alakja és a határozói bővítmények változatossága olyan tényezők, amelyek már a névutóvá válás felé mutatnak. Ez a vizsgálat nem terjed ki arra a kérdésre, hogy a tárgyalta szerkezet milyen gyakran szerepelhetett a 16. és a 17. századi szövegekben, csak utalni tudunk rá néhány példával. Szerepel prédikációban: 1613: „mely jól tudgyák az Égi Madarkák az ödök változását: Télre-kelwe, meleg Orfzágot kerelnek; Nyárra, vißba-jönek.” (Pázmány 1613/2000: 20), orvosi könyvben: 1690: „ha utána mindjárt száraz és hideg szeles tavasz következik, akkor nyárra kelve e veszélytől félhetnek a nehezesek” (Papai 1690/1984: 284). Előfordul emlékiratban, explicit alannal: 1683: „Télre kelvén az idő, ezen colonellussal s maga szép fizetett hadaival, megemlített urunkra, Apaffi Mihályra bejövénk,” (Kornis 1683/1982: 331). Megjelenik a szépirodalomban is, fordításokban, átdolgozásokban: 1678: „Másnapra kelve a vezérek a rendelt időn s hagyott helyen a királyt megáldván” (Rozsnyai 1678–1682/1986: 459); 1695: „Öfzre kelvén, magok között illyen fogadást tettek” (Haller 1682/1795: 8); 1695: „Reggelre kelvén, indul A' Király eleibe,” (Haller 1682/1795: 187). 1673: „Másnapra kelve jó reggel, hogy fölöstökömet önek,

megürüle a kosár teljességgel” (MAe. 361). A tanúvallomások anyagában mindössze három példát találunk a 17. század második feléből, íme az egyik: 1675: „*Más napra kelve* osztán azok közül az Fáji István vendégi közül Nagy Andrásához oda jöttek” (MBF. 1: 166).

A gyűjtött anyagra rátérve: a boszorkányperek adatai két forrásból származnak: MBP. 1–3. (102 adat), MBF. 1–4. (39 adat); főként az 1740–1750-es évek szövegeiből (MBP.), illetőleg az 1720–30-as évekből (MBF.) valók. A 141 adat a következőképpen oszlik meg a határozói bővítmények szerint: *másnapra*: 50%; *éjjelre/éjszakára*: 23%; *estére*: 9%; *reggelre/virradtára*: 9%; egyéb: 8%. A *másnapra kelve* ebből a szempontból tágran értelmezett típus, beleértve a *harmadnapra*, *hatodik napra*, *következő napra* előfordulásait is. Ezeket leszámítva is a *másnapra kelve* fordul elő leggyakrabban a vizsgált tanúvallomásokban. Lássunk példát a ritkább, „egyéb” bővítményekre: 1765: „ismét azon idő tájban egy hólnapig, *harmadik esztendőre kelvén* pedig pünkösdtől fogva egész Kis Asszony napig lőltö a hideg.” (MBF. 4: 535); 1709: „Ivocs Peterne fejetett, egj gedot a töb kecskek közöt mult tavaszi hagjast *következendő tavaszra kelve*” (MBP. 1: 157); 1734: „az után *harmadik hetre kelvin* a fatens Gyanúsághát abban tartotta, hogy Linka Maria rontotta megh a Tehenit” (MBP. 1: 293). Az igenév bővítményeként a nagyobb időtartam (évszak, év) mellett szintén ritka a perszövegekben a hét napjainak megnevezése, bár nem példátlan (l. 5. pont).

Ahogy arra a bevezetőben utaltam, a *kelve ~ kelvén valamire* igeneves szerkezet a középmagyarban már névutószerűen viselkedhet. A 18. századi tanúvallomások szövegei alapján vegyes kép rajzolódik ki ezzel kapcsolatban: jó néhány olyan esettel találkozunk, amikor például a szerkezetet megelőzi a mondat tárgya, alanya és/vagy az állítmány, ezáltal inkább névutónak érezhető: 1714: „és mondotta néki gyógyics megh gyermekemet mert rosszszul jársz a mint azon Kapta Sophi az gyermekhez jöt *mas napra kelve* s kirdezte az fatenstől” (MBP. 1: 60); 1735: „ezen Tanu itt Ladányon laktában Szarka Ersébethel öszve szollalkozván, ez előtt circiter esztendővel, az Fatenset akkor *eczakára kelve* megh nyomta” (MBP. 2: 346); 1729: „és igen hideg lévén akkor *estére kelve*, az mikor osztán éca az nagy hó esett” (MBF. 3: 179). A mondatbeli helyzet mellett az is a névutói szerep felé mutat, ha az igeneves szerkezet jelentése teljesen megfeleltethető a bővítményben szereplő határozószónak (*másnapra kelve*: ’másnap’) 1748: „*mas napra kelvén* igyekezett ugjan küldenyi maga leánya által teifölt, de feles dolgai miát el mult” (MBP. 2: 264); 1745: „ugy kinlodot, az után *harmad vagy negyed napra kelvén* a nyavala mind rajta volt” (MBP. 2: 216).

Nem ritka azonban az a használat sem, ahol továbbra is tapasztalható az igeneves szerkezet tagmondat-sűrítő funkciója (vö. ZSILINSZKY 1991: 451): 1756: „*harmadik éjczakára kelvén*, ismét egy kalapos le eresztett haju személyt látott az ágya fejenél” (MBP. 2: 549); 1745: „*mas napra kelvén*, ismént regvel korán említett Szilvásiné ell mene a Fatenshez” (MBP. 2: 226). Ilyenkor a szintagma inkább ’miután elérkezett a harmadik éjszaka/következő nap’ típusú mellékmondatként értelmezhető. Amennyiben az igenevet mellérendelő kötőszó követi, a puszta időviszony kifejezéséhez képest önállóbb, akár állítmányi szerepet is kaphat (a határozói igenév állítmányi funkciójáról l. HORVÁTH 1991: 41–43): 1745: „*harmadik vasárnapra kelvén*, es a Tanu fejnyi ki menvén, csak akkor vette Czákinét eszre, mikor mellette el ment” (MBP. 2: 248); 1741: „mind a két halántékjában nagy fájdalmat érzedni kezdett; *ejelre kelvén* pedig, s a fatensis magát nyugodalomnak

adván” (MBP. 2: 497). Olyankor is tagmondat értékű lehet a szerkezet, amikor a bővít-ményben jelzett időszak megismétlődik a mondatban: 1716: „Ezek után *éczakára kelvén, ugyanazon éczakán* nagy jajszóval fölsivalkodott a fatens leánya” (MBF. 1: 68); 1771: „Nemes Mihály így szollott, el mene a Sobrákné, de valamelyikünket még az éczaka meg teker. *Éczakára kelvén*, történt hogy Nemes Istvánnak egy jó nevendékeny Fiának *ugyan azon éczaka* a lába bokáját ki fordította” (MBP. 3: 226).

A kötetek teljes anyagát tekintve a 141 adat kevésnek bizonyulhat (csak az egyik forrásra utalva: a MBP. 569 számozott peréből 57 szövegben található meg). Érdemes ugyanakkor figyelembe venni, hogy a perszövegek egy része idegen nyelvű, más része pedig csupán rövid kivonata a tanúvallomásoknak. Emellett az események egymásra következése, bizonyos időszakok elérkezése többféleképpen is kifejeződhet a vizsgált szövegekben. Olykor megjelennek a tárgyalt szerkezethez hasonló igeneves megoldások: 1741: „*etczakára következvén*, emlétet férje a Tanunak konyhán fekvén” (MBP. 2: 606); 1722: „de más *hajnalra következvén*, megint a kezefejét kifordították a gonoszok” (MBF. 1: 219); 1728: „Azonban *éczakára menvén az idő*” (MBF. 1: 266); „*reggelre virradván*” (MBF. 3: 105); 1653: „A kilencz Esztendő *el teluen* azt mondotta az Eördögh” (MBP. 2: 719); 1716: „azomban *viradtára jutván*, amidőn keserves fájdalmat szenvedett volna kezére” (MBP. 1: 186); 1739: „akori napnak el folyasa után *Etczakára térvén az idő*” (MBP. 1: 256). Nem ritka, hogy a határozói bővítmény fejezi ki a viszonyt az igenév nélkül: 1744: „*Másnapra* a leányom a templomból kijövé” (MBF. 3: 211); 1764: „*negyednapra* virághéten” (MBF. 4: 529). „*azon éjszaka virradólag*” (MBF. – több helyen is, főként hivatalos stílusú megfogalmazásban). Összességében tehát a *kelve ~ kelvén valamire* viszsztatérő fordulat a perszövegekben.

A népmesék anyagára rátérve: olyan gyűjteményekben kerestem adatokat, amelyekben – a kiadók állítása szerint legalábbis – nem törekedtek a mondat- vagy szókinszbeli egységesítésre. Hogy maguk a gyűjtők mennyit módosítottak a szövegeken s hogy az alakítás a szépirodalmi vagy az általuk népiesebbnek vélt irányba mutatott-e, az természetesen nem tisztázott kérdés, így ezek a források kritikával kezelendők. Az adatok az alábbi kiadásokból származnak: Arany László gyűjtése (Arany: 1 adat); Gaal György három kötete (Gaal: 11 adat); Merényi László három kötete (Merényi: 53 adat); Kriza János gyűjtésének két kiadása (1863 k., 1863 k./1961: 7 adat; 1. Kriza 2., 3.); a Kisfaludy Társaság kezdeményezte „Magyar népköltési gyűjtemény” két székelyföldi anyaga (1882, 1905: 7 adat, 1. Kriza 1., Mailand).

A független alany ritkán jelenik meg: Gaal György gyűjtésében háromszor fordul elő, egyszer az *idő* az alany, két – már idézett – helyen pedig a *dolog*. Kriza János anyagában további két részletben található: 1863 k/1961: „*Reggelre kelve az idő*, megindul az obsitos katona ki Udvarhelyből” (Kriza 3: 51); 1863k./1961: „De bizony a szegény ember most sem állotta meg, s az abroszt is megpróbálta. *Estére kelve az idő*, megint a komájához szállt be” (Kriza 3: 68).

A tanúvallomásokhoz képest más arányok jellemzik a határozói bővítmények megoszlását: a *reggelre kelve* képviseli az adatok mintegy kétharmadát (65%), a *másnapra*: 16%, *estére*: 10%, egyéb: 8%. Minden *estére kelve* adat székelyföldi gyűjtésből származik. Az „egyéb” előfordulások beilleszthetők lennének a *másnapra* típusba, ugyanis mind napra vonatkozik: 1864 e.: „Ő is már öt nap óta bolyongott étlen szomjan a sűrűségben, *hatodikra*

kelve emigy fakadt ki a király” (Merényi 3: 68); 1862 e.: „menj haza, vigy a kedvesednek ételt, italt, de *holnapra kelve* még korábban kelj fel s jöjj ide hozzám” (Merényi 2: 99); 1862 e.: „*Harmadnapra kelve* megint csakugyan szélyel hagytak mindent” (Arany 139).

A népmesék egyik sajátossága lehet a korábban, a független alany azonosítása kapcsán már tárgyalt „reggelre *kelve* X. felkelt” típusú szerkesztésmód (l. 2. pont). Más viszontérő epizódok esetében pedig megismétlődhet az időviszonyítás is: 1862 e.: „*Reggelre kelve*, a juhászok újra megvendégelték a szegény embert” és „*Reggelre kelve*, a csikósok újra megvendégelték a szegény embert” (Merényi 2: 112); 1864 e.: „*Másnapra kelve* aztán, a vén asszony útnak eresztette a kis leányt” és „*Másnapra kelve* aztán megköszönte a vén asszony szivességét, s útnak eredt.” (Merényi 3: 42). A mesék szövegében sem példátlan a névutóként való használat: 1864 e.: „Ráró király aztán *reggelre kelve* csak elálmélkodott a szép vár láttára” (Merényi 3: 75); 1905 e.: „*Ő estére kelve* odaérkezett abba a városba, a hol a királyfiu felesége lakott (Majland 421); 1905 e.: „Megérkezik *estére kelve* egy rengeteg nagy havas közepire.” (Majland 441); 1905 e.: „Elérkezik *estére kelve* egy nagy siátságba; néz szerteséjjel, hogy hol legyen az ő meghálása” (Majland 442). Nem kifejezetten jellemző a *kelve valamire* szerkezet tagmondat értékű előfordulása, ugyanakkor a „reggelre *kelve* felkelt” típusú együttállások, az ismétlődő események bevezetőjeként való megjelenés és általában a mondatkezdő jelleg inkább szólásszerű, szófordulatszerű hatást kelt ezekben a szövegekben.

4. Korszak- és műfajbéli kitekintésként térjünk rá a korpuszalapú válogatás adataira. Ebben az esetben nincs olyan jelentősége a határozói bővítmény megoszlási arányainak, mint egy konkrét szövegtípusra vagy szerzőre irányuló gyűjtés esetén. Az alábbi példák a *kelve valamire* változatosságát, illetőleg műfaji kiterjedtségét mutatják.

A 18. századi anyag megoszlása a következő: szépirodalmi (19 adat), publicisztikai (12), tudományos/ismeretterjesztő (11), krónika/emlékirat/levelezés (14). Jellemzők a napszakra vonatkozó *kelve ~ kelvén* szerkezetek, ugyanakkor több példát is találunk évszakos határozói bővítményekre. Károlyi Sándor levelezésében az ilyen szövegrészletek a jövőbeli tervekhez vonatkoznak: 1712: „értettél olyat tőlem, hogyha jó szívvel látna, talán *őszre kelve* magunk is bemennénk, jobbára egy rugaszkodás lévén” (Károlyi 1: 176); 1719: „E télen pedig több jó agyagot is kellene hozatni Salánkrul, hogy *tavasza kelve* az többi kemenczét is csak continuálnák” (Károlyi 1: 250). Ön-életírásból származik a következő adat: 1754: „mind így telvén el a nyár. *Őszre kelvén*, a hideglelés újabban háborgatni kezdett nehéz huruttal” (Bethlen Kata 885). A publicisztikai műfajokban egyaránt megtalálható napszakra és évszakra vonatkozva: 1793: „oda kénytelenített ugyan egy halmot az ellenségnek engedni, hanem *éjtzakára kelve* ez is vízfza vétettetvén” (Bétsi Magyar Merkurius: MTSzt.); 1796: „*viradóra kelve*, egyfzer tsak hallom, hogy félre-verik a ’harangokat” (Magyar Hírmondó 444: MTSzt.); 1796: „ez a ’ föld ősfzel ugarra szántatik, és *tavafzra kelvén* néhányfor megkevertetik” (Magyar újság 11: MTSzt. – még két ilyen adat). Szokatlanabb, ’utolsó, végső alkalommal’ jelentésű példák a következők: 1796: „*utoljára kelve*, Generál Boros is Diernbachot meg-vette” (MKurir I. 21: NSz.); 1796: „*Végezetre kelve* [...] Patonai Predikátor rekesztette-bé [...] az egész tzerémoniat” (MKurir II. 271: NSz.).

Úgy tűnik, az adott szerző ízlésétől függ, hogy az igeneves szerkezet alanya, az *idő* megjelenik-e a szövegekben. Dugonics András különböző műfajú munkáiban így szerepel

a kifejezés, a legmeglepőbb egy tudománytörténeti bevezetőből származik: 1784: „Urunk’-születése után, *hatodik Századra kelvén az idő* egygyet fe mutatott Orfzagjok a’ ki ezen Tudomáynak czifrájával dicsekedhetett-vólna” (A tudakosságnak két könyvei. II. A’ Földmérésnek Elő-Értései. 3: NSz.).

Ahogy jeleztem, tudományos-ismeretterjesztő, sőt hadi témájú munkákban sem példátlan a tárgyalt kifejezés: 1757: „valamit nappal építettek, *éjjelre kelvén* mind elrontotta az Istennek haragra gerjedett ereje” (Vetsei Geografia 327: NSz.); 1759: „nyárra *kelve* pedig el-hányván a’ kaptzákot” (Fáber 151: NSz.); 1789: „*Más napra-keve* az erdőt-is, minden sűrű bokrokkal együtt fel-kurkászták Gyalogjaink” (Hadi és más nevezetes történetek 341: MTSzt.).

A 19. századból hasonló megoszlással találunk adatokat a szépirodalmi (14 adat), publicisztikai (9), illetőleg a tudományos vagy gyakorlati ismeretterjesztő szövegekben (13). Publicisztikai: 1848: „A fen leirt vak-lármát rövid idő után újabb követé; *estére kelvén* tudniillik *az idő*, Filep János nevű polgártárs azt kiabálá” (KH.); 1857: „Hanem aztán *reggelre kelvén*, kiki foglalja el munka-állomását műhelyeiben jókedvvel” (VÜ.); 1857: „*Más napra kelvén*, sőt utóbb is még több napon nem szüntek meg folytatni a nyomozást e fiu után” (VÜ.); gyakorlati, ismeretterjesztő: 1819 e.: „Mikor már a’ fű (*őszre kelvén az idő*) megsárgúl, a’ juhoknak ártalmasnak tapasztaltatott” (Magyar practicus tenyésztő 149: MTSzt.); 1844 e.: „megtevéen *estve* a’ kovászt, mint egyébkor, és *reggelre kelvén*, főzz meg egy vas-fazéknyi burgonyát szépen megmosva” (Népszerű gazdaságtan 15: MTSzt.). Vannak olyan szerzők, akik előszeretettel használják ezt a kifejezést tudományos-ismeretterjesztő munkákban, ilyen például Herman Ottó: 1901: „*tavasza keve* a kis czinege szerelemre gerjed s ettől fákad az éneke”; „*Őszre kelvén az idő*, a vadlúd tengernyi seregekbe összeverődve délnek vonul”; „A mi népünk pedig *tavasza keve*, várja ficserékelő barátját” (Herman 1901).

A 20. századi anyag főként szépirodalmi előfordulásokat tartalmaz (kb. 90 adat). Ebben a válogatásban is a *reggelre* és a *másnapra keve* a leggyakoribb (ugyanakkor például Tamási Áronnál az *estére keve* szinte kizárólagos). Elbeszélő szövegekben jelenik meg többször, bár versben sem példátlan: 1905: „*Alkonyatra keve* nem hallatva egy jajt,/ a fal tövébe bölcseledve meghalt” (Kosztolányi: Vt.). Ebből az anyagból érdemes kiemelni a mese szövegtípusát: 1997/2001: „Az történt ugyanis, hogy *tavasza keve*, a medvecsallád álmát a tükör szépen visszapergette, mint egy filmet.” (Kányádi, Talpas történetek: DIA.); 1983/2001: „*Reggelre keve* nemcsak madárfütyre s pataksobogásra ébredtek.” (Kányádi, A virágon vett vitéz: DIA.); 2005: „A várbeliek keményen harcoltak, a magyarok *estére keve* sem jutottak be a várba.” (Lázár Ervin, Magyar mondák: DIA.). A szerzők az időviszony egyik lehetséges kifejezéseként ismerik, és így is használják a tárgyalt szerkezetet (grammatikailag is elkülönül a ’felkel’ jelentéstől).

5. Az itt csak kisebb részben bemutatott adatok ismeretében felmerül a kérdés, hogy a középmagyar kor óta valóban névutóként használatos-e a *keve valamire*, vagy inkább a NySz. és az MTsz. minősítése illik rá, azaz szólásszerű kifejezéssé vált-e. A határozói igenév teljesen határozói értékűvé válik akkor, ha az állítmányhoz képest pusztán időt (állapotot, módot) fejez ki. A határozós szerkezet rögzülése pedig névutó kialakulásához vezethet (ZSILINSZKY 1991: 450). Független alanyos igenévből is keletkezhet névutó akkor, ha bővítménye mindig az idővel kapcsolatos (KÁROLY 1956: 169; ZSILINSZKY i. h.;

D. MÁTAI 2003: 419). A kései ómagyarban a *múlván* ~ *múlva* válik ilyen módon névutóvá (ZSILINSZKY 1992: 702). Emellett a szakirodalom megjegyzi, hogy a 12. században már a *jutva* is mutatja a folyamat kezdetét, noha átmeneti maradt, ugyanis érezhető benne az igenév mellékmondat-sűrítő funkciója (ZSILINSZKY 1991: 451; D. MÁTAI 2003: 228). A középmagyarban a *valamire kelve* hasonlóan jellemezhető: ahogyan azt a példákból láttuk, egyaránt viselkedhet névutószzerűen és tagmondat értékűen (még a 19. században is). SEBESTYÉN ÁRPÁD névutókkal foglalkozó rendszerező munkájában listaszerűen összefoglalja azokat a névutókat, amelyeket a korábbi szakirodalom vitatottnak tekint: itt a *-re kelve* nem szerepel, ahogy a visszaszorult, kihalt névutók sorában sem (1965: 18–22, 231).

A jelentésváltozás egyik alapvető formája a helyviszony, a térbeli tapasztalat metaforikus kiterjesztése az időre. Nem meglepő tehát, hogy olyan igék határozói igeneves alakjai indulnak el az időviszonyt jelentő névutóvá válás felé, amelyek mozgást jelentenek: *múlva*, *jutva*, *kelve*. Első jelentéseit tekintve ez legközvetlenebbül a *múlik* esetében mutatható ki: 1. mozgás, haladás ('elhalad valami mellett'); 2. időbeli mozgás; 3. megszűnés (vö. TESz.). Igeneves szerkezetként a *múlva* alapjelentése 'miután az alapszóban jelzett időtartam elmúlt'; a gyakori együttállás miatt válhatott időre vonatkozó alanyának névutójává ('idő telve' értelemben, vö. SEBESTYÉN 1965: 79). A folyamat kifejezéséhez már igekötő szükséges: 1746: „*el mulván* eképpen ngyi eött nap, egyszer korán regvel feiésnek üdeién széntén az Istaloban lévén a fatens” (MBP. 2: 253). Szintén folyamatot fejez ki a következő két részletben, tagmondat értékű funkcióban: 1742: „az alatt kevés *üdü mulván* (már ellis felejtette a Fatens Aszony gondolván ha lészen néki meg adja)” (MBP. 2: 139); 1742: „Jurinkovics István a Fatens Aszont ell menvén fenegette, ez is abban *mulván*” (MBP. 2: 140). A *múlva* az adott időtartam elmúlásakor bekövetkező eseményhez képest értelmezhető, egy olyan folyamatként (és körülményként) felfogva, amelynek van egy kezdőpontja a háttérben, de a cél, a végpont válik benne hangsúlyossá. Nagy szerepe lehetett a *múlva* névutóvá válásában annak a ténynek, hogy egészen rövid és nagyon hosszú időtartamra egyaránt vonatkozhat, sokféle időt kifejező bővítménnyel társulhat.

A *jut* és a *kel* első jelentései között is szerepel a helyváltoztatás (TESz.): *jut* 2. elérkezik, kerül valahová (az 1. jelentés az időpont elérkezése). *kel* 1. helyváltoztatás; 3. fektéből/ültéből feláll, ébred; 7. cselekvésbe kezd. Érdemes megfigyelni, hogy a *kel* többi metaforikus jelentésében inkább a cselekvés kezdőpontja lényeges: *útra kel*, *versenyre kel*, *védelmére kel*. Ezekkel ellentétben az időviszonyra vonatkozó igeneves használat az általános helyváltoztatásból indulhatott ki, ugyanis itt éppen a valahová (időbeli pontra) megérkezés, a folyamat végpontja/célja válik fontossá, ezt mutatja a ragvonzás is: *-ra/-re*. Maga az időbeli pont ilyenkor általában az aktuálisan elérkező időszak (például napszak) kezdetét jelöli.

Szintén időpont elérkezésére vonatkozik a *bírságnap jutva* (HBK.), noha nem ragvonzó. Az egyik – már idézett – tanúvallomásban ragos bővítménnyel is megtaláljuk, *virradtára jutván* (MBP. 1: 186). Ugyanakkor a *jut* időre vonatkozó szerepe a későbbiekben háttérbe szorul, valószínűleg ezért nem vált névutóvá, noha a régiségben nem volt ritka (BENKÓ 1980: 287). Emellett talán a *jutva* esetében is okozhatott nehézséget a független alany azonosítása (ez a *múlva* esetében nem merül fel).

A *valamire kelve* nem szorult annyira vissza, mint a *jutva*, ugyanakkor vannak olyan tényezők, amelyek miatt átértékelhető a funkciója. Általánosabbá válhatott a jelentése: *estére kelve* 'az este elérkeztével' → 'este'. Ilyesmire már a tanúvallomásokban is van példa:

1757: „*hogyan akkor Csötörtökre kelve vigyázzanak*” és „*akkor következendő csötörtökön vigyázzanak*” (MBP. 3: 167, 169). A névutó funkciója megfeleltethető lehet a határozószónak, illetőleg a határozóragos főneveknek (vö. ZSILINSZKY 1991: 456), a gazdaságosságra törekvés pedig a rövidebb kifejezést támogatja. A különbség inkább stílárius, így valószínűbb, hogy valamiféle (például archaikus, népies) hatás, hangulat megidézéséhez alkalmazzák például a szépirodalomban. A *múlva* általánossá vált jelentése miatt annak ellenére is kifejezi az időpont elérézését, hogy nem határozóragos a bővítménye. Noha a középmagyarban, sőt a 19. században is változatos határozói bővítmények kapcsolódtak a *kelve* ~ *kelvén* igenévhez, nem volt annyira korlátlan, mint a *múlva* esetében, ugyanis legalább napszaktváltásnyi időtartamot kellett átfognia (nincs adat például „fél órára kelve” vagy „öt percre kelve” típusú alakokra). A 20. századra inkább csak a *másnapra* és a napszakok jellemzők, noha a század elejéről még adatolható a *tavasza kelve*, *őszre kelve*. A grammatikait felváltó stílusbeli többlet, a kifejezés keltette régies hangulat, a mesei visszatérő motívumként is jellemző előfordulás, valamint a korábbi korszakok ingadozó használata azt támogatja, hogy szólásszerű fordulatként értékeljük a *reggelre* – *estére* – *másnapra kelve* szerkezeteket.

Hivatkozott irodalom

- Arany = *Eredeti népmesék* 1–3. Összegejtötte Arany László. Pest, 1862. <http://mek.oszk.hu/10600/10644> (2013. 12. 15.)
- BALASSA JÓZSEF 1940. *A magyar nyelv szótára* 1–2. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bethlen Kata = Bethlen Kata Önéletírása 1754. In: *Magyar emlékiratok 16–18. század*. Válogatta és kiadta Bitskey István. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982. 695–890.
- BOGNER MIHÁLY 1912. *A Bécsi- Müncheni- és Apor-kódex mondattana*. Zsombolya.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára* 1–6. [1–4.] Emich Gusztáv, [5–6.] Athenaeum, [1–5.] Pest, [6.] Budapest, 1862–1874.
- DIA. = Digitális Irodalmi Akadémia <http://pim.hu/object.d8f182da-fdfa-45ba-914f-2688ce822346> [-] ivy (2013. 12. 15.)
- ÉKsz.¹ = *Magyar értelmező kéziszótár*. Szerk. JUHÁSZ JÓZSEF – SZÖKE ISTVÁN – O. NAGY GÁBOR – KOVALOVSKY MIKLÓS. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- ÉrdyK. = *Érdy Codex 1526 k.* 1–2. Közzéteszi VOLF GYÖRGY. (Nyelvelméltár 4–5.) Budapest, 1876.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962.
- Gaal = Gaal György *Magyar népmese-gyűjteménye* 1–3. Kiadták KAZINCZY GÁBOR és TOLDY FERENC. Pest, 1856–1859. <http://mek.oszk.hu/10600/10625/index.phtml> (2013. 12. 15.)
- Haller János 1682/1795. *Hármas istória*. Fűskuti Landerer Mihály, Pest. <http://books.google.hu/> [-] books?id=AIU_AAAAcAAJ&hl=hu&source=gbs_similarbooks (2013. 12. 15.)
- Herman Ottó 1901. *A madarak hasznáról és káráról*. Budapest. <http://mek.oszk.hu/00500/00550/> [-] [html](http://mek.oszk.hu/00500/00550/) (2013. 12. 15.)
- HORVÁTH LÁSZLÓ 1991. *Három vázlatos szinkron metszet határozói igeneveink történetéből*. Nyelv-tudományi Értekezések 133. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- JAKAB LÁSZLÓ 2002. *A Jókai-kódex mint nyelvi emlék szótárszerű feldolgozásban*. Számítógépes nyelvtörténeti adattár 10. Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.

- Károlyi = *Károlyi Sándor levelei feleségéhez 1704–1724*. 1–2. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 1994.
- KÁROLY SÁNDOR 1956. *Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában*. Nyelvtudományi Értekezések 10. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KÁROLY SÁNDOR szerk. 1965. *A Bécsi Kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban. Morfológiai rész*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KazK. = *Kazinczy-kódex 1526–1541*. Közzéteszi KOVÁCS ZSUZSA. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2003. (Régi Magyar Kódexek 28.)
- Kornis Gáspár 1683/ 1982. Erdély és családja viszontagságairól 1683. In: *Magyar emlékirók 16–18. század*. Válogatta és kiadta Bitskey István. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 322–342.
- KH. = Kossuth Hírlapja. In: *Kossuth Lajos hírlapírói munkássága*. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 2003.
- Kriza 1. = *Székelgyűjtés 1882*. Gyűjtötte Kriza János. Szerk. Arany László, Gyulai Pál. Athenaeum, Budapest. (Magyar népköltési gyűjtemény 3.) <http://mek.oszk.hu/11500/11577/index.phtml> (2013. 12. 15.)
- Kriza 2. = *Vadrózsák. Kriza János székel népköltési gyűjteménye 1863*. Neumann Kht., Budapest, 2001. <http://mek.oszk.hu/06100/06191/index.phtml> (2013. 12. 15.)
- Kriza 3. = *Az álomlátó fiú. Székely népmesék*. Kriza János gyűjtése. Móra Kiadó, Budapest, 1961. <http://mek.oszk.hu/00200/00237/index.phtml> (2013. 12. 15.)
- MAe. = *Magyar Aesopus 1673*. In: S. Sárdi Margit szerk., *Magyar elbeszélők 16–18. század*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1986. 355–387.
- Mailand = *Székelgyűjtés 1905*. Gyűjtötte és szerk. MAILAND OSZKÁR. Athenaeum, Budapest. (Magyar népköltési gyűjtemény 7.) <http://mek.oszk.hu/11500/11578/index.phtml> (2013. 12. 15.)
- Martonfalvay Imre 1555–1585/1986. *Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótörredéke (1555) és emlékirata (1585)*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- D. MÁTAI MÁRIA 2003. A névutók. In: *MNyt*. 226–229, 416–419, 649–651.
- MBF. 1–4. = *A magyarországi boszorkányság forrásai 1–2*. Szerk. BESSENEYI JÓZSEF. 3. Szerk. KISS ANDRÁS – PÁL-ANTAL SÁNDOR. 4. Szerk. TÓTH G. PÉTER. Balassi Kiadó, Budapest, 1997–2005.
- MBP. = *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768*. 1–3. Kiadta SCHRAM FERENC. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.
- Merényi 1. = *Eredeti népmesék*. Összegyűjtötte Merényi László. Pest, 1861. <http://mek.oszk.hu/08100/08132/index.phtml> (2013. 12. 15.)
- Merényi 2. = *Sajóvölgyi eredeti népmesék*. Összegyűjtötte Merényi László. Pest, 1862. <http://mek.oszk.hu/07900/07953/index.phtml> (2013. 12. 15.)
- Merényi 3. = *Dunamelléki eredeti népmesék*. Összegyűjtötte Merényi László. Pest, 1863–1864. <http://mek.oszk.hu/08600/08653/index.phtml> (2013. 12. 15.)
- MNSzt. = *Magyar Nemzeti Szövegtár*. <http://corpus.nytud.hu/mnsz> (2013. 12. 15.)
- MNyt. = *Magyar nyelvtörténet*. Szerk. KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár 1–2*. Hornyánszky, Budapest, 1893–1901.
- MTSzt. = *Magyar Történeti Szövegtár*. <http://www.nytud.hu/hhc> (2013. 12. 15.)
- Nádasdy = *Nádasdy Tamás nádor családi levelezése*. Szerk. KÁROLYI ÁRPÁD. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1882.
- NSz. = Az Akadémiai nagyszótárnak a MTA Nyelvtudományi Intézetében található kéziratos forrásanyagára történő utalás.
- NYÍRI ANTAL szerk. 1993. *A Müncheni Kódex magyar–latin szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvemlékektől a nyelvújításig 1–3*. Hornyánszky, Budapest, 1890–1893.
- Pápai Páriz Ferenc 1690/1984. *Pax Corporis*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Pázmány Péter 1613/2000. *Hodoegus. Igazságra vezérlő kalauz*. Balassi Kiadó, MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest.

- Rozsnyai Dávid 1678–1682/1986. *Horologium Turcicum*. (Szemelvények.) In: S. Sárdi Margit szerk., Magyar elbeszélők 16–18. század. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 459–474.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD 1965. *A magyar nyelv névutórendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 1–[14]. Főszerk. SZABÓ T. ATTILA et al. [1–4.] Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, [5–8] Akadémiai Kiadó, Budapest, [9–] Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár] 1975–[2009].
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1967–1976.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. I. *A korai ómagyar kor és előzményei*. II/1. *A kései ómagyar kor. Morfematika*. II/2. *A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991–1995.
- VÚ. = *Vasárnapi Újság*. Arcanum Adatbázis Kft. Budapest, 2002.
- Vt. = *Verstár* '98. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 1998.
- VirgK. = *Virginia-kódex XVI. század eleje. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata*. Közzéteszi KOVÁCS ZSUZSA. (Régi Magyar Kódexek 11.) Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1990 [1991].
- Zay Ferenc 1535 k./1982. *Az Landor Feyrwar el wezessenek oka e woth es igy esseth*. Közzéteszi KOVÁCS ISTVÁN. Magánkiadás, Debrecen.
- ZOLNAI GYULA 1894. *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig*. MTA, Budapest.
- ZSILINSZKY ÉVA 1991. A névutók. In: *TNyt*. I: 442–460.
- ZSILINSZKY ÉVA 1992. A névutók. In: *TNyt*. II/1: 696–714.

VARGA MÓNIKA

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Sajnovics Demonstratiójának első recenziója*

„Viennensis Recensitor opusculi mei Hafniae editi”¹

1. Sajnovics Nepomuki János Demonstratiója nagyszombati kiadásának Elenchus című, vagyis százötven közös lapp és magyar szót összehasonlító jegyzékében a 72. oldalon szereplő *széna* szóhoz lapalji jegyzetben a következő megjegyzést fűzte: „Viennenſis Recenſitor opusculi mei Hafniae editi, vocem *Széna* dicit eſſe originarie *Sclavonicam*. Id etſi ita foret, non morarer omnino, juxta *Monitum* ſcilicet, quod *Elencho* meo infra ſubjunxi. Interea mihi videtur vox *Széna* vere, & proprie eſſe *Ungarica*. & Ungaris jam olim in Carjelia ulítata, ubi hodie dum *gramen* dicitur *Széna*. Cum enim Carjelii prius noverint *gramen*, quam *Ruffis* convixerint. & Ungari ante viſam *Pannoniam* ulí ſint *ſæno*, atque etiam vocabulum proprium his denominandis habuiſſe ſupponendi ſint; nulla eſt ratio cur rejecto veteri vocabulo novum ſibi *Carjelii* a *Ruffis*, aut *Ungari* a *Sclavis* poſtliminio mutuarent. Eodem argumento inducor, ut negem, vocem *Szeno*, qua Sclavi *ſænum* compellant, ex Ungarorum *Széna* eſſe deſumptam. quid ergo? ajo: caſu factum, ut vox *ſimilis* apud *diverſas* has Gentes, *eandem* ſignificationem obtinuerit. Si Germanum interroges, quomodo *Fratrem*

* Elhangzott az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézetének „Forráskiadás, forráskutatás, tudománytörténet 2.” című konferenciáján, 2013. október 18-án.

¹ 'Művecském koppenhágai kiadásának bécsi recenziése'.

compellet? dicet: *Bruder*. Si idem ex Arabe, vel Persa scisciteris, respondebit itidem *Bruder*; an propterea inferre licebit Germanos vocem *Bruder* ab his gentibus mutuasse? non puto.” – VLADÁR ZSUZSA fordításában: „Művecském koppenhágai kiadásának bécsi recenzense azt mondja, hogy a *Széna* szó szláv eredetű. Még ha ez így lenne is, akkor sem zavarna engem, tudniillik a figyelmeztetés miatt, melyet az *Elenchus* után alább közlök. Emellett azonban úgy tűnik nekem, hogy a *Széna* teljesen és sajátosan magyar szó, és a magyarok már annak idején Karjéliában is használták, ahol a *gramen*-t máig is *Széna*-nak mondják. A karjéliaiak ugyanis már azelőtt ismerték a szénát, hogy az oroszokkal együtt éltek volna. A magyarok pedig már Pannóniába településük előtt használták a szénát, és feltehető, hogy külön szavuk volt a megnevezésére; nincs semmi ok, amiért a régít eldobva új nevet kölcsönöztek volna a karjéliaiak az oroszoktól, a magyarok a szlávoktól. Ugyanezen érvelés alapján nem hiszem, hogy a szlávok a magyaroktól vették volna a *Szeno* szót, amellyel a *fœnum*-ot jelölték. Mi hát az igazság? Megmondom: véletlenül úgy esett, hogy a különböző népeknél a szónak hasonló az alakja, és egyforma a jelentése. Ha megkérdezel egy németet, hogy nevezi a *Frater*-t? azt mondja: *Bruder*. Ha ugyanezt kérdezed egy arabtól vagy egy perzsától, ugyanúgy *Bruder*-t fog mondani; vajon ennek alapján állíthatjuk-e, hogy a németek ezektől a népektől kölcsönözték a *Bruder* szót? nem hiszem.”

Ugyancsak az *Elenchus*ban Sajnovics a 73. oldalon az *utza* szóhoz hozzáteszi lap-alji jegyzetben: „Utrum vocabulum *Utza* (*platea*) itidem sit Slavonicum? ego, pro mea linguæ huius ignorantia, nescio. Alii, qui hoc Idioma se callere profitentur, ajunt: vocem *utza* non esse Slavonicam. *Plateam* enim non *utza*, sed *Uhlitza* Sclavis compellari, id certum: vocem *utza* derivari a voce Ungarica *út*, viam significante, quemadmodum a Germanis vox *Strasse*, viam publicam significans, adhibetur quoque pro significanda *platea*. Vocem autem Slavonicam *Uhlitza*, a simili aliqua radice derivari vix credo, cum a Sclavis viam publicam non *út*, sed *cefzta* nominari audiam.” – VLADÁR ZSUZSA fordításában: „Vajon az *Utza* (*platea*) szintén szláv eredetű? én, mivel nem ismerem ezt a nyelvet, nem tudom. Mások, akik értenek ezen a nyelven, azt mondják: a *Platea*-t a szlávok nem *utzá*-nak, hanem *Uhlitza*-nak nevezik, az *utza* tehát nem szláv szó. Egy biztos: az *utza* szó a magyar *út* (*via*) szóból ered, éppúgy, mint a németek is a *via publica* jelentésű *Strasse* szót használják a *platea* megjelölésére is. Aligha hinném, hogy a szláv *Uhlitza* valami hasonló töből eredne, mivel úgy hallottam, hogy a szlávoknál a *via publica* nem *út*, hanem *ceszta*.”

Sajnovics tehát bécsi recensensével szemben, aki a *széna* és az *utca* szavakat szláv eredetűnek tartja, kitart ezeknek a szavaknak magyar eredete mellett. Ám természetesen merül fel a kérdés: ki volt a bécsi recenzens, és recenziója milyen nyelven és hol jelent meg. A meglehetősen terjedelmes Sajnovicsról szóló irodalom – tudommal – nem nyújt erre felvilágosítást. Pedig az összefüggésekből nyilvánvaló, hogy ez az első recenzió a Demonstratióról, mégpedig a koppenhágai kiadásról.

2. Kedvelt antikváriumi búvárkodásaim során egy 18. századi kéziratához jutottam. A gót betűvel írt gondosan bekeretezett 17×21,5 cm méretű 7 oldalt tartalmazó kézirat a Demonstratio koppenhágai kiadása német nyelvű recenziójának másolata! A másoló címmül a forrást tüntette fel, mégpedig így: „Wiener Realzeitung von 1770. / Zweiter Stük. p. 18...23.” Lásd a kézirat első oldalának másolatát:

Az idézett folyóirat teljesebb címe szerint: „Realzeitung der Wissenschaften, Künste und der Commerzien”, tehát a tudományok, művészetek és kereskedelem folyóirata volt. Címlapján a tematikára utaló, J. Mansfeld által készített dekoratív metszettel (Bécs, nyomtatta Joseph Kurzböcken [...] könyvnyomtató, 1770).

A Realzeitung címlapja 1770-ből

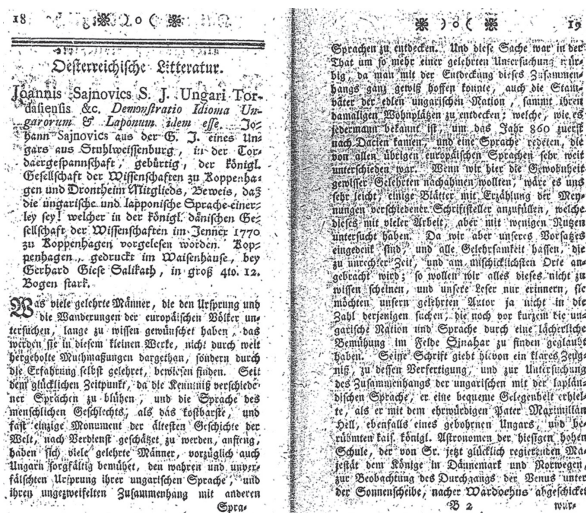
A havi folyóirat első száma 1770. november 1-jén jelent meg (vö. ZENKER 1894: 7–58). A másolatban jelzett második darab tehát 1770 decemberében láthatott napvilágot, az „Oesterreichische Litteratur” című rovatban. (A címlapnak, a recenzió német szövegének, a vonatkozó irodalomnak fénymásolatát Vízkelety András közbenjárására, a bécsi Nationalbibliothek volt szíves megküldeni. Köszönet érte!)

Mielőtt rátérnék a recenzió közlésére és méltatására, emlékeztetőül egyrészt feljegyzek néhány adalékot magának a Demonstratio szövegének keletkezésére, másrészt a Demonstratio koppenhágai kiadása első recenziójának utóéletére.

3. A vardői expedícióról visszatérőben, Sajnovics (és Hell) 1769. október 17-től 1770. május 22-ig tartózkodott Koppenhágában (vö. LAKÓ 1973: 65). Naplójának tanúsága szerint Sajnovics 1770. január 10-e és február 9-e között, a Dán Királyi Akadémia tagjainak három ülésén számolt be a magyar–lapp nyelvhasználatban általa elért eredményeiről. Feltehetően végleges formában ebben az időszakban szerkesztette meg a Demonstratio Koppenhágában megjelent kiadását. A mű első, „bekötött példányát” Sajnovics 1770. április 14-én kapta kézhez (vö. SZÍJ ENIKÓ szerk. 1990: 136, 140, 146). A két tudós Koppenhágát 1770. május 22-én hagyta el, és Bécsbe 1770. augusztus 12-én érkezett meg (SZÍJ ENIKÓ szerk. 1990: 146; LAKÓ 1973: 65). A magukkal hozott Demonstratio példányai megérkezésük után kerülhettek az érdeklődők kezébe. És alig múlt el néhány hónap, s megjelent a műről az első recenzió.

A recenzió sajátos utóéletéhez tartozik, hogy valaki lemásolta szövegét, amely két évszázad múltán került az antikváriumokban forgolódnó kutató kezébe. Az eset egyszerű mivoltában is arra mutat, hogy az abban foglalt téma, a magyar és lapp nyelvrokonságnak fejtegetése, felkeltette a művelt olvasók érdeklődését is. Ugyancsak figyelemre méltó, hogy a másoló leszármazottai a másolatot mint valami becses emléket kétszáz éven át megőrizték, és az egyik utód a 20. században szánta rá magát, hogy elvigye az antikváriumba annak tudatában, hogy ez a másolat értéket képvisel. Az antikvárius pedig a kéziratot annak a vevőjének ajánlotta fel megvételre, akiről tudta, hogy a 18. század nyelvészetét, általában pedig a magyar nyelvtudomány történetét kutatja. Ilyen kalandos úton derül fény egy eddig számon nem tartott recenzióra és a „bécsi recenzens” személyére.

4. Következzék tehát a Wiener Realzeitungban megjelent recenzió szövege!

A Realzeitung 18–19. oldala

wurde, und ihn zu seinen Reisegefährten erwählt hatte, nach Hinimart gereist, und sich fast ein Jahr lang dafelbst aufgehalten hatte. Da hatte endlich ein Ungar Gelegenheit mit Lappländern umzugeben; ihre Aussprache mit der ungarischen zu vergleichen; die Benennungen beider Wölfer gegen einander zu halten, und was das Vornehmste ist, die Namen und Zeitwörter, ihre Verbindungsart, den Gebrauch der Fußsäge und Nachsäge unter einander in Vergleichung zu stellen: durch diesen glücklichen Zufall, ich weiß nicht, ob ich nicht vielmehr Bemühung sagen soll, hat der gelehrte Autor so gründlich und klar bewiesen, daß die Sprache der Ungarn und Lappländer einerley sey, daß hinwieweit kein Gelehrter, der dieses Buch gelesen haben wird, es nicht in Zweifel ziehen kann. Wie allem andern jetzt der Autor, in diesen seinen Bände S. 1, daß die ungarische und lappländische Sprache einerley sey könne, ob sich schon die Ungarn und Lappländer nicht verstehen, welches sein Versehen mit der Wahrheit auf das genaueste überelkümmt; dann ein Deutsch, Engländer, Holländer, Däne, verstehen sich einander nicht, obgleich es bekannt ist, daß alle diese Sprachen aus der deutschen entsprongen, und vollkommen deutsch sind. Im 2. S. entdeckt der Autor die Ursache, warum man hieher aus denen in lappländischer Sprache geschriebenen Büchern nicht hat entdecken können, daß sie mit der ungarischen einerley sey. Im 3. S. fängt er die Identität beider Sprachen an, bey welcher Gelegenheit er in den folgenden Paragraphen von der demaligen lappländischen und ungarischen Orthographie, von den Mundarten dieser Sprachen insgemein, und insbesondere aber

aber von den Mundarten der lappländischen Sprache, die in Hinimart gewöhnlich sind, handelt. Im S. 8. ermittelt der Autor die Identität beider Sprachen aus den Wörtern, welche beyde Wölfer Ungarn und Lappländer gemein haben, wo er auch 150 dergleichen zum Beispiel anführt; unter welchen er doch noch ungarische Wörter *Szena*, *Hen*, und *Uza*, ohne über angemessen zu haben scheint; da es gewis und außer allen Zweifel, daß diese Wörter ursprünglich slavonisch und nicht ungarisch sind; wie solches alle slavonische Mundarten bezeugen: und aus eben dieser Ursache haben auch diese jenen Worte mit den lappländischen keinen guten Zusammenhang. Im folgenden Paragraphen zeigt der Autor eben diese Identität aus der Declination der selbstständigen Reimwörter, der Comparation der Verbwörter, der Comparation der Diminutiven, dem Gebrauch der Zahlwörter, dergleichen aus der Conjugation der Reimwörter, und Zahlwörter; u. d. s. welches alles die sehr große Verwandtschaft der ungarischen mit der lappländischen Sprache bezeugt. Wie müssen ferne unserer Leser wegen hier anmerken, daß unser gelehrter Herr Autor, wie er zwar selbst bemerkt, hier nichts neues bekannt mache, da schon lange vor ihm Rubbeck, Strahlenberg und andere die Verwandtschaft der lappländischen und finischen Sprache mit der ungarischen bemerkt haben; und ob sich schon unser Herr Autor das Lob der Erfindung nicht verdienen kann; verdient er darum doch nicht weniger Lob, daß er das, was andere angeführt, außer allen Zweifel gesetzt hat, welches Verdienst um seine Nation und Sprache ihm inskünftige kein Ungar mehr streitig machen wird. Was den Augen dieses Buches betrifft, so wird er in der Geschichte der menschlichen

A Realzeitung 20–21. oldala

lichen Sprachen und Wölfer gewis sehr groß seyn; dann jetzt werden die Ungarn, Lappen, Finnen, und andere sich und ihren sehr hohen Ursprung erst genauer kennen lernen: jetzt werden gelehrte Männer den Unterschied zwischen der seythischen und türkischen Sprache erst genauer einzusehen anfangen.

Dahero wäre es zu wünschen, daß nach der glücklichen Entdeckung dieser seythischen Wölfer und Sprachen, nichtwieweil sich niemand mehr von den Dingen, die bisher von vielen für die Stammlater der Ungarn gehalten worden zu schreiben erlaube, bevor er nicht in den seythischen und türkischen Sprachen wohl erfahren, nach dem Beispiele unseers Sajnovics sein Vaterland verlassen, und durch lange Reisen das mittendächlige Europa und Asien durchstreichen hat: aber noch hören einige nicht, auf sich selbst Systeme zu erdichten und zu bauen, bevor sie sich eine hinlängliche Sammlung von Erfahrungen gemacht haben; welches die größte und nie genug zu bedauernde Ursache ist, daß wir in allen möglichen Kenntnissen aller menschlichen Dinge, einen so langsamen Fortgang machen. Ubrigens sagen wir hier, mit dem gelehrten Vater Sajnovics, für sein vorzügliches, von den äußersten Norden zu uns überbrachtes Geschenk öffentlichen Dank, und bitten ihn, er möchte es uns auch bald bekannt machen, wenn er einige noch etwas genauere Kenntniß von der lappländischen, schwedischen und russischen Sprache erlangt hat; und daß er als ein Astronomus für seine Ehre habe; sich mit der Sprachlehre abzugeben, wie er sich deswegen zu schämen scheint, da er sich vor seinem Werke mit einer Sentenz Quatillans versehen hat. Es ist hier nicht allein um Buchstaben und Sylben zu thun, sondern man handelt von Menschen und ungeheuren

heuten Erdreichern; deren Kenntniß gewis nicht die Arbeit eines Schulmeisters, sondern eines Philosophen ist; wie dieses nicht andern großen Männern der unsterbliche Gehalt, den Vater Sajnovics selbst auf der 77. S. seines Werks angeführt, mit seinem Beispiel bekräftiget hat.

A Realzeitung 22–23. oldala

A német nyelvű recenzió szövege HEGEDŰS RITA magyar fordításában a következő:

Osztrák irodalom

Joannis Sajnovics S. J. Ungari Tordasiensis & c. *Demonstratio Idioma Ungarorum et Laponum idem esse*. Sajnovics János, egy tordasi születésű székesfehérvári magyar J[ézus] T[ársaságá]-ból, a koppenhágai és drontheimi tudós társaság tagja azt bizonyítja, hogy a magyar és a lapp nyelv ugyanaz! Ez [az állítás] 1770 januárjában került felolvasásra a dán tudós társaság előtt Koppenhágában. Koppenhága, nyomtatva az árvaházban Gerhard Giese Salikathnál, nagy negyedrért 12 ív terjedelemben.

Amit sok tudós ember, aki az európai népek eredetét és vándorlását vizsgálja, hosszú ideje tudni szeretne, azt most e kis munkában bizonyítva látják, nemcsak távoli sejtésekből, hanem saját tapasztalatból kiindulva. Ama boldog időpont óta, mióta a különböző nyelvek ismerete virágozik, és az emberiség nyelve mint a legértékesebb és a világ legrégebbi történetének majd egyetlen emléke érdeme szerint értékelik, azóta sok tudós ember, különösen magyarok, gondosan fáradoznak azon, hogy a magyar nyelvnek igazi és hamisítatlan eredetét, más nyelvekkel való kétségtelen összefüggését felfedezzék. És ez a dolog annál inkább méltó egy tudományos vizsgálódásra, mivel ezen összefüggés felfedezésével egészen biztosan azt is remélhették, hogy a nemes magyar nemzet ősatyjait egykori lakóhelyükkel együtt felfedezik: amelyik, amint ez mindenki számára ismert, először 860 körül jött Erdélybe, és olyan nyelvet beszélt, amely minden más európai nyelvtől messzemenően eltérő volt. Amennyiben most egyes tudósok szokásait akarnánk utánozni, nagyon könnyű lenne, hogy néhány oldalt megtöltsünk olyan különböző írók véleményének előadásával, akik ezt sok munkával, de minden haszon nélkül vizsgálták. Mivel azonban szándékunkat átgondoltuk, és minden tudálékosságot gyűlölünk, amelyet nem megfelelő időben és a legalkalmatlanabb helyen hoznak nyilvánosságra; mindebben nem akarunk járatosnak tűnni, és olvasóinkat csak emlékeztetni kívánjuk arra, hogy szerzőnket ne azok között keressék, akik a magyar nyelv és nemzet eredetét még kevéssel ezelőtt is, nevetséges fáradozással a Sinai-félszigeten vélték megtalálni. Az ő írása e vonatkozásban világos bizonyítékot nyújt, amelynek megvalósításához és a magyar és lapp nyelv összefüggésének vizsgálatához kedvező alkalma nyílt, midőn az ugyancsak született magyar s az itteni főiskola cs. és kir. csillagászával, a tiszteletreméltó páter Hell Miksával – akit Őfelsége, Dánia és Norvégia szerencsésen uralkodó királya a Vénusznak a Nap korongja előtt való átvonulása megfigyelésére Vardöbe küldött, s aki őt választotta útítársául – Norvégiába utazott, s csaknem egy évig ott tartózkodott. Így nyílt végre alkalma egy magyarnak arra, hogy lappokkal érintkezésbe kerüljön, hogy kiejtésüket a sajátjával összehasonlítsa, hogy a két népnév összevesse egymással, és ami a legfontosabb, a névszókat, igéket, összekötésük módját, a toldalékokat, pre- és postfixumok használatát egymással összehasonlítsa: és ezen szerencsés véletlen folytán, nem tudom, hogy nem inkább fáradozást kell-e itt mondanom, a tudós szerző oly alaposan és világosan bizonyította, hogy a magyar és a lapp nyelv azonos, hogy egy tudós sem kételkedik ebben, aki ezt a könyvet elolvassa. A szerző könyve 1. §-ában mindenekelőtt rámutat arra, hogy a magyar és a lapp nyelv azonos, bár a magyar és a lapp ember nem értené meg egymást, amely a valósággal a legpontosabban egybevág: mert egy német, angol, holland, dán sem értik már egymást,

bár köztudott, hogy ezek a nyelvek a németből erednek és teljesen németek. A 2. §-ban a szerző feltárja az okokat, hogy miért nem fedezhették fel eddig az emberek a lapp nyelven írt könyvekből, hogy a lapp és a magyar nyelv azonosak. A 3. §-ban elkezd bizonyítani a két nyelv identitását a szavak hasonló kiejtésével, amely alkalommal a következő paragrafusokban a mostani lapp és magyar ortográfiáról, a két nyelv nyelvjárásairól és különösen a lapp nyelv azon nyelvjárásairól értekezik, amelyek Norvégiában honosak. A 8. §-ban a lapp és a magyar nyelv azonosságát azokkal a szavakkal bizonyítja, amelyek a lappban és a magyarban is megvannak. Itt 150 ilyen példát idéz; amelyek közül a *Szena*, *Heu* és *Utza*, Gasse téves adatoknak mutatkoznak, mert minden kétséget kizáróan szláv és nem magyar eredetűek, s épp ezért nincs összefüggésük a lapp szavakkal. A következő paragrafusokban a szerző épp ezt az azonosságot mutatja be az önálló névszók deklinációjában, a melléknevek fokozásában és a kicsinyítés képzésében, a számnevek használatában, és ugyanezt az ígerezőszók ragozásában stb., mindez nagyon erős rokonságot mutat a lapp és a magyar között. Fel kell hívnunk kedves olvasóink figyelmét, ahogy a tudós szerzőnk ezt már előzőleg elismerte, hogy előtte Rudbeck, Strahlenberg és mások már észrevették a lapp és a finn nyelvnek a magyarral való rokonságát; így a felfedezés dicsősége nem szerzőnket illeti, de mindaz, amit mások felismertek, azt szerzőnk kétségtelenül bizonyította, s az érdemet, melyet nemzetének és hazájának szerzett, a jövőben egyetlen magyar sem vitathatja el tőle. Ami a bizonyítás hasznát illeti, az az emberiség nyelveinek és népeinek történetében minden bizonnyal igen nagy, mert csak ezután ismerhetik meg pontosabban a magyarok, lappok és finnek, valamint mások magukat és szkíta eredetüket: a tudósok végre elkezdhetik belátni a szkíta és a török nyelv közti különbséget.

Ezért kíváncsi lenne, hogy a szkíta népek és nyelvek e szerencsés felfedezése után senki se merészeljen többé hunokról írni, akiket eddig sokan a magyarok ősatyáinak tartottak; előbb tudjanak meg többet a szkíta és a török nyelvekről, okulva a mi Sajnovicsunk példáján, aki hazáját elhagyva hosszú utazásokat tett Észak-Európában és Ázsiában; ennek ellenére sokan nem hagynak fel azzal, hogy koholt rendszereket építsenek fel, mielőtt elegendő tapasztalatból szerzett anyagot gyűjtöttek volna; s ez a legfőbb és eléggé nem kárhoztatható oka annak, hogy az emberi dolgokról szóló minden hasznos ismeretben olyannyira lassan haladunk. Ezúttal mégis nyilvános köszönetet kívánunk mondani a tudós páter Sajnovicsnak a messzi északról hozott kiváló ajándékáért, és kérjük őt, közölje velünk mielőbb, ha még egyéb pontosabb ismeretet szerzett a lapp, svéd és orosz nyelvről; megköszönjük továbbá, hogy csillagász létére nem restellte, hogy nyelvészkedésbe fogjon, ahogyan Quintilianus szentenciájával menti magát. Itt nemcsak a betűk és szótagok esnek latba, hanem emberek és roppant kiterjedésű égövek, amelyek ismerete nem az iskolamester, hanem a filozófus területe, ahogyan ezt már nagy emberek mellett a halhatatlan Leibnitz, akit páter Sajnovics művének 77. oldalán idéz, saját példájával is megerősítette.”

5. Első olvasásra megállapítható, hogy a recenzió szerzője a korabeli nyelvhasználat kérdéseiben tájékozott tudós. Az alkalmi esetből kiindulva távlatokat nyitó megállapításokra jut.

Bevezetesként bírálja azokat a nyelvhasználatokat, akik az őstörténeti kérdések ingoványára tévedve helytelen következtetésekre jutnak. Ezekről elhatárolva magát, méltatja Sajnovics módszerét, és a továbbiakban lépésről lépésre ismerteti a munka eredményeit.

Az elemzés során egyetlen kérdésben közli bírálatát, tudniillik a Demonstrációnak a százötven szót tartalmazó jegyzékében (az Elenchusban), amely a lapp és a magyar nyelv egyezését van hivatva bizonyítani, a recenziens két olyan példát idéz, a *Szena*, *Heu* és az *Utza*, *Gasse* szavakat, amelyek szerint minden kétséget kizáróan szláv és nem magyar eredetűek, s épp ezért nincs összefüggésük a lapp szavakkal. Megjegyezhetjük, hogy a kérdésben a recenziensnek volt igaza. Viszont ez a bírálat vezet el bennünket a névtelenül megjelent recenzió szerzőjének kilétéhez.

A szláv nyelvekben is jártas bíráló nevére s egyben a recenzió szerzőjének kilétére ugyanis maga Sajnovics utal rendtársához, Nagy Jánoshoz 1771. május 12-én írt levelében. Felidézve a Demonstratio megjelenésének alkalmából rendezett ünneplésének eseményeit, hozzátette, hogy „A művemnek elismeréssel adózó olvasók tömegében egyedül Kollár az, akinek kettő nem tetszik. Nevezetesen: Megjegyzéseim a *széna* és az *utza* szavakhoz a 72. lapon, azonkívül amit a 131. lapon a magyar beszéd kihalásáról mondok...” (HOLOVICS 1972: 495; vö. ÉDER 1975: 9; 1996: 82; 1998: 157–159). A „Viennensis Recensor” tehát Kollár volt.

Kollár Ádám Ferenc (1718–1783) jogtudós, történész, nyelvész, a bécsi császári könyvtár igazgatója, Mária Terézia tanácsadója. Működéséről, nevezetesen a magyar művelődés történetében betöltött szerepéről KOSÁRY DOMOKOS nyújtott átfogó képet *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon* című művében (KOSÁRY 1996). Magvas összegzést adott róla SZELESTEI NAGY LÁSZLÓ az Új magyar irodalmi lexikonban (SZELESTEI 1994). Önálló kötetet szentelt Kollárnak JÁN TIBENSKÝ Slovenský Sokrates címmel, amely magyarul *A királynő könyvtárosa, Adam Frantisek Kollár élete és művei* címmel jelent meg (TIBENSKÝ 1985).

Kollár Ádám Ferenc

A felsorolt gazdag anyagból tárgyunk szempontjából az alábbiakat tartjuk szükségesnek előadni. A trencsényi, nem nemes családból származó tudós, a soknemzetiségű Magyarországon nemcsak „Ungarn”-nak, „Hungarus”-nak, hanem ezen belül öntudatosan „gente Slavus”-nak, szlováknak vallotta magát. Mind alapfokú, mind középfokú tanul-

mányait jezsuita iskolákban végezte. 1736-ban belépett a jezsuita rendbe, s mint rendtag 1736-tól 1748-ig főként Bécsben élt, ahol elmélyítette amúgy is gazdag ismereteit a különféle nyelvekben. Mindenekelőtt a keleti nyelvek, főleg a héber, a török és a perzsa nyelv tanulmányozásának szentelte idejét. Tökéletes latin nyelvtudásán kívül ez idő tájt már jól elsajátította a görög és a német nyelvet, és ismerte a francia és olasz nyelv alapjait is. 1748-ban váratlanul kilépett a jezsuita rendből, miután éppen rendkívüli nyelvtudására felfigyelve, Gerhard van Swieten, Mária Terézia háziorvosa és az udvari könyvtár prefek-tusa, az udvari könyvtárba ajánlotta őt. A recenzió megírásának és megjelenésének évében Kollár a bécsi udvari könyvtár igazgatója, és ebben a minőségében elsőrendű feladata volt az újonnan megjelent művek beszerzése és gondozása. Nyilvánvalóan elsők között szerezte meg Sajnovicsnak Koppenhágában megjelent *Demonstratio*-ját. A mű iránti érdeklődését mutatja, hogy még a megjelenés évében, elsőként közölt róla elismerő recenziót.

Az egyéni érdeklődés és a témában való jártassága mellett, a birodalom dicsőítésének érdeke is közrejátszott abban, hogy bemutassa Sajnovics művét. A *Demonstratio* nagyszombati kiadásának tanúsága szerint: „Bizony maga a legfenségesebb császárnőnk és királynőnk, MÁRIA TERÉZIA, mikor Hell atyától bővebb értesüléseket nyert, habozás nélkül igen megtisztelőnek nevezte ezt a dolgot Magyarországra nézve, és a legkegyelme-sebben megbízta a magyar szerzőket, hogy szorgalmasan kutassák ki mindazt, ami akár nyelvbéli, akár eredetbéli rokonságunkra vonatkozik, és a magyar nép dicsőségére jegyez-zék fel és tegyék közzé.” (*Demonstratio* 113. Fordította VLADÁR ZSUZSA).

Hivatkozott irodalom

- ÉDER ZOLTÁN 1975. Újabb szempontok a „*Demonstratio*” hazai fogadtatásának kérdéséhez. In: *Beiträge zum IV. Internationalen Finnougristenkongress in Budapest*. Istituto Universitario Orientale di Napoli. Napoli. 3–21.
- ÉDER ZOLTÁN 1996. Sajnovics és *Demonstratio*-ja új megvilágításban. In: V. RAISZ RÓZSA szerk., *Anyanyelv és iskola az ezredfordulón*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 207. Budapest. 77–82.
- ÉDER ZOLTÁN 1998. Ricordo di János Nepomuki Sajnovics. *Annali dell’Istituto Universitario Orientale di Napoli. Studi Finno-Ugrici* 2. 1996–1998. Napoli. 153–159.
- HOLOVICS FLÓRIÁN 1972. *Sajnovics János a Demonstratióról*. Magyar Nyelv 68: 493–501.
- KOSÁRY DOMOKOS 1996. *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Harmadik kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LAKÓ GYÖRGY 1973. *Sajnovics János*. A múlt magyar tudósai. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZELESTEI NAGY LÁSZLÓ 1994. Kollár Ádám Ferenc. In: PÉTER LÁSZLÓ főszerk., *Új magyar irodalmi lexikon* 2. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1071–1072.
- SZIJ ENIKŐ szerk. 1990. *Sajnovics naplója 1768–1769–1770*. ELTE Finnugor Nyelvtudományi Tan-szék. Budapest.
- TIBENSKY, JÁN 1985. *A királynő könyvtárosa. Adam Frantisek Kollár élete és művei*. Madách Kiadó, Pozsony.
- ZENKER, E. V. 1894. *Geschichte der Wiener Journalistik von den Anfängen bis zum Jahre 1848*. Wilhelm Baumüller, Wien–Leipzig.

ÉDER ZOLTÁN

Rejtőzködő értékeink nyomában

Az első angoloknak íródott magyar nyelvtanunkról*

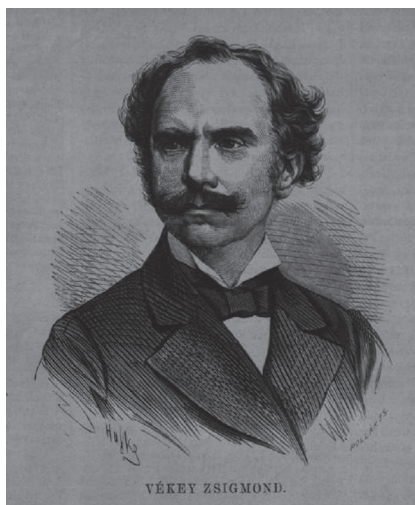
Ha a különböző diszciplínák történetének könyvét lapozgatjuk (képletesen vagy valóságosan) tapasztalnunk kell, hogy a meghatározó, fordulópontot jelentő munkák szerzői mellett bőségesen találkozunk olyanokkal, akik nem bírnak ugyan az előzőek legfőbb eredményeivel, mégis szegényesebb, színtelenebb lenne nélkülük az adott tudomány története. Eddig a felismerésig persze nem mindig jutunk el, hiszen figyelmünk elsiklik fölöttük, anélkül ítéljük életművüket súlytalannak, kutatásra érdemtelennek, hogy valójában ismer-nénk őket. Mindez különösen igaz a jelen dolgozatom tárgyául választott, első angoloknak szóló nyelvtan írójára, WÉKEY SIGISMUNDRÁ vagy másképpen WÉKEY ZSIGMONDRÁ, az *A Grammar of the Hungarian Language. With Appropriate Exercises, a Copious Vocabulary and Specimens of Hungarian Poetry* (London, Trelawny Saunders, 6, Charing Cross. New York, John Wiley, Park Place, 1852.) szerzőjére. Hozzáteszem, rá egy évre napvilágot látott a második ilyen jellegű mű CSINK JÁNOSTÓL *A complete practical grammar of the Hungarian language with exercises, selections from the best authors, and vocabularies. To which is added a historical sketch of Hungarian literature* (London, 1853). Előttük mindössze John Bowring *Poetry of the Magyars* (London, 1830) című irodalmi szemelvénygyűjteményének húsz oldalnyi összegzéséből nyerhetett információkat az angol ajkú közönség a magyar nyelvről. Bowring nem tudott magyarul, ismereteit irodalmunkról, nyelvünkéről közvetve, magyar kapcsolatainak keresztül szerezte, mindenekelőtt a német-magyar-szlovák nyelvű RUMY KÁROLY Györgytől. Rumynak egyik Kazinczyhoz írt leveléből (Kazinczy levelezése 20: 4910) tudjuk, hogy ő ajándékozta meg egy magyar nyelvtannal, jelesül RÉVAI MIKLÓS *Elaboratio Grammatica Hungarica...* című művével (Pest, 1805–1806) Bowringot. E példány a British Libraryben megtalálható, előbb Rumy, majd Bowring nevével ellátva. Arra viszont nem utal semmi jel, hogy Bowring használta volna (PETER SHERWOOD – TARSOLY ESZTER, A múlt mint előjáték? A hungarológiai stúdiumok hetven esztendeje Londonban. THL, Balassi Intézet, 2008. 5).

WÉKEY ZSIGMOND (1825 k.–1889) fordulatokban gazdag élete vetekszik egy Jókai-regény hőséével. Végigkövetéséhez egyik forrásként földijének, Duka Tivadarnak, a jeles keletkutató orvosnak a Vasárnapi Újság 1876. 17. számában megjelent írását használtam. (Innen vett át adatokat SZINNYEI JÓZSEF a róla szóló szócikkéhez: Magyar írók élete és munkái 14. Budapest, 1914. 1055–157.) De ha igazán teljes képet akarunk kapni WÉKEYRŐL, leginkább angol nyelvű forrásokhoz kell fordulnunk, így Egon F. Kunz *Blood and Gold. Hungarians in Australia* (Melbourne, 1969) című kötetéhez, de az *Australian Dictionary of Bibliography* 6. kötete is elég hosszú szócikket szentel neki (Melbourne University Press, Melbourne 1976. 376), nagyrészt Kunz gyűjtésére támaszkodva. A SHERWOOD–TARSOLY szerzőpáros szerint WÉKEY műveinek jegyzékét az új-zélandi Nemzeti Bibliográfia is tartalmazza (Szerk. A. G. BAGNALL. Welington NZ, 1980).

No de ki is ez a több tengeren túli lexikon érdeklődését felkeltő magyar úr? A magyar ismertető Wékey Zsigmondot ügyvédként, 48-as honvédszázadosként említik. Sárospata-

*A cikk előadás-változata elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2011. április 12-i, Éder Zoltánt köszöntő ülésén.

kon és Késmárkon tanult, 1847-ben kapta meg az ügyvédi oklevelet. Előbb Sáros megye tiszti ügyészének nevezték ki, később Eperjesen lett ügyvéd s egyben a szabadelvű párt szónoka. Részt vett a szabadságharcban, Rákosmezőn meg is sebesült, felépülése után pedig Kossuth segédtisztjeként szolgált. Világost követően Londonba menekült. Angliai tartózkodása alatt új tudományokkal ismerkedett meg, így bányaműveléstant és mechanikát tanult, ami jó angoltudásának köszönhetően nem jelentett nehézséget számára. 1854 elején már Ausztráliában, Melbourne-ben találjuk. Életének 1872-ig tartó szakaszát (32 évet töltött szerte a világban) Kunz Egon idézett írása alapján követem végig, mert ő Ausztráliában több és pontosabb adat birtokába juthatott, mint az itthoni méltatók. Az új kontinensen a bányászati képzettséggel is bíró Vékey érthető módon megpróbálkozott az aranyásással, de kísérlete nem járhatott sikerrel, mert rövid idő elteltével visszatért a fővárosba. 1854 áprilisától 'Egy magyar' aláírással bortermeléssel foglalkozó cikksorozatot olvashatunk tőle az Argus című lapban. Érdeklődése nem volt véletlen, apja ugyanis Tokajról származó nemes volt. Az Argus-beli írásait hamarosan saját nevén kis kötetben is megjelentette: *The Land, Importance of its Culture to the General Prosperity of Victoria. The cultivation of vine, its advantages and prospects in Australia*. Többedmagával egy bortermelő vállalatot is létrehozott, ami tőke híján két év múlva megszűnt.

Vékey Zsigmond arcképe a Vasárnapi Újság 1876. 17. számából

A megélhetését biztosító lépések mellett aktívan részt vett az ausztráliai tudományos életben is. 1854-ben a melbourne-i Philosophical Society tiszteletbeli titkárának nevezte ki (SZINYEI szerint ő alapította a társaságot, amely információ nem állja meg a helyét), amikor pedig az egyesült a Victoria állambeli hasonló társasággal, Vékey lett az új szervezet titkára, s két évig a saját költségén adta ki a társaság előadásait tartalmazó füzeteket. A következő éveket Sandhurst városkában töltötte, ahol 1861-ben feleségül vett (36 évesen) egy 16 éves hölgyet. Nyughatatlan természetét, kalandvágyát azonban a házasság sem csendesítette le: a következő év nyarán Új-Zélandon találjuk. Itt a Duka-féle életrajz szerint újabb epizód gazdagítja amúgy sem eseménytelen életét: mint ezredparancsnok

harcol a maorik ellen. „E háború azonban nem igérvén sok dicsőséget, a kardot ismét írotollával cserélte fel” – írja róla Duka. Ezt követően folytatta szakírói, illetve újságírói tevékenységét, az Otago Times levelezőjeként dolgozott. Az új-zélandi nemzeti bibliográfia az alábbi ott született, valamint megjelent műveit sorolja fel: Otago as it is, its gold-mines and natural resources; Handbook for Merchants, capitalists, and general public, and guide to intending emigrants (F. F. Bailliere, Melbourne; A. Cubitt, Sydney etc. 1862; második kiadás: 1863). Az idézett bibliográfia következő kiadása a Rambles through the Gold-fields szerzőjeként is említi (SHERWOOD–TARSOLY i. m. 6).

1863-tól ismét Ausztráliában élt, Victoria állam különféle bányavárosaiiban változatos tevékenységeket folytatva, így volt postamester, anyakönyvvezető, egy aranybányászattal foglalkozó vállalkozás ügyvezető igazgatója. 1859 és 1869 között több szabadalmat is bejegyeztek a nevére. Az utolsó tevékenysége meglehetősen szerencsétlenül végződött: 1870-ben igazgatótársaival együtt összeesküvés vádjával két év börtönrre ítélték. Az igazságtalan jogi procedúráról a *The Institutions of the Land we Live in...* (1870) című pamfletjében számol be. Büntetésének letöltése után (1871-ben) a család – közben négy fia és egy lánya született – elhagyta Ausztráliát, Amerika felé vette útját. Évekig tartó utazásaik főbb állomáshelyei Madeira, Fidzsi-szigetek, Honolulu, San Francisco, Chicago, New York, Kanada voltak. Minderről az *Utazásaim a Föld körül* című igazán élvezetes útleírásában számolt be (Budapest, 1885). 1876-ban tértek vissza Európába, Londonba. 1883-ban végleg hazaköltözött, hogy fiait „magyar polgároknak” nevelje.

A dolgozatom tárgyát képező *A Grammar of the Hungarian Language*, melyet WÉKEY SIGISMUNDként jelentetett meg, azt bizonyítja, hogy szerzője nemcsak a természettudományokat művelte az átlagosnál magasabb szinten, de kellő nyelvészeti ismeretekkel is bírt. A bevezetőben például rögtön az alábbi figyelemreméltó s értő gondolatot találjuk: a civilizált irodalmi nemzetek nyelvészei igazságtalanul elhanyagolták a magyar nyelv grammatikáját, holott az agglutináló voltából következő szóképzés különösen érdekes kutatási terület lehetne a számukra. Emellett számos nyoma van annak, hogy jól ismerte a nyelv-könyvekkel szemben állított korabeli didaktikai követelményeket is. A könyvecske felépítésében a korban már általánosnak mondható gyakorlatiasabb szempontok érvényesülnek, vagyis a grammatika nem foglal el aránytalanul nagy helyet a nyelvi anyaggal szemben (majdnem azonos az arányuk). A nyelvtan 11 fejezetéhez (1–88) kapcsolt nyelvi rész úgy tagolódik, mint az időszak nyelvkönyvei: a fokozatos olvasási gyakorlatokban (90–107) a tanuló általános ismereteire építő témákat (*Az emberi Testnek Részei, Az emberi Élet, A Világ, A Föld stb.*) találunk. Egy kedves idézet belőlük: „A testnek három része van; úgy mint a fő, a derék és a tagok. A főnek felső részét agynak nevezik, a mely hajjal van benőve” (90). A *Regék, Mesék, stb. részfejezet* klasszikus, főként ókori történetei, anekdotái szórakoztatóak s érezhetően a nyelvtanulás monotóniáját akarják megtörni, a *Levelekben* bemutatott levélminták pedig a mindennapi társasági életben segítik a tanulót. Nem tudom kellőképpen dicsérni az utóbbiakban részt vevők viszonyának változatosságát (baráthoz, családtaghoz, társadalmi rangban magasabban állóhoz, hivatalos személyhez szólnak), a helyzetek életszerűségét (könyv kölcsönkérése, meghívás, látogatásra való bejelentkezés stb.), a szituációkhoz igazodó nyelvhasználatot. Ízelítőül: „Édes Zselim, E perczen vettem szíves soraidat, 's remélem hogy már megkaptad tudósítványomat mind azon körülményekről, mik téged érdekelnek...”; „Nyugta 1000, az az ezer ezüst

forintról, mely összevet N. Úrtól a mai nap átvettem...” (106). A 108. és 123. oldalak közé szerkesztett, részben tematikus, részben az alapszófajokat vezérelvül választó Szótár (A Világ, Kötetek és Fémek, Az emberi Test; Rokonság, Művészetek, Tudomány, s’ Mesterségek, Katonai Kifejezések, Melléknevek, Igék, Főnevek stb.) szintén a tanulási folyamatot könnyítik. Amint látjuk, mind az osztályozásban, mind a szavak megválasztásában tetten érhető VÉKEY természettudományos érdeklődése.

Az előbbieken idézett nyelvi részek kétnyelvű volta (a bal oldalon foglal helyet a magyar, a jobbon az angol fordítás) ugyancsak a tanulás hatékonyságát erősítő megoldás. A 25 oldalnyi (124–149) Költemények című fejezetben szereplő verseknek szintén megadja az angol változatát, jelölve a fordítóikat is. A válogatás jól tükrözi VÉKEY hazafias érzületét (a Szózat, a Nemzeti dal mellett főként Vörösmartytól, Bajzától, Eötvöstől válogat). A kötet utolsó oldalán egy teljes magyar–angol és angol–magyar szótár közeli megjelenéséről tudósít a kiadó: In preparation, A Complet Hungarian – English, English – Hungarian Dictionary.

A továbbiakban az angol nyelvű nyelvtani fejezetek említésre méltó jellemzőit taglalom röviden. Legfőbb erényüknek a rövid, világos, használatra összpontosító magyarázatokat, a jól megválasztott nyelvi példákat, a leírásokban tetten érhető, a tanulót szolgáló külső szemléletet tartom. Az I. rész meglehetősen vegyes tartalmú. Előbb a hangokkal foglalkozik. Bemutatásuk gyakorlati szempontú, elég szerencsésen sikerül leírnia az angolok számára nehezebb hangok, így a palatális mássalhangzók kiejtését: „’gy like d’ye or the French *di* in *dieu*; *ny* like *ne* in *new*, or the French *gn* in *agneau*” (4). Itt szól a névelőkről, valamint a főnevekről, melyeknek négy esetét különbözteti meg: nominativus, genitivus (*-nak*, *-nek*), dativus (*-nak*, *-nek*), accusativus. Kiemelendő, hogy az *-é*-t már nem genitivusi esetnek tartja, hanem *possessive dative*-nak (7). A tárgyrag kapcsolódásának leírása mai ismereteink szerint nem teljes, de jobb véleményem van róla, mint G. F. CUSHING professzornak (The two earliest Hungarian grammars for English students. Angol Filológiai Tanulmányok 11. 1977. 73–82). Igaz ugyan, hogy csak az *-at*, *-et* változatokat ismeri (az *-ot*, *-öt* hiányzik), de megemlíti az *a* → *á*, *e* → *é* változásokat, s felhívja a figyelmet arra, hogy néhány főnév a „jó hangzás kedvéért” *v*-vel bővül (8), valamint arra is, hogy az *l*, *n*, *r*, *s*, *sz* hangok után csak a *-t* jelenik meg (persze ez a lista nem teljes). A többes szám létrehozásának leírása majdnem egyezik a mai tudásunkkal: *-k*, *-ak*, *-ok*: *-k*, *-ek*, *-ök*. Azt, hogy nem tudja megmagyarázni, mikor előzi meg *o*, s mikor *a* hang a mély, az ő latin mintát (durus) követő szóhasználatával „hard sounding” csoportba tartozó szavakat, ne rójuk fel neki. A II. részt a mellékneveknek szenteli. CUSHING hiányolja, hogy a középfok jeleként csak az *-abb*, *-ebb* alakokat adja meg (i. m. 74), vagyis elkerülte a figyelmét VÉKEY következő szabálya: „The comparative degree is generally formed by adding *bb*, if the positive ends in a vowel” (10): *olcsó* – *olcsóbb*, *tiszta* – *tisztább*, *fekete* – *feketébb*. A IV., névmások tárgyaló fejezetbe helyezi a birtokos személyjelezést, ami megfelel a nyelvkönyvírói hagyományoknak. Az *o*, *ő* kötőhangzós előfordulásokat (*barátom*, *ismerősom*) itt tárgyalja, de megjegyzi, hogy néhány főnév ezekkel a hangokkal ragozódik. CUSHING nehezményezi, hogy nem ad szabályt a *j* meglétére, illetve hiányára a 3. személyben (*háza*, *barátja*), ami túlzó elvárás, hiszen teljesen biztos regulát ma sem tudunk megfogalmazni. VÉKEY a birtokos személyjelezés fontosságát megérezve itt toldja meg a tanítottakat gyakorlatokkal (Exercises on the Possessive Pronouns: 19–20). Ezeknek

a restebb diákok örülhettek igazán, mivel nem megoldandó feladatokról van szó, hanem a korszakban követett grammatizáló-fordító módszerrel összhangban példamondatokat fordít le a szerző magyarról angolra. Néhány a magyar változatok közül: *Hol van atyád? Anyátok egészséges. Népünk jó. Jelleme szebb, mint a tiéd. Ez a ház a mienk. Életem igen szomorú, mert anyám mindég beteg. Hol vannak lovai?; Atyám eladta a lovait* (19–20).

A VI. rész ügyes, túlzásoktól mentes összefoglalás az igeragozásokról (31–49). A magyar nyelvről való külső szempontú gondolkodásra utal az a tény, hogy első információja a kétféle (definite, indefinite) ragozás meglétéről szól. A használatukat megvilágító szabály általános ugyan, de helytálló: az első formák akkor jelennek meg, ha határozott tárgyak követik az igét, vagy a határozott tárgy bennfoglaltatik a végződésben, az utóbbi, ha az ige határozatlan tárgyra vonatkozik: „*Látom* (definite form), I see it, or him. *Látok* (indefinite), I see (that is to read or write)” (31). Igeidő-rendszere letisztult (present, imperfect [*láték*] perfect [*láttam*], plusquamperfect [*vártam volt*], s a kor nyelvtanaitól sem mutatnak elhajlást. Ebben a fejezetben szól az igekötős (compound) igékről is, de az igekötőket preposition névvel illeti. A *meg*-nek nyomatékosító/megerősítő (corroborative) értelmet tulajdonít: „*tanulni, to learn; megtanulni to learn thoroughly, correctly*” (40). Az igei részt követő kétnyelvű mondatokról, a „gyakorlat” részről kijelenthetjük, hogy élet-szerűek s egyben hűen idézik meg az emigránsvilág mindennapjait: *Beszél ön magyarul?; Adjon nekem néhány forintot ha lehet.; Szeretném eladni a kardomat.; Mit fogunk neki adni, ha eljön?; Ő eladta minden könyveit.; Ő elárulta a hazáját* (47–49).

Érdeklődésünkre a VIII., postpositiókat (54–58) tartalmazó fejezet tarthat még számot. Ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy VÉKEY a főnévragozásában négy esetet különített el, illetve ismerjük iskoláséveinek (kb. az 1832–1842 közötti időszak) nyelvtanait, a mai értelemben vett casusok maradék (nagyobb) hányadát ide kellett elhelyeznie, ami meg is történik. Kisebb hibákat, hiányosságokat azért felfedezhetünk a leírásában: a labiális *-höz* hiányzik, de feltételezi a superessivus *-an* változatát, ami nem szokatlan jelenség a kor nyelvtanaiban; jól elmagyarázza a *-val, -vel* asszimilációját a mássalhangzóra végződő szavaknál, de nem helyesen írja le példáit: *kardal, könyvel* (55). CUSHING szóvá teszi a mutativusi *-vá, -vé* hiányát, de ez ismerte a kor képlékeny rendszerezéseit, nem tekinthető súlyos hibának: MÁRTON, VÖRÖSMARTY nem szerepeltetik nyelvtanaikban, A' Magyar helyesírás' és szóragasztás' főbb szabályai (1832) ellenben igen. Ami viszont valóban tévedés: az *-ig-et* a *separate* (elváló) névutók között találjuk nála.

A grammatikába beékelte egy 17 oldalas Familiar Dialogues részt (61–77), ami CUSHING szerint a viktoriánus kor udvarias társalgási elvárásait elégíti ki (CUSHING i. m. 76), de a párbeszédek éppúgy megidézik a hazai biedermeier világot: *Örvendek hogy önt látom.; Hogy tetszik önnek a magyar nyelv?; Önnek igaza van. Hány órákor kel fel ön?; Én rendszeren hatkor kelek.; Kérem adjon egy pohár sert.; Vegyen egy kis húst és tojást.; Oly zavarban vagyok.; Látott-e ön valaha oly szép nőt?; Melyik hölgy nem akart táncolni? Oly zavarban vagyok.* Persze néha megnyilatkozik az őszinte férfiember is: *A víznek rossz íze van, töltök bele egy keves rumot v. bort.* Máskor a szabadságharc szomorú emléke kísért bennük: *A százados elvesztette egyik karját.*

A szegényes, 79. oldalról 88-ig tartó jelentéktelen Mondattan utolsó oldalai értékes újdonsággal szolgálnak, jelesül a latin eredetű grammatikai szakszavakból összeállított, 37 tagból álló magyar szójegyzékkel: Explanation of Grammatical Terms of Latin Origin

(88–89). A betoldás alapján CUSHING FOGARASI JÁNOS *Művelt magyar nyelvtanát* (1843) tartja előzménynek, de véleményét nem támasztja alá meggyőző érvekkel. Én FOGARASIT elvetném több okból is. Ha „fejből”, iskolai nyelvtani ismereteire támaszkodva írt – ami megtörténhetett, hacsak nem lapult az ő vagy valamelyik emigránstárs ládájában egy magyar nyelvtan –, a *Művelt magyar nyelvtan* nemigen kerülhetett VÉKEY kezébe, mivel 1843-ra túl van a grammatikai stúdiumain. De leginkább az szól ez ellen a megállapítás ellen, hogy a felsorolt szakkifejezéseknek csak kisebb hányada, egészen pontosan 11 mutat hasonlóságot vagy teljes egyezést náluk: melléknév, határozó, tárgy, részesülő, szenvedő ige, többes szám, jelen idő, névmás, személy, törzs; gyök, egyes szám.

Keresve VÉKEY valós vagy emlékeiben élő forrását, a figyelmem az akkori, több kiadást megért, magyar nyelvű, elsődlegesen nem katolikus szerzőktől származó művekre irányult (iskolai alapján valamelyik protestáns egyház tagja volt). Többek között számításba jöhetett a BÉL MÁTYÁS *Sprachmeisterének* 1799-es kiadása alapján készült, többször megjelent *Magyar Grammatika...* (1781, 1788, 1792, 1793, 1796, 1802, 1808, 1809, 1812, 1815). Ám ha összevetjük VÉKEY terminusait annak „Előadása, és Lajstroma az újjan magyaráztatott szókknak” fejezetével (3–6), mindössze 13 azonos elnevezésre bukkanunk, azok is a meggyökeresedettek közül valók (lásd az 1. táblázat félkövré, szürke sávós kiemeléseit). Csak adalékul a felekezeti elkülönülésre: a katolikus VERSEGHY Magyar Grammatikájának (Buda, 1818, 1821; *A Magyar Mesterséges Szavak, XXXI–XLII*) terminusaival 11 egyezést találtam. Nem így a GÖRÖG DEMETER, KERESKES SÁMUEL és BENEDEK MIHÁLY neve alatt napvilágot látott Debreczeni grammatikáéival (Béts, 1795; *A tzikelyek summája*, 225–237)! A VÉKEY által említett 37 szakszóból ugyanis 23-at ugyanolyan formában, kettőt kis eltéréssel (egyes szám – Egygyes; többes szám – Többes) meglelünk soraikban is. Ezek között vannak elterjedtnek tekinthetők (lásd a táblázat szürke sávban szereplő kiemelt szavait), de olyanok is, amelyek arra engednek következtetni, hogy szerzőnk ezt a grammatikát valamikor forgathatta. Gondolok elsősorban az esetek, az igeidők- és módok elnevezésének azonosságára bennük (lásd a félkövrérel szedett elemeket). A kapcsolat a két nyelvtan között azonban ebben ki is merül: VÉKEY rendszerezése, magyarázatai ugyanis azt támasztják alá, hogy kellő háttértudás birtokában, de a saját elképzeléseit valósította meg.

Nem jutunk más következtetésre, ha a nyelvi rész szövegeinek alapján keressük a forrását. Az anekdoták, a levelek egyértelműen VÉKEY tollából származnak: az előbbieken szabadon mesél főként ókori történeteket, az utóbbiak pedig az emigránslét leányomatai. A fokozatos olvasási gyakorlatok általános tanításait a világról, az emberről stb. számos helyről kölcsönözhette. Tallózva a kor nyelvkönyveiben, MÁRTON JÓZSEF *Praktische ungarische Sprachlehre* című munkájának hasonló részével (Wien, 9. kiadás, 1840. 195–206) például majdnem teljes egyezést találtam. VÉKEY mintha válogatott volna a MÁRTON által szerepeltetett témákból: némelyiket meghagyta, másokat kiemelt közülük, de a sorrendjüket megőrizte, tartalmuk is ugyanaz, legfeljebb egy-egy ragozást, szót cserélt ki. Ennek ellenére elhamarkodott következtetés lenne csak ezért MÁRTONT megtenni mintának, mivel mindkettejük „ősforrás”-a valamely akkori tankönyv lehetett.

Az *A Grammar of the Hungarian Language* megszületését szerzőjének hazafias lelkesedése, az irányunkban megnyilvánuló együttérzés szerencsés találkozása segítette. Ha szigorúan szakmai szemmel nézzük, azt kell mondanunk, születtek az időszakban teljesebb,

a pedagógiai célkitűzéseiket tekintve jelesebb nyelvkönyvek. Ha ellenben megírásának körülményeit is figyelembe vesszük – az angol és a magyar terminológiával megküzdve, valószínűleg források nélkül kellett dolgoznia –, elismerésre méltó teljesítményként kell értékelnünk. Csak megerősíteni tudom tehát a SHERWOOD–TARSOLY szerzőpáros megállapítását: VÉKEY e munkája alapján „Az egyesült királyságbeli magyarságtudomány első jelentős” művelőjének tekinthető (i. m. 6).

Epilógus. Igazán szívderítő adalék a könyv történetéhez, hogy Washingtonban, a Library of Congress Jefferson vagy Adams épületének olvasótermében a magyar nyelv iránt érdeklődő amerikaiak is lapozgathatják. Ugyanezt megtehetik a British Library olvasói is. A magyar érdeklődő vagy kutató ellenben csak a két városba vezető költséges úttal tehetné meg ugyanezt, mivel a kötet egyetlen hazai könyvtárunkban sem lelhető fel. Pár évtizeddel ezelőtt még megvolt, bizonyosságul szolgálnak rá meggyötört egyetemi jegyzeteim, amelyeket a British Library-beli példány szkennelt változatát felhasználva ellenőriztem, egészítettem ki. Hosszas, hiábavaló utánjárásom szomorú végkövetkeztetése az, hogy a könyvtáratrendezések, a nemtörődömség áldozatául eshetett. Igazán kár érte...

1. táblázat

Vékey elnevezéseinek viszonya három, a korban ismert grammatikáihoz (A félkövérrel szedettek az egyezéseket jelölik, a legalább három azonos nevet tartalmazó szürke sáv az egységesülési tendenciára utal.)

Vékey		Debreczeni gr. 25 egyezés	Bél-féle Magyar grammatika... 13 egyezés	Verseggy: Magyar gr. 11 egyezés
<i>Accusative</i>	negyedik ejtés	negyedik ejtés	vádoló	Nevező eset
<i>Adjective</i>	melléknév	Mássalérthető	tóldalék név	Melléknév
<i>Adverb</i>	határozó	határozó	Határozó, vagy függő szótetem	Ígehatározó
<i>Affix</i>	rag	–	–	–
<i>Active Verb</i>	cselekvő ige	tselekvő ige	Mívelő	Művelő ige
<i>Comparison</i>	egybehasonlítás	egybehasonlítás	Hasonlításnak gráditsai, vagy ízei	Hasonlítás
<i>Positive</i>	első fok	Első Grádits	Első	–
<i>Comparative</i>	második fok	Közép Grádits	Második	hasonlító név
<i>Superlative</i>	harmadik fok	Felső Grádits	Harmadik, vagy legfelső	felmutató név
<i>Conjugation</i>	hajtogatás	hajtogatás	Ige másolás	Ígeragasztás/ Ígehajlítás
<i>Conjunctive or Subjunctive Mood</i>	foglaló mód	Foglaló mód	Öszvefoglaló mód	Kapcsoló mód
<i>Consonant</i>	mással-hangzó	mássalhangzó	Mássalhangzó	Mássalhangzó betű
<i>Dative</i>	harmadik ejtés	harmadik ejtés	Adakozó	Tulajdonító eset
<i>Declension</i>	ejtegetés	ejtés, ejtegetés	másolás	Névragasztás/ Névhajlítás
<i>Future</i>	jövendő idő	Jövendő Idő	Jövendő	Jövendő
<i>Genitive</i>	második ejtés	második ejtés	Nemző	Birtokos eset
<i>Gerund</i>	személyesítő	viselő	–	Állapotjegyző

Vékey		Debreczeni gr. 25 egyezés	Bél-féle Magyar grammatika... 13 egyezés	Verseyhy: Magyar gr. 11 egyezés
<i>Imperative</i>	parancs mód	Parantsoló Mód	Parantsoló mód	Parancsoló mód
<i>Imperfect</i>	aligmúlt	aligmúlt	Félbemúlt	Félmúlt/alligmúltt
<i>Impersonal Verb</i>	személytelen ige	–	Személytelen	Személyetlen ige
<i>Indicative</i>	jelentő mód	Jelentő mód	Jelentő mód	Jelentő mód
<i>Infinitive</i>	határozatlan mód	határozatlan mód	Határozatlan mód	Határozatlan mód
<i>Irregular Verb</i>	rendetlen ige	Rendetlen v. Regulálatlan Igék	Rendetlen igék	rendhagyó igék
<i>Neuter Verb</i>	Közép ige	Közép Ige	Közép igék	Középrendű ige
<i>Nominative</i>	első ejtés	első ejtés	Nevező eset	Nevező eset
<i>Object</i>	tárgy	–	–	–
<i>Participle</i>	részesülő	részesülő	Részeltető szó	Részesülő eset
<i>Passive Verb</i>	szenvedő ige	szenvedő ige	Szenvedő ige	szenvedő ige
<i>Plural</i>	többes szám	Többes	Többes szám	Többes szám
<i>Pluperfect</i>	régen múlt	Régenmúlt	Régen múlt	Régenmúltt
<i>Preposition</i>	előlutóljáró	Előlutóljáró	Szótfejező	Névhatározó
<i>Present</i>	jelen idő	Jelenvaló idő	Mostani	Jelenvaló idő
<i>Pronoun</i>	névmás	Névmás	névmás	Névpótoló
<i>Person</i>	személy	személy	személy	személy
<i>Root (radix)</i>	törzs, gyök	gyökér	Törsök Szó	Gyökér (Etymon)
<i>Singular</i>	egyes szám	Egygyes	egyes szám	Egygyes szám
<i>Subject</i>	alapszó, alany	Neveződött	–	–

SZILI KATALIN

SZEMLE

Péter Mihály, *A leplező nyelv. Álcázás és ámitás a nyelv használatában*

Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2012. 168 lap

„Mundus vult decipi, ergo decipiatur” (‘A világ azt akarja, hogy becsapják, tehát csapjuk be’) – tartja egy régi latin mondás; a nyelvről Wittgenstein is hasonlóan fogalmazott: „A nyelv áruhába öltözteti a gondolatot.” Péter Mihály új művében, a Tinta Könyvkiadónál a közelmúltban megjelent *A leplező nyelv – Álcázás és ámitás a nyelv használatában* című könyvben a nyelvi leplezés (álcázás és ámitás) gyakori és fontosabb eszközeit veszi számba a magyar és néhány más nyelv anyaga alapján. Nem idegen a téma a szerzőtől, hiszen eddigi köteteiben (pl. *A nyelvi érzelmekifejezés eszközei és módjai*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1991; *Nyelv stílus, költői beszéd. Válogatott tanulmányok*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2005) is a nyelv addig keveset vizsgált, de mindennapi feladatával foglalkozott.

A leplező nyelv a Tinta Könyvkiadó gondozásában kiadott Az ékesszólás kiskönyvtára című tematikus sorozat 22. kötete. A sorozatban már korábban is megjelentek hasonló témájú művek: ilyen BENCZÉDY JÓZSEF Retorika – Gyakorlati útmutató (a sorozat 4. kötete, 2010), SZATHMÁRI ISTVÁN Stílusesszók és alakzatok kislexikona (14. kötet, 2010) vagy WACHA IMRE Nem csak szóból ért az ember – A nonverbális kommunikáció eszköztára (18. kötet, 2011) című munkája.

A nyelv gondolataink, érzelmeink, értékítéleteink, törekvéseink és a világhoz való viszonyunk kifejezésére és közlésére szolgál, annak elsőrendű közege. Azonban a nyelv egész életünket átható működésének van egy nagyon is fontos, a szerző szavaival élve „fonák oldala”, egy sajátos funkciója: gondolataink, érzéseink, szándékaink különböző okok folytán vagy célok érdekében történő leplezése, álcázása. A nyelv használatának ezt az oldalát (a latin *velare* ’leplez’ ige alapján) nevezi PÉTER MIHÁLY *velatív* funkciónak (PÉTER 2012: 11; az ismertetett könyvre való utalások során a továbbiakban csak az oldal-számra hivatkozom). Erről a leplezésről, illetve ennek különféle eszközeiről, módjairól szól ez a könyv, a teljesség igénye nélkül.

A könyv két részből áll, melyeket a szerző további, összesen tizenkilenc fejezetre tagol. Az első, rövidebb rész (Egy emberközpontú nyelvszemlélet felé, 17–52) olyan kérdéseket tárgyal, amelyek felvezetnek a leplező nyelvhasználatához, annak működési feltételeiről szólnak. Ilyen a pragmatikai fordulat a nyelvtudományban – bár PÉTER MIHÁLY szerint a nyelvészet történetében az ugrásszerű változások végső soron a nyelv rendkívül összetett és sokrétű természetéből adódnak (13).

Az első fejezetben (19–22) megismerhetjük a modern nyelvészeti pragmatika alapelveit: 1. a beszéd, azaz a nyelv használata cselekvés, amely a beszélő és a befogadó aktív együttműködésén (interakcióján) alapul; 2. a nyelvi közlés megértése a nyelvi jelek dekódolásán túl a befogadó bizonyos következtetéseit is igényli (inferencia); 3. az eredményes közléshez szükséges figyelembe venni annak közvetlen és távolabbi szituációját (mikro- és makrokontextusát) is. A pragmatikai elvek fontos előzményeiként a szerző hivatkozik Humboldt, Potebnya, illetve Baudouin de Courtenay tanításaira, de említi a magyar szakirodalmat is: SZILI KATALIN Tetté vált szavak című 2004-es munkáját, a PLÉH CSABA – SIKLAKI ISTVÁN – TERESTYÉNI TAMÁS szerkesztette antológiát (Nyelv – kommunikáció – cselekvés, 2001), illetve ajánlja a témában TÁTRAI SZILÁRD Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés című, 2011-ben megjelent monográfiáját is.

A nyelv cselekvésként való felfogásával szorosan összefügg a nyelv hatalmának, fegyverként való használatának felismerése – erről szól a második fejezet (23–26), amelyben a szerző az ótestamentumi szövegektől (a zsidó-keresztény kultúra legkorábbi dokumentumaiban gyakran fordul elő a „nyelv = fegyver” hasonlat, illetve metafora) kezdve egészen DWIGHT BOLINGER-ig, a Language – the loaded weapon (‘A nyelv – töltött fegyver’) (1980) című könyv szerzőjéig hoz példákat. A fejezet retorikai szempontból is fontos lehet – már Szent Ágoston is fegyverként tekintett a retorikára: a szó fegyvereként az igazság kifejezésére, illetve a gondolat fegyvereként a hazugság elutasítására (Szent Ágoston 2000: 4.2.3).

A következő fejezet (27–30) a nyelvhez, a nyelvhasználatához kötődő pszichológiai tételeket veszi számba: az emberi tudat „működését” és „bizonytalanságait”, valamint az emberi gondolkodás két lényeges eljárását, az absztrakciót és az analógiát – utóbbiaknak a szerző igen nagy szerepet tulajdonít a nyelvleírás szempontjából fontos kategorizációs eljárásokban.

A nyelvi ellentmondások részben a tudat működéséből erednek, hiszen a valóság kimeríthetetlen sokfélesége és tudatunk korlátozott befogadóképessége szelektáló eljárásokra kényszeríti gondolkodásunkat. A könyv negyedik fejezetében (Ellentétek egysége a nyelvben, 31–36) a nyelv ellentmondásai közül a nyelv és a nyelven kívüli világ között fennálló dialektikus viszonyt, a nyelv konstitutív ellentmondását alkotó társadalmi, egyben egyéni mivoltát, a nyelv állandóságának és változatosságának ellentmondásos egységét, emellett a – főleg a nyelvhasználatban jelentkező – közlő és befogadó közötti viszonyt, együttműködést emeli ki PÉTER MIHÁLY.

A leplező funkció működésének egyik fontos előfeltétele a nyelv meghatározatlan tárgyiassága – ez az ötödik, a könyv leginkább előremutató fejezetének (37–48) témája. A fogalom KANTtól ered (unbestimmte Gegenständlichkeit), PÉTER MIHÁLY LUKÁCS GYÖRGYTŐL kölcsönzi. Az ókori görög filozófiában ez a gondolat a nyelv iránti bizalmatlanságként jelentkezik: PARMENIDÉSZ szerint nincs egyetlen olyan szó sem, amelyet egy közösség tagjai azonos jelentésben használnának. A meghatározatlan tárgyiasság gondolata később nemcsak a filozófiában, hanem a nyelvtudományban is jelentkezik, HUMBOLDTNÁL, sőt SAUSSURENÉL is. MATHESIUS, a prágai iskola megalapítója 1912-ben külön tanulmányt szentelt „a nyelvi jelenségek potenciális voltának” (38), amin a nyelvi egységeknek egy adott időszakra jellemző ingadozásait, labilitását értette egy adott közösség nyelvhasználatában. A meghatározatlan tárgyiasság egyaránt megnyilvánul a beszéd hangzó anyagában, a szójelentésben, a grammatika különféle kategorizációs bizonytalanságaiban (közbülső vagy átmeneti kategóriák létezésében), szövegek értelmezésében; nem ritkán az egyes nyelvjárások közötti határok is elmosódtak, sőt egyes nyelvek önálló volta is lehet bizonytalan, s ez kategorizációs nehézségekhez vezethet.

A nyelvhasználat funkcióit, kialakulásukat vázolja PÉTER MIHÁLY az első részt záró, hatodik fejezetében (49–52). Röviden rávilágít a funkciók kialakulására a gyermeki nyelv-elsajátítás folyamatában, majd kitér módosulásukra és bővülésükre felnőttkorban.

A könyv második része (Álcázás és ámitás a nyelv használatában, 53–149) a leplező, ún. *v e l a t í v* funkcióról, a nyelvi leplezés különböző módzataival foglalkozik. A leplezés bizonyos evolúciós előzményei fellelhetők az állatvilágban is (mimikri, színlelt agresszió illetve megadás, „harci játékok”). A szerző a második rész nyitófejezetében érdekes példákkal szemlélteti az állatvilágban fellelhető „manipulációs eljárásokat” – ilyen a Thomson-gazellák önfeláldozó „pattogása”, mellyel a ragadozók figyelmét terelik el a csoport többi tagjáról, vagy a madarak figyelemelterelő „tettetése”.

„A retorika a jól beszélés tudománya” – ezt a meghatározást tartja a legcélszerűbbnek QUINTILIANUS Szónoklattanában (QUINTILIANUS 2008: 2, 15, 34), s jön a szakmai, egyszerűsmind erkölcsi szempontból jó beszédet érti. Arisztotelész óta ismert tény, hogy a meggyőzésnek három lehetősége van: a bizonyítékok fajtái 1. a szónok jellemében (*éthosz*); 2. a hallgatóságra tett hatásban (*pathosz*); 3. magában a beszédben (*logosz*) létezik (Rétorika 1356a). Hangsúlyos az éthosz, s ebből következik, hogy jó szónok csak becsületes ember lehet. A szerző a hetedik fejezetben (59–63) a „hamis beszédet” filozófiai problémaként megközelítő görög szofistától, a velük vitába szálló PLATÓNON át jut el QUINTILIANUSHOZ és az alakzatos beszédhez (*oratio figurata*). Ennek lényege, „hogy nem mondjuk ki azt, amit mások tudomására akarunk hozni, csak sejtetjük (...) olyan rejtett értelem, amelyet a hallgatóságnak kell kitalálnia.” (QUINTILIANUS, idézi: PÉTER MIHÁLY) A leplezés retorikai

eszközei a szerző álláspontja szerint közvetlenül utalnak a nyelv leplező funkciójára. Ilyenek: 1. a kétértelműség (*amphibolia*); 2. a valamely kijelentésből a rejtett értelemre való utalás alakzata, az *emphaszisz*; 3. a szöveg homályossága (*szkotiszon*); 4. az elhallgatás (*apoziopezisz*); 5. a túlzás vagy nagyítás (*deniószisz*); 6. a kicsinyítés (*litotészs*); 7. az általánosítás; 8. az allegória; 9. az irónia; valamint a 10. metafora. Az alakzatok bemutatására hozott példák szemléletesek, s jól használhatók akár az oktatásban is, hiszen a szerző „működésükre” világít rá. A következő fejezet (64–65) a rejtőzködő magatartás társadalmi és lélektani gyökereit veszi számba.

Ahogy a rábeszélés és a manipuláció, úgy a leplezés és a hazugság közeli, de korántsem azonos jelenségek. A hazugság mindig tartalmaz leplező mozzanatot, de a leplezés nem szükségképpen hazug, minthogy nem tartalmazza szükségképpen a megtévesztés szándékát. Ezt fejt ki a szerző a könyv tizedik fejezetében (66–70).

A nyelvi leplezés történetileg és lélektanilag is összefügg a mágikus gondolkodással, az abból eredő tabu- és eufemizmusjelenségekkel – ezeket vázolja PÉTER MIHÁLY a könyv tizenegyedik, legterjedelmesebb fejezetében (71–85). Gazdag áttekintést kapunk: a szerző a téma szakirodalmába való betekintésével definiál, korszakol, majd osztályozza is az eufemizmusokat. Ez utóbbi során egy kortárs hazai germanista, RADA ROBERTA munkáira hivatkozik, az ő osztályozását veszi alapul. Motivációjuk alapján RADA az eufemizmusok három csoportját különbözteti meg: 1. tabujelenségek helyettesítése vagy körülírása; 2. társadalmilag veszélyes vagy kellemetlen jelenségek kendőzése, nyelvi „ártalmatlanítása”; 3. közönséges tartalmak felértékelő („jobban hangzó”) elnevezése. Kiválóak a példák az első csoport, az ún. *tabueufemizmusok* esetében – ezeket a szerző RADA osztályozását követve, szemantikai mezők szerint tekinti át. Az eufemizmusok hagyományos szemantikai, jelentéstani tartományai mellett a közéletben fontos szerephez jutottak és jutnak a mai napig az ún. „kendőző” *eufemizmusok* (pl. halmozottan hátrányos helyzet, esélyegyenlőtlenség, munkaerő-kínálat, karcsúsítás stb.). Az itt felsorolt példák bepillantást engednek a közélet sajátos „nyelvhasználatába”, egyfajta étvágykeltés ez a szerző részéről. PÉTER MIHÁLY az utolsó csoportot RADÁTól eltérően, azok jellegéből kiindulva *presztízseufemizmusoknak* nevezi, s a mindennapokból hozott példákkal indokolja az „átkeresztelést” (pl. *születfolytonosság végrehajtó, műszaki higiéniai asszisztens, műkörmöstudió, sörpatika, tollklinika, varrógépcentrum* stb.). Érdekes a fejezetben az eufemizmusok formáival foglalkozó rész (79–82), s az elméletet alátámasztó példák. Az eufemizmusokhoz közeli kategóriák közül a szerző kiemeli az ún. *kronizmusok*-ét, azaz intézmények, funkciók nevének megváltoztatását, miközben funkciójuk lényegében nem változik (pl. *káderes* → *személyzetis* → *humánierőforrás-menedzser*), de foglalkozik a fejezetben a *szleng*-gel – melynek a „másként mondás” tudvalevőleg alapvető nyelvi jellemzője –, továbbá a *rövidítések*-kel is.

A szónál terjedelmesebb nyelvi produktumok, a nyilatkozatok szintjén a leplezés az ún. közvetett beszédaktusokban nyilvánul meg, azonban nem mindegyikük leplező jellegű. A soron következő, tizenkettedik fejezetének (86–97) elméleti részében PÉTER MIHÁLY BAHTYIN A beszéd műfajai című, 1952–1953-ban írt tanulmányából kiindulva mutatja be a beszédaktus-elmélet változásait AUSTINON keresztül egészen annak GRICE-féle továbbfejlesztésig. A fejezet gyakorlati részében Tolsztoj Anna Kareninájából hoz példákat, hiszen az valóságos tárháza a – közvetett – leplező beszédaktusoknak.

A tizenharmadik fejezet (98–104) az előzővel szorosan összefügg, s az udvariasságot mint pragmatikai modalitást vizsgálja, hiszen a verbális udvariasságnak mint pragmatikai

modalitásnak is lehet (bár nem szükségképpen) leplező funkciója. A szerző megkülönbözteti a közelítő- és a tartózkodó udvariasságot, bemutatja az udvariasság különböző formáit az egyes nyelvcsaládokban, nyelvekben. Szociolingvisztikai szempontból érdekes a hatalom és a szolidaritás szemantikájáról (a megszólítások sokféleségéről, s ennek okairól, illetve a tegezés – magázás (önözés) megjelenéséről, érzelmi konnotációjáról) szóló rész. A könyv remek szemléltető példái közül kiemelkedik a tegezés-magázás váltásnak és lélektani hatásainak bemutatása Kosztolányi Dezső Édes Anna című regényének egy részletén keresztül.

A beszéd egyik elsődleges funkciója a másik ember meggyőzése, gondolatainak, magatartásának és viselkedésének befolyásolása. Különösen nagy a jelentősége azoknak a közlési módoknak, amelyeknek célja az emberek kisebb vagy nagyobb csoportjainak meggyőzése, cselekedeteik irányítása. A perszuazív (meggyőző) funkció, s a különböző meggyőzési stratégiák a témái a tizennegyedik fejezetnek (105–107). Mivel ezek szorosan összefüggenek a tömegek lélektani sajátosságaival, ezeket a szerző LE BON, illetve FREUD, a 20. század elején folytatott vizsgálatai és vonatkozó nézeteik alapján tekinti át röviden.

A következő két fejezetben a propaganda (108–113) és a 20. századi propagandanyelvek (114–131) vázlatos bemutatása következik. A politikai propaganda előszeretettel használ bonyolult, illetve többjelentésű szavakat, szimbólumokat, amelyeknek aktuális értelme csak egy adott kontextusban határozható meg. A propaganda modern mítoszokat, egyfajta hőskultuszt hoz létre, célja a tömegek mozgósítása, legvégül hogy előzetes gondolkodás nélküli cselekvést váltson ki. Ezért egyik fontos eszköze a politikai propagandának a dichotomizálás, a „mi” és „ők” éles szembeállítása. PÉTER MIHÁLY a nagyobb csoportok ideológiai befolyásolását célzó nyelvi stratégiák közül a 20. század két különösen hatásos, egyben tragikus következményekkel járó propagandanyelvezetét jellemzi röviden a tizenhatodik fejezetben: a hitleri náciizmusét és a sztálini önkényuralomét. Ezt a bürokrácia nyelvének, a hivatali nyelvnek a propagandanyelvvel való összehasonlítása követi, majd az orwelli „újbeszéd” bemutatása, s végül Marcuse „autoritárius nyelvhasználat”-elmélete. Orwell 1984 című regényéből, illetve Marcuse Az egydimenziós ember című művéből hozott példák egyaránt korunk nyelvi jelenségeinek „újragondolására” készíthetik az olvasót.

A propaganda nyelvi sajátosságaival több tekintetben rokon jegyeket mutat a korunkban egyre erősebben terjedő reklámtevékenység nyelve – ez a tizenhetedik fejezet (132–143) témája. A propagandanyelvhez hasonlóan a reklám nyelve is célratörő, de hajlékonyabb, találékonyabb a stílári és retorikai eszközök használatában. A szerző a meggyőzés és a manipuláció szempontjából vizsgálja a reklámokat, a reklámnyelv jellemzőit, de kitér a reklám szintaxisára is. Érdekes a fejezet záró része, melyek a reklámnyelv poétikai teljesítményét illusztrálja néhány hatásos példával – melyek egy korábbi világba röpítik vissza az olvasót.

Könyvének végén PÉTER MIHÁLY két rövid fejezetben foglalkozik a közhelyekkel (139–143) és a viccekkel (144–149). Míg a közhelyek olyan túláltalánosított vagy éppen szemantikailag kiürült nyelvi sablonok, amelyek az egyéni mondanivaló hiányát leplezik, vagy a beszélgetésben beálló kínos hallgatás elkerülését szolgálják, a vicc meglehetősen komplex jelenség: egyrészt nyelvi produktum, másrészt az irodalmi alkotással rokon. Leplező lényege kétrétegű voltában rejlik: egy manifeszt és egy látens kijelentésből áll, amelyek egymásra vonatkoztatva válnak értelmessé és hatásossá; a vicc „komoly” mondanivalóját a látens réteg alkotja.

A kötet jól olvasható, a változatos, szemléletes példák segítségével könnyedén értelmezhető a bőséges szakirodalmi hivatkozással alátámasztott elméleti háttér. A szerző

bevallott célja, hogy segítséget nyújtson az olvasónak, hogy az „felismerje napjaink diskurzusaiban a korábbi időkhöz képest alig változó álcázó és ámitó törekvések régebbi és újabb nyelvi eszközeit” (150). Munkáját nemcsak nyelvészek és a nyelvvel, nyelvekkel hivatásszerűen foglalkozó szakemberek (tanárok, pszichológusok, politológusok, újságírók, szerkesztők, fordítók) figyelmébe ajánlja, hanem mindazokéba, akik bonyolult korunkban biztosabban kívánnak eligazodni a közélet és a magánélet nyelvhasználatának útvesztőjében.

Péter Mihály legújabb könyvecskéje egyetemi hallgatók számára ugyanúgy hasznos lehet tanulmányaik megalapozásához, mint az olvasó nagyközönség számára, akik tudatosan kívánják elkerülni a nyelvi csapdákat. Ha pedig a szerző komolyabb érdeklődést ébresztett a téma iránt, a gazdag irodalomjegyzék segít a további ismerethívásban.

TÓTH M. ZSOMBOR

P. Lakatos Ilona – T. Károlyi Margit – Iglai Edit, Változó nyelvhasználat a hármashatár mentén

Többdimenziós nyelvföldrajzi térképlapok tanúságai

Szerk. P. LAKATOS ILONA. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2012. 142 lap, CD-melléklettel

Mindenek előtt ott van a CD. Ezzel kell kezdeni, mert ezen van a 141 térkép. A színes [!] térképeken pedig annyi információ, hogy az olvasó negyedórának leragad egynél-egynél. És csak ámul, és hasonlít, és összevet. Nézi a „tanúságot”, és próbálja levonni a tanulságot ..., majd elkezd olvasni a könyvet, ahol a szerzők elemzéseikkel betekintést nyújtanak ezekbe a tanulságokba. De miről is van szó tulajdonképpen?

LAKATOS ILONA és KÁROLYI MARGIT mintegy 15 éve kezdték el tanulmányozni azt az egyedülálló nyelvi helyzetet, amely a trianoni határokkal elzárt, korábban egységes területen kialakult. Azt a nyelvi helyzetet, amely a határok elzártsága következtében a nyelvi változás eltérő jelenségeit hozta létre, s amelyet a határok átjárhatatlansága életben is tartott. A „kommunikációs vasfüggöny” felgördülése azonban új állapotot idézett elő, lehetővé vált a változatok kiegyenlítődése. A kutatók számára azonban a néhány évig éppen kutatható helyzet szintén egyedülálló lehetőséget biztosított a folyamatok feltárására. S ezzel éltek is a szerzők.

A kutatás terepe a magyar–ukrán–román határ találkozáspontja. Itt választottak ki a kutatók 18 helységet: nyolc magyarországit, hat kárpátaljai és négy románait. (Ezekből a térképekre hat magyarországi és a velük szemben a határ túloldalán elhelyezkedő 3-3 ukrainai és romániai kutatópont került fel, összesen tehát tizenkettő.) Mindegyik kutatóponton 147 morfológiai és 142 lexikai hívómondatot kérdeztek ki (kérdőívük a <http://www.szocdial.nyf.hu> honlapon megtalálható). E kérdéssorok a MNyA., a nyelvjárás csoportra vonatkozó irodalom és a szerzők saját tapasztalatai alapján álltak össze. A kutatás legfőbb célja az országhatár nyelvhasználatot befolyásoló szerepének feltárása volt. Mintavételi eljárás módjukat a reprezentativitás igénye határozta meg, ennek érdekében rétegzett mintavétellel dolgoztak. Adatközlőik számát a könyv bevezető részében nem árulják el, de a tésztafélék jelentésszerkezete elemzésének tárgyalása során 240 adatközlőt említenek (111). A kutatás homlokterében a tér (a „hármashatár” vidéke),

az idő (három generáció kutatópontonként), az iskolázottság és a kultúra „humán” dimenziójának JUHÁSZ DEZSŐ által megfogalmazott többrétegűsége állt (vö. pl. JUHÁSZ DEZSŐ, A dialektológia hármas feladata és a nyelvföldrajz. In: SZABÓ GÉZA – MOLNÁR ZOLTÁN – GUTTMANN MIKLÓS szerk., IV. Dialektológiai szimpozion. BDF., Szombathely, 2002. 149–153). Az adott feltételekkel létrehozott térképlapok segítségével aztán, amint a szerzők fogalmazzák: „láthatóvá válik a nyelvi változók társadalmi eloszlása, hordozóival együtt megragadható a nyelvi mozgás, jelezhető a változás iránya a társadalmi tényezők kiváltotta azonosságaival és különbségeivel együtt. Ábrázolni tudjuk a nyelvhasználatot jellemző dinamizmust” (10, és ugyanígy 35).

Az elméleti és módszertani bevezető fejezet után a többdimenziós nyelvföldrajzi ábrázolás módszeréről és kivitelezéséről kapunk információt (28–56). A szerzők végigvezetnek az informatizált nyelvi korpusz összeállítási nehézségein (törzstáblák kialakítása, kérdőívkeret, variáns és további adat besorolása, minősítések problematikája, a lexémák sokféleségének megjelenítése, az adathiány ábrázolása stb.). Mindezen kérdések megoldásával sikerült egy olyan ábrázolási technikát kialakítaniuk, amely a nyelvi változások szinkrón dinamizmusát a tér, az idő és a társadalmi dimenzió metszéspontjában helyezi el, s amely a hagyományos térképi eljárások izoglosszáit feltölti a változatosság megjelenítésével, s amelynek révén láthatóvá válik az izoglosszán belüli mozgás, dinamizmus is. A térképlapok adatait kettős viszonyítás jellemzi: részben a standard köznyelvhez, részben a nyelvjárási alapréteghez. Ez a kettős viszonyítás rendezi a térképek típusait is: megvannak a standard : dialektális kontinuum szerint releváns kombinációkat és nem releváns kombinációkat megjelenítő és a kombinációk nélküli térképek egyaránt, hozzájuk csatlakoznak a több változó példány adatait összegző ún. jelenségtérképek és a hiány szemléltetésére kialakított ún. hiánytérképek.

A kötet harmadik és egyben legjelentősebb fejezete az, amelyben a szerzők bemutatják a többdimenziós térképlapok elemzési lehetőségeit (57–120). A két alfejezet a morfológiai jelenségek és a lexikai jelenségek területén használja ki a térképek adatállományából kikövetkeztethető tényeket, összefüggéseket és változásokat. A három szerző e fejezetben megosztotta a munkát: a morfológiai jelenségek elemzési lehetőségeit P. LAKATOS ILONA mutatja be, a lexikai elemzési lehetőségekből a népi–nyelvi kontaktusok kulturális különbségeit T. KÁROLYI MARGIT, míg a szókincs kutatásának újabb lehetőségeit IGLAI EDIT tárja elénk. A morfológiai vizsgálat eljárásmódjának bemutatására legjobb, ha idemácsoljuk a *mész/mégy* : *mensz* változó elemzését (64–65) [kiemeltem az elemzésben meglevő lényegi megállapításokat]:

„MÉSZ/MÉGY : MENSZ változó
(MORF. 25. „a”, „b” térképlapok)

A *megy* ige egyes szám 2. személyű *n*-es tőalternánása a nyelvterületet jellemző jelenség (vö. MNyA. 770.). Korábbi kutatási eredményeink (vö. pl. P. Lakatos–T. Károlyi 1993: 111–112) azt mutatták, hogy a nyelvjárási alaprétegekbe is behatolt a köznyelvi -é-s tőváltozat, illetve a szintén köznyelvi Ø morfémás -gy-s tő. Hármas határ menti adatainkból két térképlapot is készítettünk, a variánskombinációkat feltüntető és fel nem tüntető változatot.

Az *-n*-es tőváltozathoz járuló egyes szám 2. személyű *-sz* személyrag alkotta morfém szerkezetre (*mensz*) Bótrágy és Kispeléske kivételével minden kutatópontról

kaptunk adatot. Gyakorisági aránya általában 20% körüli; a legkisebb Bőrvényben (7,69%), a legnagyobb: Szamosdarán (33,33%). Csengersima és Tiszaújlak kivételével inkább az idős, alacsony végzettségű adatközlőkhöz köthető, de a többi szociokulturális jellemzőjű adatközlő nyelvhasználatában is megragadható (pl. Lónya, Barabás, Tiszaújlak – középkorúak, diplomások is; Csengersimán a diplomások fele ezt az alakot adja meg; Tiszaújlakon pedig a fiatalok 50%-a).

A települések nagy többségén a standard *mész* a leggyakoribb [(Bótrágyon és Tiszaújlakon a legkevesebb (50–50%)). Ez a változat tekinthető szociális érvényűnek. A *mégy* a magyarországi és kárpátaljai területen a jellemzőbb. A három romániai magyarok lakta településen nem adatoltuk. (Az országhatárnak ebben van szerepe, s ez ad regionális különbséget is.) Emellett lokális különbségek adódnak. A *mégy*-hez a magyarországi szatmári részekben kapcsolódik határozottabban társadalmi disztribúció: a diplomások nyelvhasználatát jellemzi jobban (Rozsály: 100%-ban, Csengersima, Bátorliget 50–50%-ban).

A kettős adatokat, a kombinációkat is ábrázoló térképlap jelentős különbségeket mutat a kombinációk nélküli térképlappal összevetve. Az országhatár nyelvhasználatot befolyásoló szerepe meghatározóbbnak tűnik. A határon innen jellemzőbb az átmenetiség, s ez különösen Lónya, Rozsály, Bátorliget esetében a *mensz* erős kiszorulásáról vall; a *mensz* csak az alacsony végzettségűek nyelvhasználatában ragadható meg ezeken a településeken, s főleg a legidősebbekben (ugyan kicsi arányban) önmagában. A *mensz* már inkább csak átmeneti alakban jelenik meg (*mensz* : *mész*).

A romániai települések nyelvéllapota stabil, a kárpátaljai településeken a kettős adatok – bár kisebb mértékben, mint a magyarországi településeken – szintén a nyelvjárási forma gyakoriságát csökkentik (pl. Mezőkaszony, Tiszaújlak).” (64–65.)

Eddig az idézet, mely önmagáért beszél: a két térképlapon is ábrázolt jelenség, mely a standardban is alternánsokkal bír, számos megoszlást mutat mind a terület, mind a műveltség, mind a kor vonatkozásában. Megmutatja az országhatár szerepét, kiemeli a tájegységen belüli részek eltérő nyelvhasználatát, az átmeneti alakok helyét és szerepét a nyelvjárási változás menetében. Bemutatja a nyelvjárási változat lassú kiavulását, ám az egyes helyeken a megmaradását is.

A szókészlet vizsgálata a terület, idő és iskolázottság bevonásán túl egy negyedik dimenziót is magába foglal: ez a kultúra dimenziója, írja T. KÁROLYI MARGIT. A szavakban meglevő magyar, ruszin és román kölcsönhatások, az interkulturális hatás megjelenik a tájszavak ismertségében és használatában. Az elemzett lexikai egységek közül válasszuk ki mutatóba a ’kukorica’ térképlapját! A fogalomra három szó használatos: *kukorica*, *tengeri*, *málé*. A 17. századi román kontaktushatás következtében meghonosodott *málé* „izoglosszája jól kirajzolódik (Tiszabecs–Tiszaújlak, Kispeske–Rozsály, Csengersima–Szamosdara), a beregi kutatópontokon nem használják. Az országhatár elkülönítő szerepe határozottan látszik a településpárok összevetésében, Kispesken és Szamosdarán a legjellemzőbb, az összes adat mintegy kétharmadát teszi ki, Rozsálban és

Csengersimán csak egyharmadát. A *málé* az izoglosszán belül a magyarországi településeken is a nyelvhasználati norma része, megterheltsége a szociokulturális változókkal korrelál, de nincs olyan település, ahol valamelyik életkori vagy iskolai végzettség szerinti csoport ne használná. A térképlapokon jól kirajzolódik, hogy Kispeske kivételével a dialektális lexémavariánsokból a standardba való átmenet egy köztes, területileg nagy kiterjedésű és ezért kevésbé nyelvjárásiaknak érzett változón, a *tengeri*-n keresztül történik. A magyarországi kutatópontokon a *málé* és a *tengeri* lexémavariánsok gyakorisága izoglosszán belül közel azonos, a kisebbségi magyar kutatópontokon viszont a *tengeri* megterheltsége a standard *kukoricá*-énál is kisebb. Ez annak is következménye lehet, hogy kisebbségben lényegesen kisebb azonnyelvi – nyelvjárási és köznyelvi – kontaktushatás éri s érte különösen a rendszerváltás előtti években a beszélőközösségeket, mint a többségi magyar területeken.” (92–93). [A fontos, lényegi megállapításokat jelző kiemelések tőlem – H. A.]

A nyelvjárási szókincsvizsgálat újabb lehetőségeinek esetében IGLAI EDIT a 'kukorica' változatainak elemzése kapcsán a köznyelvi hatást mint globális tendenciát jelöli meg, ahol az országhatárnak kevésbé jelentős a szerepe, szemben a *málé*-ban megjelenő multikulturális hatással. Ez utóbbi hatás képes megőrizni a nyelvjárási archaizmusokat is. Az országhatár szerepe tehát nem feltétlenül a standard : dialektális változat szembeállításában lelhető fel, hanem a dialektális változatok eltérő megőrzésében, megjelenésében.

Fontos továbbá arra is figyelni, hogy bizonyos lexémák megőrzésében eltérő szerepet játszik a szókészlet szintje és a grammatikai szint: egyes nyelvjárási alakváltozatok ugyanis inkább megőrződnek kötött szerkezetekben (*tengerit fejt, málét morzsol*), mint önállóan (104).

A dialektológia, mely a változatok elfogadásával és vizsgálatba állításával korábban már kibővült a szociolingvisztika felé, nem teheti meg, hogy kihagyja azt a lehetőséget, amely az adatok árnyalt elemzését bővítheti a kognitív szemlélet bevonásával. A megközelítés ezen oldala a szemléleti különbség és a jelentés felől közelíti a nyelvhasználati tényeket. Ezt az elvet érvényesíti a könyv utolsó fejezet része a téstafélék elnevezéseinek számbavételével. Az elemzés megmutatja, hogy „a konvencionalizálódott kognitív sémák [alak, elkészítés és felhasználás figyelembevételével – H. A.] nemcsak nyelvenként, de nyelvváltozatok[n?] ként is eltérhetnek” (113).

A könyvet 4 lapos Összegzés (121–124) zárja. Ennek szinte minden mondatát ide lehetne másolni, olyan fontos kijelentéseket tesz a köznyelvi határról, az országhatár szerepéről általában, de a nyelvjárás csoportot korábban összefűző néprajzi, közigazgatási egységek összekapcsoló, az országhatárt semlegesítő szerepéről is, a komplex vizsgálati elv érvényesítéséről mint kíváncsalomról a nyelvjárási változásvizsgálatokban, az attitűdről, a multikulturális hatások érvényességéről, a kisebbségi környezet tájszómegőrző képességéről, az ún. „téves adatok” kognitív keretben való értelmezhetőségéről. Az összegezést a szerzők rendhagyó módon kérdésekkel zárják, felhívva a figyelmet a térképek további lehetőségeit kihasználó vizsgálati szempontokra. A kötetet a térképlapok jegyzéke és a hivatkozott irodalom felsorolása zárja.

Ez a kötet magáért beszél. A magyar dialektológia elevenségét, korszerűségét, összetett látásmódját, a nyelvöldrajz megújított lehetőségeit tárja elénk. Karcsúságával ellentétben áll a benne levő gondolatok száma és mélysége. Nyomdai kiállítása, gondos szerkesztettsége kellő háttérrel ad a gazdag tartalomnak.

HEGEDŰS ATTILA

Gombocz, Eszter, Kontrastive Wortfamilienanalyse Deutsch–Ungarisch

Wortfamilien unter didaktischem und lexikografischem Aspekt

Mannheim, Institut für deutsche Sprache, Amades 2013. 254 oldal + CD-ROM

Az idegennyelv-oktatás gyakorlatában a legfőbb célkitűzés a nyelvi rendszer – egyrészt a nyitott és kevésbé szervezett szókincs, másrészt a zártabb rendezettségű nyelvtani szabályok – átfogó megismerésének elősegítése, továbbá az, hogy a tanuló tudatosan és egyéni tanulási stratégiáit aktiválva ismerje fel a szabályszerűségeket és struktúrákat a nyelvtanulás során. Minden szakanyag – tudományos elemzés, nyelvkönyv és feladatlap, nyelvtan könyv, (tanuló)szótár –, amely ezt a célt szolgálja, hatékonyan támogatja a nyelvtanárok munkáját és a tanulók haladását az idegen nyelv elsajátításának meglehetősen rögzös útján.

GOMBOCZ ESZTER – az IDS (Institut für Deutsche Sprache: <http://www1.ids-mannheim.de/start>) Arbeitspapiere und Materialien der deutschen Sprache c. sorozatának 44. számaként megjelent – Kontrastive Wortfamilienanalyse Deutsch-Ungarisch ('Német-magyar kontrasztív szócsalád-elemzés'¹) című német nyelvű monográfiája kétségkívül tovább gazdagítja ismereteinket a lexikális elemek felépítésének rendezése, rendszerezése terén. Emellett elméleti támpontokat szolgáltat arra vonatkozóan, hogy a szócsaládokat miként célszerű osztályozni, didaktizálni és egy szócsalád-tárban elhelyezni. Gyakorlati értékei közül kiemelhető a tematikusan rendszerezett szókészlet, amelynek alkalmazása a szókincs-fejlesztésben kiválthatja a kevésbé hatékony, hagyományos szólistás tanulási módszert.

A tanulmány komoly érdeklődésre tarthat számot a nyelvtanárok részéről, de a szakma szélesebb köreiben is figyelmet érdemel, mert tartalmilag túlmutat a recenzió bevezetőjében megfogalmazott célkitűzésen. A szerző ugyanis megválaszolja a szemantikus szótár felépítésére vonatkozó gyakorlatorientált kérdéseket, áttekintést ad a téma szempontjából releváns kognitív, kommunikatív és kontrasztív aspektusokról, illetve a vonatkozó tudományos elméletekről, bemutatja a lexikográfia hagyományos és modern vonulatait, illetve az ezeket jól illusztráló műveket, és a pszicholingvisztika és az emlékezetkutatás érintésével kitér interdiszciplináris területekre is. A szakirodalom, az elméleti háttér és a paradigmák átfogó ismeretéhez jó arányérzék is társul, ugyanis a szerző a különböző témákat logikus felépítéssel, megfelelő alapossággal és mégis tömören, célratorően, továbbá érthető nyelvezettel mutatja be.

A kötet három részre tagolódik. Az első részegység a következő fejezeteket foglalja magában: 2. Gedächtnis und Analogiebildung im Lernprozess ('Emlékezet és analógia-képzés a tanulás folyamatában', 25–44), 3. Die Rolle der relativen Motivation für die Er-

¹ A magyar nyelvű cím és a továbbiakban feltüntetett alcímek a recenszens fordításai.

schließung und das Behalten von Wortbedeutungen: Die durchsichtigen Wörter ('A relativ motiváció szerepe a szójelentések feltárásában és a kifejezések megjegyzésében: transzparens szavak', 45–56), 4. Behaltenseffektive Vokabelvermittlung durch Wortfamilien ('Hatékony szókincs-közvetítés szócsaládok segítségével', 57–66), 5. Wissenschaftsgeschichtliche Untersuchungen der nichtalphabetischen Wörterbücher von der Barockzeit bis zur Gegenwart ('A nem betűrendes szótárak tudománytörténeti áttekintése a barokk kortól napjainkig', 67–116). Ezeknek a fejezeteknek a célja a terminusok meghatározása, a hagyományos szókincsközvetítés általános problémáinak bemutatása és egy lehetséges megoldás körvonalazása didaktizált szócsaládok segítségével. Az 5. fejezet tartalmaz egy tudománytörténeti áttekintést is, amelyben a szerző vázolja a 17. századtól napjainkig készült szemantikai szótárak jellemzőit, kiemelve azok előnyeit és hátrányait. A részegység további témakörei: a rövid és hosszú távú emlékezet funkcióinak és működésének szerepe az idegen szavak elsajátításában, tanulási stratégiák kialakítása, a nyelvtipológia kérdésköre (a magyar nyelv alapvetően agglutináló és a német nyelv jellemzően flektáló jellege, valamint eltérések és átfedések a szóképzésben), a szinkrón és diakrón motiváció, illetve ezzel összefüggésben a homonímia és poliszémia problematikája.

A második részt a Konzeption einer zweisprachigen (deutsch-ungarischen) didaktischen Wortfamiliensammlung am Beispiel des kontrastiven Vergleichs zweier deutscher und zweier ungarischer Wortfamilien ('Egy kétnyelvű [német-magyar] didaktikus szócsaládtár koncepciója két német és két magyar szócsalád összehasonlításának példáján', 117–134) című 6. fejezet alkotja. Ebben a szerző az első passzázs eredményeiből nyert következtetéseket alkalmazza vizsgált szócsalád-példák (*trinken, iszik; lachen, nevet*) összehasonlító feldolgozására.

A harmadik részegységhez az alábbi fejezetek tartoznak: 7. Konsequenzen für die Struktur einer zweisprachigen didaktischen Wortfamiliensammlung für ungarische Benutzer mit fortgeschrittenen Deutschkenntnissen ('Következtetések egy kétnyelvű didaktikus szócsaládtár szerkesztésére vonatkozóan, amely magyar anyanyelvű, haladó német nyelvtudással rendelkező használókat céloz meg', 135–166) és 8. Der Vergleich von zweisprachigen (deutsch-ungarischen) Wortfamilientypen auf Grund einer qualitativen Analyse ('Kétnyelvű [német-magyar] szócsaládtípusok kvalitatív elemzése és összehasonlítása', 167–176). A szócsaládtár jövőbeli használói részéről a legnagyobb érdeklődésre számot tartó 7. fejezet a készülőben lévő szócsaládgyűjtemény (WFSuD: Wortfamiliensammlung für ungarische Deutschlernende mit fortgeschrittenen Deutschkenntnissen / Szócsaládtár magyar anyanyelvű haladó németnyelv-tanulók számára) tulajdonképpeni előszavát tartalmazza, azaz a szótár makro- és mikrostruktúráját mutatja be. Kiemeli a szótár főbb szerkesztési elveit: a lemmakiválasztás kritériumait, a szócikkek rendezését, a szinkrón etimológiai kompetencia fontosságát (egyidejű diakrón kitekintéssel) és a szemantikai alapelv elsőrendű szerepét. A szótár tervezésében a szerző megkülönböztetett figyelmet szentel azoknak a jelenségeknek, amelyek a német és a magyar nyelv lényegi különbségeiből adódnak – rendezési elvként használva a magyar anyanyelvű németnyelv-tanulók előrelátható nehézségeit a német szóképzést illetően. Gyakorlati értéket képviselnek az anyagban az egyes szócsaládok előtt feltüntetett szemléltető táblázatok, amelyekkel a szerző a szócsaládok térbeli ábrázolására tesz kísérletet, valamint a szócikkekben megadott, a megfelelő használatot segítő nyelvi példák. Végül a 8. fejezetben az a kvalitatív

elemzés kap helyet, amelyben a szerző egybeveti saját lexikográfiai projektjét, azaz készülő szótárának felépítését OLASZY szótárának (OLASZY, KAMILLA, Wortfamilien. Ein Wörterbuch der besonderen Art. Mustersätze, Aufgaben mit Lösungen 1–2. Olka, Budapest 2003–2004) szerkezetével, illetve koncepciójával. Az ehhez kapcsolódó vizsgálat során a veszprémi Pannon Egyetem hallgatói azt a feladatot kapták, hogy (két csoportra osztva) memorizálják a mindkét szótárban megtalálható *trinken* lemma szócsalád-elemeit. A vizsgálat eredményei jól illusztrálják a két szótártípus közötti lényeges különbségeket és a tematikus elrendezés szókincsfejlesztésben történő alkalmazási lehetőségeit, de sajnálatos módon a szótár lehetséges használóira vonatkozóan szinte semmilyen támpontot nem adnak. A tematikus szótár nyelvtanításban betöltött potenciális jelentőségéhez mérten a tanulmányban így nem jelennek meg elég hangsúlyosan a célcsoportok, illetve a szerző nem körvonalazza a „haladó nyelvtanulók” kategóriát, és nem ad legalább rövid jellemzést róluk. Ezzel összefüggésben tehát a továbblépés egyik fontos célterülete egy szélesebb körű kvalitatív empirikus teszt elvégzése lehetne, amellyel konkrétabban azonosíthatóak lennének azok a fejlett nyelvi tudatossággal rendelkező, magasabb nyelvi szinten álló és nyelvtudásukat fejleszteni kívánó tanulók, akik számára a szókincsfejlesztésben valóban hasznos segédeszköz lenne a szócsaládtár.

Összefoglalásként ismét szeretném aláhúzni, hogy a munka egyaránt szól német nyelvtanároknak és nyelvészeknek (lexikográfusoknak, rendszernyelvészeknek, pszicholingvistáknak, szakdidaktikusoknak), a készülő szócsaládtár pedig minden bizonynyal jó gyakorlati segédeszköz lesz majd – haladó németnyelv-tanulók és germanista hallgatók számára is.

HUBER ÁGNES

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 109. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2013. december 10-én az ELTE BTK Múzeum körúti tanácstermében tartotta meg 109. közgyűlését.

1. Kiss Jenő elnök üdvözölte a megjelenteket, és felkérte Manherz Károly egyetemi tanárt, tartsa meg előadását, melynek címe: „A magyarországi német dialektológiáról”.¹

2. Az előadás elhangzása után J u h á s z D e z s ő főtitkár terjesztette elő j e l e n t é s é t a Társaság 2013. évi működéséről:

Tisztelt Közgyűlés! A Magyar Nyelvtudományi Társaság 109. évének munkájáról a következőkben számolhatok be.

1. Az idén is három v á l a s z t m á n y i ü l é s ü n k v o l t: egy tavasszal, kettő ősszel.

¹ L. jelen számunk első tanulmányát.

a) A t a v a s z i üléstünket május 10-én tartottuk. Fő napirendi pontjaink a következők voltak: Az őszi program előkészítése, előadások és köszöntések megszervezése. Személyi ügyek tárgykörében – Keszler Borbála szakosztályelnök előterjesztésére – a választmány megszavazta, hogy a Magyar Nyelvi Szakosztály titkári feladatát Veszelszki Ágnes vegye át Tátrai Szilárdtól, mivel Tátrai Szilárd az újonnan megalakult pragmatikai tagozat titkára lett. A társasági kiadványokról Juhász Dezső főtítkárr és Farkas Tamás titkárr számolt be: időben megjelent a Magyar Nyelv és az Anyanyelv-pedagógia első száma, valamint az év elején a Névtani Értesítő tavalyi, 34. kötete. Juhász Dezső ismertette a Magyar Nyelv második, akkor szerkesztés alatt álló számának a tartalmát, amely többek között a 2012-ben rendezett pragmatikai kerekasztal anyagát és pragmatikai tárgyú hazai és nemzetközi kiadványok recenzióit tartalmazta. Röviden ismertette még az év elején napvilágot látott legújabb MNYTK.-számot is. (Erről a későbbiekben még szólok.) A választmányi ülést tagfelvétel zárta.

b) Az e l s ő ő s z i választmányi üléstünket október 15-én tartottuk. Ennek főbb napirendi pontjai az emlékérmekre és a megemlékezésekre javaslatot tevő bizottságok kiküldése, a tagfelvétel és a kiadványügyek voltak. A megemlékezési bizottság élén változás következett be: mivel Zsilinszky Éva korábbi elnök már nem tudta vállalni ezt a megbízást, helyette elnökünk Korompay Klárát javasolta. Javasolta továbbá a bizottság bővítését egy új taggal, Fábíán Zsuzsanna személyében. A Révai-bizottságban is változás állott be: a Nyírkos István tagtársunk halálával megüresedett helyre elnökünk Hoffmann Istvánt javasolta, Hoffman István Bárczi-bizottságbeli helyére pedig Dömötör Adrienne-t. A választmány minden személyi javaslatot egyhangúlag támogatott. A bizottságok megújítása után, a kiadványokra térve Juhász Dezső főtítkárr számolt be arról, hogy megjelent a Magyar Nyelv második és harmadik füzet, az Anyanyelv-pedagógia harmadik száma; szerkesztés alatt van a Névtani Értesítő idei számának anyaga, melynek központi témája a helynév-standardizáció lesz. A Magyar Nyelv technikai előállításában a harmadik számtól kezdődően változás állt be: a tördelést Szabó Panna doktorandusz vette át az Argumentum Kiadótól. Szabó Panna szakértelmét és megbízhatóságát már bizonyította néhány kiadvány szakszerű tördelésével, és az új feladatkörben is jól helytállt. – A választmányi ülésen tagfelvételre is sor került.

c) Az i d e i h a r m a d i k v á l a s z t m á n y i ü l é s ü n k, amelyet december 3-án tartottunk, hagyományosan a közgyűlés előkészítésének jegyében zajlott. A közgyűlés helyszínéről, az elhangzó előadás címéről elnökünk tájékoztatta a megjelenteket. A decemberi választmányi üléstünkön elfogadtuk az emlékérmek és emléklapok odaítélésére kiküldött bizottságok javaslatait. Idén a Társaság két díjat ad ki: a Csűry Bálint- és Gombocz Zoltán-emlékérmét. A bizottságok elnökeinek javaslatát a választmány egyhangúlag támogatta. A megemlékezési bizottság javaslatai elkészültek a jövőre ke-rek évfordulót ünneplő tagtársak névsorára és a köszöntő személyekre. Technikai okok miatt ezt a listát a választmányi tagok ímélnél kapták meg, és ugyanilyen formában nyilvánítottak véleményyt. A választmányi ülésen tagfelvételre is sor került. – Az egyéb napirendi pontok között Juhász Dezső főtítkárr beszámolt arról, hogy a Magyar Nyelv kiadását 2014-ben a Társaság önállóan végzi, a nyomdai munkákat pedig az Argumentum Kiadótól – egy versenypályázat eredményeinek értékelése után – a START Nyírségi Nyomda veszi át. Hasonló versenypályázatot ezen túl minden évben kiírunk

majd, a megbízások tehát csak egy naptári évre szólnak. Jövőre változnak a társasági folyóirat technikai szerkesztési szabályai is. A változtatások oka egyrészt a kor elvárásaihoz való igazodás, másrészt pedig az a törekvés, hogy minél több technikai megoldás legyen azonos vagy hasonló a nagyobb nyelvészeti folyóiratok gyakorlatában. Eddig a Magyar Nyelvőr, a Nyelvtudományi Közlemények és a Névtani Értesítő szerkesztői jelezték a szándékukat a közös megoldások keresésében.

2. A tavaszi és őszi felolvasó üléseink száma Budapesten – ide számítva a mai és jövő heti előadást is – összesen 15. (Betegség és technikai okok miatt 3 maradt el.) Kilencet a Magyar Nyelvi Szakosztály rendezett, hármat az Általános Nyelvészeti Szakosztály, kettőt a Finnugor Szakosztály. Az Idegen Nyelvi Szakosztály két tervezett előadásából sajnos csak egyet tudott megtartani. Az elmaradt előadások egy része átkerül a következő félév programjába. Az előadók időrendben a következők voltak: Bárh János, Antalné Szabó Ágnes, Salánki Zsuzsa, Slíz Mariann, Tóth Etelka, Markó Alexandra, Szabó Tamás Péter, Cs. Nagy Lajos, Surányi Balázs, Szili Katalin, Csepregi Márta, Tóth Valéria, Pátrovics Péter, Giampaolo Salvi, Kiss Jenő.

Tavaszi és őszi szakmai programunkat színesítette egy-egy kerekasztal-beszélgetés is. Május 21-én az Általános Nyelvészeti Szakosztály Pragmatikai tagozata és a Magyar Nyelvi Szakosztály Pragmatika és szemantika és kognitív nyelvészetben címmel közösen rendezett eszmecsere. A vitaindítót Tolcsvai Nagy Gábor és Tátrai Szilárd tartotta. November 12-én Az anyanyelv-pedagógia szolgáltatásban címmel a Magyar-tanári tagozat tartott rendezvényt, melyen az ötéves Anyanyelv-pedagógia folyóirat szerkesztője számolt be a tapasztalatairól. A tájékoztatást beszélgetés követte, moderátor a felelős szerkesztő, Antalné Szabó Ágnes volt.

Társaságunk egyik társszervezője volt az október 13-án a Magyar Tudományos Akadémián rendezett interdiszciplináris konferenciának, amelynek címe A félezer éves magyar orvosi nyelv volt.

Az idei felolvasó üléseken köszöntöttük, illetve köszöntjük a hetvenéves Vörös Ottót, Lőrinczi Rékát, Csúcs Sándort, Hessky Reginát, Gadányi Károlyt, Honti Lászlót, Gallasy Magdolnát, a nyolcvanéves Ördög Ferencet és Balogh Lajost. Jó egészséget, további munkakedvet kívánunk minden jubiláló tagtársunknak!

A Magyar Nyelvi Szakosztály két tagozatának munkájáról a következő rövid híradásokkal adok számot: a) A Névtani tagozat egy síkfőkúti, egy budapesti és egy dunaszerdahelyi tanácskozással, valamint három budapesti és három debreceni egyéni előadással gazdagította a Társaság éves programját. A síkfőkúti és a dunaszerdahelyi konferenciáról a vidéki csoportok részbeszámolóit kapcsán fogok beszélni, a budapesti tanácskozásnak a Károli Gáspár Református Egyetem adott helyet június 11-én. A névtani terminológia, azon belül az egységesítés problémakörét körüljáró rendezvényen 6 előadás hangzott el, majd egy kerekasztal-megbeszélés zárta a konferenciát. – b) A Magyar-tanári tagozat május 25-én tizenhatodik alkalommal rendezte meg a Simonyi Zsigmond helyesírási verseny Kárpát-medencei döntőjét öt országból érkező több mint 300 diák és pedagógus részvételével. A Társaság keretében működő Szemere Gyula anyanyelv-pedagógiai kutatócsoport tagjai közül többen bekapcsolódtak az ELTE BTK Szakmódszertani Központjában alakult tanárképzési kutatócsoport munkájába. Az év során több alkalommal szakmai véleményt fogalmaztak meg a tanárképzés átalakításával kapcsolatos tervezetokről. December 7-én társaságunk és az ELTE közös szervezésében tartottuk

a III. Vályi András anyanyelv-pedagógiai konferenciát. A neves oktatási szakembereken kívül előadókkal képviseltette magát a Nemzeti Erőforrások Minisztériuma és az Oktatási Hivatal is. A központi téma a pedagógus életpályamodell bevezetése volt. A plenáris előadásokat szakmódszertani előadások és műhelyfoglalkozások követték négy szekcióban. Társsszervezőként részt vettünk az Eötvös József országos középiskolai szónokverseny iskolai, regionális és országos fordulójának megrendezésében is.

3. Vidéki csoportjainktól a következő rendezvényekről kaptam tudósítást:

A debreceni csoport az idén 9 előadást tartott. Az előadók időrendben: Reszegi Katalin, Fehér Krisztina, Fehér Krisztina – Pethő Gergely – Veréce Viktória, Boda István Károly – Bodáné Porkoláb Judit, Tóth Valéria, Kocsány Piroska, Lars-Gunnar Larsson, Györfly Erzsébet, Veréce Viktória.

A Társaság szegedi csoportja 2013. március 1-jén és 2-án Gyulán rendezte meg az Implom József középiskolai helyesírási verseny Kárpát-medencei döntőjét. A Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó segítségével szervezett szakmai továbbképzésen Balázs Géza, N. Császi Ildikó, Kiss Jenő, Nagy János, Cs. Nagy Lajos, Takács Edit előadása volt műsoron. A rendezvény megnyitóján a magyar helyesírás ügyében kifejtett tevékenységéért Implom József-díjat vehetett át Balázs Géza, Győri Etelka és Kiss Jenő. – A Weöres Sándor-emlékév szegedi rendezvényei közül kiemelkedett az a kutatói konferencia, amelyet 2013. október 18-án az SzTE Juhász Gyula Pedagógusképző Karán szervezett a Társaság és a JGYPK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke, segítséget nyújtott hozzá az SzTE Rectori Hivatala is. A kerekasztal-beszélgetés középpontjában Weöres Sándor és az idő összefüggései álltak. A konferencia anyaga a Tiszatáj című folyóirat lapjain jelenik meg 2014 elején. – A Társaság és a SzTE JGYPK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének szervezésében ünnepelték kollégák és tisztelők Rozgonyiné Molnár Emma tagtársunkat nyolcvanadik születésnapja alkalmából, 2013. november 28-án. A tisztelő előadást V. Raisz Rózsa tartotta.

A szombathelyi csoport a tagtársak egyéni szereplésein kívül egy konferencia megrendezéséről tudósított. Vörös Ferenc szervezésében 2013. június 8-án Dunaszerdahelyen zajlott le A nyelvföldrajztól a névföldrajzig IV. című konferencia. Az 14 előadás a személynevek és a nyelvi kölcsönhatások összefüggéseivel foglalkozott. Vörös Ferenc egy saját előadással is gazdagította a szombathelyi csoport rendezvényeit.

A Társaság nyíregyházi csoportja a Nyíregyházi Főiskola Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetével karöltve november 28–29-én interdiszciplináris konferenciát szervezett a magyar tudomány napja alkalmából, Regionalitás határok nélkül címmel. A rendezvényen a következő tagtársaink tartottak előadást: P. Lakatos Ilona, T. Károlyi Margit, Minya Károly, Pethő József, Bényei Ágnes, Sebestyén Zsolt, Szabó G. Ferenc.

A pécsi csoport idei tevékenységének kiemelkedő eseménye egy április 22-i konferencia Találkozások az anyanyelvi nevelésben címmel, amelyet Szépe Györgynek, a Pécsi Tudományegyetem professzora emlékének szenteltek. A két plenáris előadás után 12 szekcióban folytatódott a munka. A jeles tanár és kutató emlékét egy alapítvány és egy róla elnevezett díj (érem) is szolgálja ezentúl. Az első díjazott Bánréti Zoltán lett.

A Heves megyei csoport egy tudományos előadás megrendezéséről adott hírt, ez az Eszterházy Károly Főiskolával közös szervezésben valósult meg: Fáy Tamás előadását hallgatták és vitatták meg.

A speciális névtani találkozók közé sorolhatjuk a május 30-a és június 1-je között immár nyolcadik alkalommal megtartott helynévtörténeti szemináriumot is, amelyet a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, illetőleg a Társaság debreceni csoportja és névtani tagozata szervezett. A helyszín az Egyetem síkfőkúti alkotóháza volt. Az előadásokat a hagyományoknak megfelelően a Helynévtörténeti tanulmányok soron következő kötete tartalmazza majd.

4. Saját kiadványaink között első helyen szólok a Társaság folyóiratáról, a Magyar Nyelvről. A lap a szűkös pályázati lehetőségek és korlátozott mértékű akadémiai támogatás mellett változatlan terjedelemben jelenik meg. A negyedik szám anyaga nyomdába került, remélhetőleg karácsony előtt megjelenik. Bízunk benne, hogy a stagnáló központi támogatást jövőre, az önálló kiadói és az új nyomdai feltételrendszerben még hatékonyabban tudjuk kihasználni.

A Névtani Értesítő a 35. számát készül megjelentetni, az Anyanyelv-pedagógia internetes folyóirat az ötödik évfolyamát zárta, megjelenése folyamatos. Mindkét kiadvány a nehéz pénzügyi feltételek ellenére változatos tartalommal, magas színvonalon képviseli a szakterületét.

A gazdasági válság a könyvkiadásunkra is komoly terheket ró. Már évtizedek óta csak olyan kiadványok megjelentetését vállaljuk, amelyeknek a nyomdaköltségét a szerkesztő már valahonnan – főleg pályázati keretből vagy más intézmények bevonásával – előteremtette. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai sorozatban az idén sajnos nem jelenik meg újabb könyvünk. Előrehaladott állapotban van egy 16. századi jobbágleveleket kritikai kiadásban közzevető mű kéziratának az elkészítése, de a megjelenés a jövő évben várható. A partnerkiadó az Országos Levéltár lesz. – A kiadványok kapcsán említtem meg, hogy Társaságunk könyvadományokkal szokta támogatni a határon túli hungarológiai műhelyeket és kutatókat, valamint néhány egyetem és intézmény nyelvészeti könyvtárát. Örömmel járulunk hozzá könyv- és folyóirat-adományokkal az anyanyelvi versenyek díjazásához is (pl. helyesírási vagy szónokverseny).

5. Mind a pályázatok lebonyolításában, mind pedig a Társaság pénzügyi és adminisztrációs ügyeinek vitelében nélkülözhetetlen szerepet játszik Bakonyiné Tóth Gabriella szervezőtitkárunk. Köszönjük odaadó munkáját.

6. Néhány szó a tagfelvételről. Tavaszi és őszi választmányi ülésünkön 7 új tagot vettünk fel, ez fele a tavalyinak. Minden tagtársamat arra kérem, hogy buzdítsa a fiatalokat, egyetemi hallgatókat, doktoranduszokat, a tanár kollégákat, illetve a magyar nyelv ügye iránt elkötelezett értelmiségieket, hogy jelentkezzenek Társaságunk soraiba.

7. Elhunyt tagtársaink közül név szerint is megemlítem Nyirkos Istvánt, választmányunk egykori tagját, a debreceni egyetem professzor emeritusát. Emlékét tisztelettel és kegyelettel megőrizzük.

8. Ez alkalommal is szeretném felhívni a figyelmet társasági honlapunkra (www.mnyt.hu), ahol igyekszünk mindig friss információkkal szolgálni. Működik a honlapja folyóiratainknak és tagozatainknak is. A friss hírek közé tartozik, hogy november folyamán az Anyanyelvápolók Szövetsége Kiss Jenőt, társaságunk elnökét Lőrincze Lajos-díjjal tüntette ki. Elnökünk sokoldalú tudományos, oktatási és közéleti tevékenységéért az ELTE BTK Pro Facultate aranyérmét is elnyerte. Ugyancsak az ELTE Bölcsészkarának kitüntetését, az Ürményi József-díjat kapta Antalné Szabó Ágnes tagtársunk, a Magyarartnári tagozat elnöke a tanárképzés ügyének kiemelkedő szolgálatáért. A. Molnár Ferenc, a

Miskolci Egyetem professor emeritusa pedig Károli Gáspár-díjban részesült. A Társaság vezetősége és tagsága nevében szívből gratulálok a kitüntetetteknek a szép elismerésekhez!

Beszámolóm végén kívánok minden tagtársunknak kellemes ünnepeket, azt követően pedig jó munkát, sok sikert és örömeiben gazdag új esztendőt! Kérem jelentésem elfogadását.

3. A közgyűlés a főtitkári jelentést egyhangúlag elfogadta. Ezután Kugler Nóra ismertette a **számvizsgáló bizottság** jelentését. A bizottság ellenőrizte a Társaság iratait, és azokat rendben találta. A közgyűlés a jelentést egyhangúlag elfogadta. Ezután Gerstner Károly olvasta fel a **pénztárosi jelentést**:

A közhasznúsági jelentés alapja a gazdálkodásáról a számviteli törvénynek és a kapcsolódó előírásoknak megfelelően egyszerűsített éves beszámoló összeállítása. A jelentés szerves részét képezi a 2013. december 31. fordulónappal lezárandó mérleg és eredménykimutatás. (A pénzügyi mérleg tehát csak a naptári év végét követően zárható le.)

A Társaság tagdíjbevételei, akadémiai támogatása és a pályázati bevételei jelenleg valamivel magasabbak, mint a kiadási oldalon szereplő tételek. A Társaság folyamatosan törekszik arra, hogy kiadásait és bevételeit egyensúlyban tartsa, megőrizve működésének pénzügyi alapjait. 2014-ben tehát a relatív pénzügyi egyensúly megtartása – optimális esetben szerény mértékű többlet elérése – az egyik fontos feladat.

A Társaság 2013. évi pénzforgalma a következőképpen alakult:

Bevételek: 5.931.796 Ft

2012. évi maradvány:	–16.500 Ft
MTA-támogatás:	745.000 Ft
SZJA 1% felajánlásából (a NAV még nem utalta át):	174.396 Ft
Tagdíj (171 főtől):	496.000 Ft
Pártolói tagdíj:	60.000 Ft
Kiadvány-értékesítés:	172.900 Ft
Egyéb (pályázatok, képzések stb.):	4.300.000 Ft

Kiadások: 5.839.200 Ft

Személyi kiadások:	3.740.000 Ft
Főfoglalkozású bére (br. 70.000 Ft):	840.000 Ft
Szerkesztői, egyéb díjak:	2.900.000 Ft
Kifizetéseket terhelő járulékok:	492.100 Ft
Készletbeszerzés:	456.800 Ft
Egyéb dologi kiadás:	1.129.350 Ft
Bérleti díj:	120.000 Ft
Postaköltség:	85.250 Ft
Banki költség:	181.600 Ft
Egyéb (tárhelyköltség, javítás, versenyszervezés):	742.500 Ft
Időben elhatárolt fizetési kötelezettség (NAV):	20.950 Ft

A Társaságnak 2013-ban kerekítve 92.600 Ft maradványa keletkezett.

4. Kiss Jenő elnök megköszönte a beszámolókat és megnyitotta az utolsó napirendi pontot, a társasági díjak, kitüntetések átadását. Elmondta, hogy idén a Társaság két emlékérmét ítél oda a kiküldött bizottságok javaslata alapján. Ezeket méltató szavak kíséretében adta át a kitüntetetteknek. A Gombocz-emlékérmét Vargha Fruzsina Sára, a Csűry-emlékérmét Fülöp Lajos kapta.

5. Kiss Jenő elnök gratulált a díjazottaknak, és kellemes ünnepeket kívánva berekesztette a közgyűlést.

Összeállította: JUHÁSZ DEZSŐ

Nyirkos István

(1933–2013)

Nyirkos Istvánt tanári és kutatói pályája szinte teljes egészében a Debreceni Egyetemhez kötötte. Halála e közösség számára nagy veszteséget jelent, de gyászolják őt hazai és külföldi nyelvész kollégái és a társtudományok képviselői is.

Nyirkos István 1933. augusztus 1-jén született Sátoraljaújhelyen. Iskolai tanulmányait követően 1951-ben a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem magyar nyelv és irodalom szakos hallgatója lett, ahol 1955-ben szerzett tanári oklevelet. Ezt követően tanársegédként kezdett dolgozni az egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén.

Tudományos pályája a nyelvjáráskutatás területén indult, első publikációi e témakörben jelentek meg:¹ a gyermek- és ifjúkorából jól ismert és szeretett tágabb szülőföld, az abaúji Pusztafalu ő-ző nyelvjárasszigete adta ehhez számára a témát. Egyetemi doktori címet 1961-ben Az abaúji nyelvjárás magánhangzó-rendszere című értekezésével szerzett. A körülmények akkoriban nem tették lehetővé, hogy ezt a munkát monográfiává érlelhessen, eredményeit azonban több terjedelmes tanulmányban közzétette. A nyelvjárási tematika ezt követően inkább csak mint mellékszál jelent meg írásaiban, a népnyelv azonban – mint a nyelvi gazdagság kifogyhatatlan tárháza és a nyelvi változások tanulmányozásának élő terepe s emellett a nyelvtörténetnek is fontos forrása – kutatói figyelmének mindig is a homlokterében maradt. A nyelvjárási terepgyakorlatok alkalmával évtizedeken át hallgatók százait vezette be e munka varázslatos világába, s ezeken az alkalmakon leginkább azt lehetett megtanulni tőle, hogy az emberi személyiség közvetlensége, a kutatónak mások és a világ iránti érdeklődése a legfontosabb módszertani eszköz az adatközlők hiteles megszólaltatásához. A dialektológiai tematikával is szoros kapcsolatban áll a különböző nyelvváltozatok iránti megkülönböztetett figyelmé: számos elméleti szempontból is fontos tanulmányt tett közzé a nyelvváltozatok rendszerezésének problematikájáról.

Nyirkos István a leíró és a történeti nyelvészet számos területét művelte az alaktan-tól a mondattanon át a névkutatásig, ám munkásságának középpontjában egy sokak által szinte lezártnak tekintett tudományterület, a hangtörténet kutatása állt. Figyelmét több-

¹ A bibliográfiai utalásoktól néhány esetet kivéve eltekintek, Nyirkos István tudományos publikációinak jegyzéke megtalálható a Magyar Nyelvjárások 41. (2003. évi) kötetében (19–31), valamint az alábbi helyen: http://mnytud.arts.unideb.hu/adatok/nyirkos/nyirkos_publ.pdf.

nyire a rendhagyó, szabálytalan jelenségek keltették fel akkor, amikor a kutatók többsége a nyelv rendszerszerűségének igazolásával volt elfoglalva. E ritka nyelvi jelenségekben is be tudta azonban mutatni azt, ami bennük rendszerszerű, és egyúttal magáról a nyelvi rendszerről is azt bizonyította, hogy működése nem mechanikus jellegű, hanem számos egyedi, ha úgy tetszik, véletlenszerű jelenség is befolyásolja a történetét. A hangtörténeti tematika az 1970-es évektől volt jelen érdeklődésében, és tanulmányok egész sorában jelent meg. Ezek idővel nagyobb monográfiákká értek, amelyeket előbb kandidátusi (1984), majd akadémiai doktori (1995) értekezésésként védett meg. Egyik könyvében a magyar szavakban megjelenő szervetlen, ún. inetimologikus mássalhangzókat vizsgálta meg (Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban. KLTE, Debrecen, 1987), a másikon pedig a magánhangzókat elemezte ugyanilyen összefüggésben (Az inetimologikus magánhangzók a magyarban. [K. n.] Debrecen, 1993). E munkái a magyar hangtörténeti kutatásoknak kiemelkedően fontos darabjai, amelyek bizonyára hosszú évtizedeken át szolgálnak majd további vizsgálatok biztos alapjául. Az utóbbi években a hangtörténeti tematikának a hangrenddel, a tövégi magánhangzókkal és a hangsúllyal összefüggő kérdései foglalkoztatták elsősorban.

Nyirkos István nyelvészeti munkássága – pályájának e fent említett központi témaköre mellett is – a sokszínűségével tűnik ki egy olyan időszakban, amelyben a szakemberek tevékenységét egyre inkább a szakmai specializáció s az elmélyültséggel bizonyos mértékig szinte óhatatlanul együtt járó beszűkülés jellemzi. A hangok mellett talán a szavakkal foglalkozott legtöbbet írásában: közölt szófejtéseket és szótörténeti tanulmányokat, és behatóan tanulmányozta a szóalkotás különböző formáit. E dolgozataiban – ugyanúgy, ahogyan grammatikai tárgyú munkáiban is – a leíró és a történeti nyelv szemlélet szerves egységben, egymást kiegészítve, magyarázva jelenik meg. Kutatói érdeklődése nem állt meg a magyar nyelv önálló történetének időhatáránál, az aktuálisan elemzett jelenségeket többnyire uráli háttéren vizsgálta. Jó néhány tanulmányában foglalkozott névtani kérdésekkel is: ezen a téren nemzetközi tudományos kapcsolatait kamatoztatva sokat tett azért, hogy 2000-ben útjára indulhatott az *Onomastica Uralica* című sorozat, amely az uráli nyelvek névkutatása számára teremtett új tudományos fórumot.

Nyirkos István tudományos kutatásai során nemcsak a szaktudomány belső, hanem a külső határait is szívesen átlépte, ha a feltárni kívánt probléma úgy kívánta. A néprajz tudományához nemcsak népnyelvi érdeklődése vitte közel, és nemcsak a népköltészet, különösképpen a népdalok szeretete erősítette benne ezt a vonzalmat, hanem a nyelvész kutató módszertani igénye is. Több tanulmányban elemezte a munkatörténet és a szótörténet összefüggését: világosan látta, hogy a szavak történetét, életét nem tarthatjuk fel a maguk teljességében, ha csak a nyelvi alakjukra vagyunk tekintettel, hanem ehhez be kell vonnunk a kutatásba jelentésüknek, valóságjelölő tartalmuknak, illetve ezek történeti alakulásának az elemzését is. Különösen gazdag Nyirkos István munkásságának az a területe, amellyel a magyar és a finn folklór kölcsönös megismertetését kívánta elősegíteni. Számos tanulmányt írt, valamint önálló kötetet is szerkesztett a Kalevala magyarországi fogadtatásáról és hatásáról, a Kanteletár jelentőségéről s mindehhez kapcsolódóan Elias Lönnrot munkásságáról.

Fennisztikai, finnugrisztikai érdeklődését pályájának több időszaka is elmélyítette. 1963 és 1967 között a Helsinki Egyetemen a magyar nyelv lektoraként működött, 1987

és 1993 között pedig kultúrdiplomáciai munkát végzett a helsinki Magyar Kulturális és Tudományos Központ igazgatójaként. A hatvanas évektől nemcsak oktatómunkájával, hanem magyar nyelvkönyveivel is jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a finnek körében reális magyar- és valós Magyarországkép alakulhasson ki. Számos területen segítette a népi kultúrdiplomácia kiszélesítését, a két nép barátságának elmélyítését: testvérvárosi kapcsolatok létrehozásával és ápolásával, művészeti rendezvények kölcsönös cseréjével, tudományos együttműködések megalapozásával. Nyirkos István kiváló finn nyelvtudását és lexikológiai, lexikográfiai ismereteit a szótárírás terén is bőséggel kamatoztatta. Első finn–magyar szótára 1969-ben jelent meg, amely hosszú ideig a magyarul, illetve finnül tanulók ezreinek egyetlen segédeszköze volt. Talán ennél is sikeresebbnek bizonyult finn–magyar–finn zsebszótára, amely megújított kiadásával együtt több mint 30 év alatt számos kiadás ért meg.

Nyirkos István – noha kiváló színvonalú tudományos munkásságot hagyott maga után – elsősorban mégis tanárnak tekintette magát. Oktatási palettája hallatlanul sokszínű volt, amiben széleskörű érdeklődése fejeződött ki, s ebben is megnyilvánult személyiségének az a vonása, hogy őt mindig az élet teljessége vonzotta. Diákjait partnernek tekintette a munkában, ezt a sikeres tanári munka egyik legfontosabb alapjaként tartotta számon. Humánus, határtalanul jóindulatú, segítőkész viszonyulását hallgatói sokra tartották, és bőségesen viszonzták.

Nyirkos István egyetemi pályája oktatói és tudományos teljesítménye alapján egyes vonalúan ívelt felfelé. 1962-ben adjunktussá léptették elő, docensnek 1977-ben nevezték ki. 1984-től 1987-ig a Bölcsészettudományi Kar oktatási dékánhelyettese volt. A finnországi külszolgálatot követően Mező András hívására 1993-ban két tanévet a nyíregyházi Bessenyei György Főiskolán tanított főiskolai tanárként. 1995-ben a debreceni egyetemre professzornak nevezték ki, és megbízták a Finnugor Nyelvtudományi Tanszék vezetésével is. 1995-től 1998-ig a KLTE általános és oktatási rektorhelyettesi tisztét is betöltötte. Megbízatása leteltével az egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén folytatta professzori munkáját egészen nyugdíjba vonulásáig, ezt követően pedig professzor emeritusként segítette tovább az oktatást.

Munkásságát jó néhány kitüntetéssel is elismerték, ezek közül a legfontosabbak a Finn Fehér Rózsa Lovagrend I. Fokozata, a Finn Oroszlánrend Parancsnoki Fokozata, a Finn Akadémia Emlékérme, az észti Terra Mariana Kereszt V. Fokozata, valamint a Magyar Köztársasági Érdemrend Kiskeresztje.

Az itt felsorolt tények, amelyek folytathatók, részletezhetőek lennének számos továbbival is, sikeres, gazdag életpályát mutatnak. E pálya valódi gazdagságát, igazán lényeges tartalmát azonban Nyirkos István számára sokkal inkább azok az emberi kapcsolatok jelentették, amelyek e tevékenységek mögött meghúzódtak. Igazi közösségi ember volt, amit leginkább az emberek iránt megnyilvánuló, soha nem lankadó érdeklődése táplált. Jó kedélye, életszeretete átsugárzott a környezetére is. Mindnyájunknak hiányozni fog.

HOFFMANN ISTVÁN

Búcsú Hajdú Mihálytól*

Amit sokáig elképzelni sem tudtunk volna, bekövetkezett: elment Hajdú Mihály is a minden halandók útján. Bibliai kort ért meg, hiszen a zsoltáros szavai szerint az ember életének ideje hetven esztendő, vagy ha több, nyolcvan esztendő –, és ő nyolcvan évet ért meg, megrakodva búval és örömmel.

Amíg a legcsekélyebb remény élt benne, zokszó nélkül alávetette magát súlyos orvosi kezeléseknél, miközben emberfeletti küzdelmet vívott a feltartóztatathatatlannul terjedő végzetes kórral. Szomorú volt tapasztalni erejének fogyását, jól ismert hangjának tompulását, telefonos beszélgetéseink időtartamának kényszerű rövidülését. Csak a legnagyobb tisztelettel emlékezhetek kitartásáról, fegyelmességéről, lelki erejéről. Nyáron még szövögette álmait arról, hogy szeptemberre Újmagyar kori családnéveink tára című munkájának második kötetét kézbe veheti majd. Dolgozott, amennyire erejéből telt. Talán Benkő tanár úr példája lebegett szeme előtt, hiszen ő is mindvégig azt tette. Rá emlékezve hálával emlegette mindig, milyen szerencsés volt, hogy a Benkő-tanszékre kerülhetett. Júniusi, utolsó interjújában így fogalmazott: „Ez nagyon nagy dolog volt, váratlan, meglepő és hálával eltöltő nagy dolog volt”. Ez a hálaérzet volt munkálkodásának, segítőkészségének egyik fontos tartópillére. Tudta persze nagyon jól, hogy a tudomány embere sosem tudja befejezni a munkát, legfőljebb abbahagyja. Ezt tette ő is. Az volt az utolsó időben legnagyobb bánata, hogy teljes tétlenségre kárhoztatva nem foglalkozhatott kedves tudományos témáival, s hogy tudta, nem is teheti többé.

Mi most azt érezzük leginkább, hogy az ember, hogy ő is pótolhatatlan. Helyettesíthetjük, de pótolni nem tudjuk. Természetes kedvességét, előzékenységét, segítőkészségét, derűs természetét, tréfára készítő hajlamának kedvderítő megnyilatkozásait bőven volt alkalmunk megtapasztalni. Szobája ajtaja nyitva állt mindenki előtt, s jutott mindenkinek a kedves fogadtatásból, a finom vörösborból, a kellemes pipafüstből, a baráti érdeklődésből és évődésből egyaránt. S ahogy egyik, ma már jeles névtanos tanítványa írta róla: „Az egykori néptanító, általános iskolai és technikumi tanár az egyetemen szívvel-lélekkel Tanár maradt. Olyan, akit tudásáért, munkájáért és emberségéért, egész magáért egyaránt tiszteli, becsüli és szereti, aki csak ismeri” (FARKAS TAMÁS. In: HAJDÚ MIHÁLY, Válogatott tanulmányok. Szerk. KISS JENŐ. ELTE BTK et alii, Budapest, 2003. 20).

Hajdú Mihály a magyar nyelvtudomány több ágát is művelte, leghangsúlyosabban és legeredményesebben azonban a névtant. S nemcsak írásai, előadásai, adatgyűjtései és feldolgozásai miatt, hanem kiadványsorozatok szerkesztése, tudományos konferenciák szervezése, az egyetemi névtani oktatás föllendítése, tanítványok nevelése miatt is. A leíró névtan népszerűvé és az egyetemi oktatásban is elfogadottá válása nagyban az ő eredményes kutatói, tudományszervező és tudománynépszerűsítő tevékenységének köszönhető. Hogy Magyarországon annyi kutató, egyetemi és főiskolai oktató és hallgató foglalkozik névkutatással, hogy a névtan az egyetem magyar szakán a tanterv része lett, abban neki oroszlánrésze van.

Egyszemélyes intézmény volt ő, csak azt nem tudjuk, honnan vette az időt és az energiát mindehhez úgy, hogy nem csak a budapesti egyetemen oktatott. Valósággal vonzotta a hallgatóságot, pezsgő névtani élet zajlott körülötte az egyetem nappali tagozatán

* Elhangzott Orosházán 2014. február 15-én Hajdú Mihály búcsúztatásán az Evangélikus templomban rendezett gyászünnepeken.

és a doktori képzésben is. Lelkesen, sok-sok áldozatvállalással és energiával nevelte, szervezte és fogta össze a magyar névtanوسokat. Ő vezette az ELTE Magyar Nyelvtudományi Doktori Iskolájának névtani programját, s tizennégy hallgatóját vezette el a sikeres nyilvános védésig. Megkülönböztetett figyelemmel, érdeklődéssel és támogatással fordult a Kárpát-medencei elszakított nemzetrészek hozzánk kerülő egyetemi és doktori hallgatóihoz, akik róla szólva nem mulasztják el emlegetni, mennyi emberi bátorítást és szakmai segítséget kaptak tőle.

Első tudományos közleménye 1963-ban, fél évszázaddal ezelőtt jelent meg, s a káros méhéskézés orosházi és környékbeli hagyományairól szól. Korai kutatásának vissza-visszatérő tárgya volt szűkebb pátriájának tárgyi és szellemi néprajza. Talán nem is véletlen, hogy az első folyóiratbeli nekrológ róla a honismereti folyóiratban temetése előtt megjelent már (Honismeret 2014/1: 70–71). A névtan mellett kedves kutatási területe volt a nyelvjárások színes, lebilincselő világa is. S mert szívügyének érezte, 2001-től végezte Szabó T. Attila monumentális erdélyi történeti helynévgyűjtéseinek a kiadását. Neki köszönhetjük az Általános és magyar névtan című első magyar névtani egyetemi tankönyv megírását. 2010-ben jelentette meg Családnevek enciklopédiája című könyvét, amelyet itt, Orosházán abban az évben mutattak be. S idén, nagy örömeire megjelent az Újmagyar kori családneveink tára 1. kötet.

Hajdú Mihályt sokat foglalkoztatta a magyar nyelvtudománynak és egyetemi oktatásának, illetőleg általában a magyar humán értelmiség képzésének a helyzete és jövőbeli kilátásai. A károsnak tartott tendenciákról való kritikus véleményét nem rejtette véka alá. A nyelvtudomány jövőjét is szem előtt tartva volt szenvedélyes gyűjtője és közlétezője a nyelvi adatoknak. Meg volt ugyanis győződve a nyelvi adatoknak mint a kutatás mással nem helyettesíthető fundamentumának a fontosságáról. Kézírtas és nyomtatott forrásokat éppúgy búvárolt, ahogy adatközlőinek az emlékezetét. Gyűjtött tájszavakat, méhéskézési szakszavakat (kitűnő méhéskézés is volt!), földrajzi és személyneveket, a tulajdonnevek számos fajtáját. Könyvtárakban és levéltárakban, Londonban a British Museumban is, szótárakban és különféle kiadványokban, de a legtöbbet terepen, fálvak tucatjaiban, itthon és a Kárpát-medence különböző, magyaroktól lakott területein. Részt vett az országos helynévgyűjtési és közzétételi munkálatokban is. Jelképes értelmű, hogy halála előtt nem sokkal is érdeklődött a Békés megyei földrajzinév-gyűjtések kiadásának sorsa felől. Kezdetől fogva világos volt számára, hogy laikus gyűjtők is használható adatokkal segíthetik a tudományos kutatást, ezért támogatta az önkéntes nyelvjárási és néprajzi gyűjtéseket.

De nem csak gyűjtött és gyűjtetett. Három nyelvészeti sorozatot is indított a név-adatok közzététele céljából (Magyar Személynévi Adattárak: 1974, Magyar Névtani Dolgozatok: 1976, Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok: 1980). Társalapítója volt (MEZŐ ANDRÁSSAL) a mára már a hazai névtan vezető szakfolyóiratává lett Névtani Értesítőnek. Elképesztő, hogy mintegy 420 különböző, nyelvi adatokat közlő és feldolgozó tudományos füzetet, kötetet, tájszótárt, emlékkönyvet szerkesztett.

Búcsúzom tőle a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében, amelynek 1961 óta tagja, 1972 és 1974 között titkára, majd mindvégig választmányának volt tevékeny tagja. 1976 és 1984 között a Névtani Szakosztálynak titkára, 1985-től pedig, a szakosztály megszűntéig elnöke volt. 1980-tól három évtizeden át ő vezette elnökként a Csűry Bálint-emlékérem és -díj odaítélésére javaslatot tevő bizottságot. A Társaság folyóiratának,

a Magyar Nyelvnek nemcsak rendszeres olvasója, hanem szorgalmas szerzője is volt. Természetes, hogy a Társaság több alkalommal is kitüntette: elnyerte a Csűry Bálint-émlékérmet, a Pais Dezső-émlékérmet és -díjat és a Társaságtól adható legrangosabb elismerést, a Révai Miklós-díjat is. Az elismeréseknek nagyon örült. De szívéhez különösen is közel állt a szülővárostól kapott kitüntetés, hogy Orosháza díszpolgárává választotta őt.

Nehéz elhinnem, hogy már hiába kopogok egyetemi szobája ajtaján, s hogy hiába várnám, hogy ő kopogjon be hozzám. Ezért örülök most különösen is annak – s hálás vagyok neki érte –, hogy súlyos állapotában is lehetővé tette a vele való interjú-készítést: lakásán sok mindenről beszélgettünk. Nemcsak a diktafon, ő is állta a sarat. Olyan szellemi összpontosítással válaszolt kérdéseimre, hogy meglepetésemben bizakodóvá lettem: talán mégis van még remény? De csak magamat biztató önámítás volt ez, most már tudom. Tudom azonban azt is, hogy a mi emlékezetünkben ő mindvégig megmarad. Mert olyan ember volt, aki puritán személyiségével, segítőkészségével, szerénységével, szorgalmával, közösségi felelősségtudatával példát mutatott. Mindig lehetett számítani rá.

Mit mondhatunk most, a búcsú szomorú órájában? Köszönjük neki mindazt, amit a tudománynak, az oktatásnak, a tanítványoknak és nekünk, pályatársainak s barátainak adott.

Kedves Miska! Isten Veled, nyugodj békében!

KISS JENŐ

Gallasy Magdolna 70 éves*

Kedves társasági együtt-ünneplők, kedves Magdi! Az ógörögök két fajta időfogalmat különböztettek meg: számon tartották az egymás utáni történések, események, leírására szolgáló időt, a „folyó” időt, az órával mérhető, amit *kronosz*-nak (*Χρόνος*) nevezték, s elválasztották azt a *kairosz*-tól (*καιρός*), amelyet viszont már sokkal nehezebb definiálni. Utóbbit szokták ’megfelelő, helyes, alkalmas pillanatnak’ mondani, de olvastam már ’kegyelmi, szent időnek’ is, mindenképpen ez a ’fontos idő’, a ’belső idő’ (persze nem az aspektusi értelemben). Hogy kinek mit takar ez a fogalom, az nyilván a szó használatától is függ. Bennünket ugyan most a kronosz, a mennyiségi idő hozott össze, mert jobb híján ezzel mérik az ember idejét születésétől kezdve, és ez most Gallasy Magdi esetében bizonyos mérföldkőhöz érkezett. De ennek a kairosz, a fontos idő szempontjából nem nagy a jelentősége. Hogy ezt a költők is így gondolták, arra jó néhány irodalmi példát lehetne hozni.

Ha az ember életében általában a minőségi idő után nézünk, mindenképpen az alkotást keressük – a láthatót és láthatatlant egyaránt. Megragadni kívülről persze csak a láthatót lehet. Mielőtt azonban ünnepeltünk kézzelfogható eredményű alkotómunkájának szentelünk némi figyelmet, okvetlenül fel kell idéznem egy vele (és még más itt jelenlevőkkel) közösen megélt kairoszt. Márcsak azért is, mert ez a mindegyikünk számára kitörőhöz hasonlóan fontos időszak egészen biztosan egyaránt befolyásolta Magdi pályafutását nyelvészként – és tartását emberként. A TESz.-ben eltöltött időről van szó, amelynek néhány éve alatt különlegesnek mondható dolgok történtek velünk: először is megkaptuk egy igazi közösség ajándékát; aztán Benkő tanár úr megértette velünk barátságos szigo-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2013. november 5-i ülésén.

rával (meg persze az egyéniségével), hogy „alkotás közben nem lehetséges a köntörfalazás”¹ mindehhez pedig Czeglédy Kati fénylő optimizmusa és Kubínyi László sziporkázó ötletei olyan atmoszférát teremtettek, hogy szinte paradicsomi világban éltünk. Akár virtuálisan Leakatilea szigetén, ahol bogyólevet tapostunk, hogy tintánk (is) legyen a szócikkíráshoz, akár valóságosan a Szalay utcai épület 5. emeletén, ahol *agémias* zacskókat zörgettünk, turkáltunk a *mungóban*, zsilittel vakarva javítottuk három példányban a Kismagdi gépelte szócikkeket, *kodók* és *ékenyek* voltunk olykor, a szoros határidők miatt futva közlekedtünk a hosszú folyosón a könyvtárig, és a Nyelvatlasz kellemetlenül nyeklő, nagy kézíratos térképein alakváltozatokat keresgélünk. És: ez a néhány év volt az *alkalmas* idő arra is, hogy bevezesse az ünnepeket a nagy, sokszerzős, közös munkák szabályaiba, az alkalmazkodva önállóság kettős feszítésébe.

A TESz.-beli inaskodás, ahogy akkor nevezték „kislánykodás” után elkövetkezett a felnőtt kor. Ez a Magyar nyelv történeti nyelvtanának munkájával vette kezdetét, és benne Gallasy Magdolna két bonyolult, érzékeny megközelítésmódot kívánó területet kísért végig: a határozottsági és kommunikációbeli ismertségi kategóriáknak és azok nyelvi jelöléseinek történetét – a névelőzési rendszer kialakulásával és további históriájával; továbbá az indulatszók történetét. Példamutatóan körültekintők, mélyek és sok szempontúak ezek az elemzések, olyan emberéi, aki a kevés adat (olykor adattalanság) mögé tudta vetíteni az egykor volt/lehetett nyelvi valóságot, hitelesen sorakoztatva fel *közvetett* adatokat. Valószínűleg az indulatszónak a szöveg szerkezetében való vizsgálata vezethette át Gallasy Magdolnát a szövegtörténet területére. A következő közös munkában, a Magyar nyelvtörténet tankönyvben már ő a szövegtörténeti fejezetek szerzője (és az egyszerű mondatéi is, amit – így sejtem – áldozatosan magára vett). Az erények az előbb említettek. Ugyanezeket a fejezeteket készítette el a legújabb (még lappangó állapotú) közös tankönyv számára is.

Természetes, hogy az évek során tudományos publikációinak egy része is ezen történeti grammatikai témák körül forog. Ilyen tanulmánycímeket találunk: Prezentálás; A főtéma jelzése; Jelzős szerkezetek és a határozottság; Képek a viszonzszók szemléletéből; *the kegessegednek*; A személyes névmási jelzők ómagyar kori gyakoriságának okairól; Variáncsoportok, változáscsoport. Az *őneki, tehozzád* típusú variáns mint az ómagyar írásbeliségen belüli megoszlás egyik eleme; Ómagyar kori mondatnapi változások feltehető intonációs háttéréről; Az ómagyar írásbeliség két fő változatának eltérő szövegalkotási vonásairól; és így tovább. Bölcsészdoktori és kandidátusi disszertációjában is szófaj- és mondatnapi témákat dolgozott fel.

Ez tehát a nyelvtörténeti vonal. Ugyanakkor Gallasy Magdolnát kezdettől foglalkoztatta a nyelvtudomány jövőjének kérdése. (Amúgy – ha jól emlékszem még az ún. kislánykorunkból – nagyon szívesen olvasott sci-fit is.) 1972-ben folyt egy vita az akkori „Bokor” ülésein a nyelvtudomány lehetséges távlatairól, ahogy az akkori nyelvészek ezt látták. A kérdésekkel az ünnepeket ötven nyelvészt keresett meg, és faggatta őket a nyelvtudomány és benne szűkebb szakterületük jelenéről és jövőjéről, irányzatokról, határfokról, módszerekről, várható kutatási területekről. Ennek mintegy összefoglalása az ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok 21. számaként 1976-ban megjelent Vita a nyelvtudomány jövőjéről című kötet – GALLASY MAGDOLNA szerkesztésében és bevezetőjével. Hogy a téma ma is

¹ Ennek és a szöveg végén levő idézetnek a forrása: Antoine de Saint-Exupéry, Citadella. Fordította: Pödör László. Szent István Társulat, Budapest. 1982. 76., ill. 25.

foglalkoztatja, arra az a bizonyíték, hogy mostanában, szűk 40 év múltán egy legutóbb megjelent recenziójában (A nyelvészetről – egyes szám első személyben II. kötetéről van szó) visszatér a kérdésre, összevetve a nyelv kutatásáról való gondolkodás akkori és mostani válaszait, azok viszonyát. De tulajdonképpen ebbe a sorba tartoznak a Jövőkutatási fogalomtár számára írt *Nyelvészeti futuroológia* és a *Nyelvtervezés* fogalom-meghatározások is.

Magdi bőven kivette a részét a nyelvi ismeretterjesztésből is, ami nem teljesen áldozat nélkül való tevékenység. A hetvenes években több mint fél évtizeden át vezetőségi tagja volt a TIT Magyar Nyelvi Választmányának. Ilyen minőségében kiadványokat szerkesztett és írt (pl. Korszakunk és anyanyelvünk. Nyelvi jelenségek ma és régen c. kiadvány – Nyelvi Füzetek 1977/1.), sok publikációja jelent meg napilapokban, hetilapokban, ismeretterjesztő periodikákban (Népszava, Magyar Nemzet, Élet és Tudomány, Édes Anyanyelvünk), és országszerte ismeretterjesztő előadásokat tartott iskolákban, gyárakban, kultúrházakban. A módszer, amit ezeken az előadásokon és ezekben a publikációkban alkalmazott, jellemző Magdira: a kiindulási pont egy a mindennapokból jól ismert, kézzelfogható (mert gyakori használatú vagy problematikus) nyelvhasználati jelenség, majd ehhez fűzte aztán hozzá, eköré rajzolta meg – jó pedagógus módjára – a nyelvtörténeti és/vagy rendszertani hátteret.

És akkor máris Gallasy t a n á r n ő h ő z értünk. A tanárságot magyar–orosz szakos diplomával egy VII. kerületi általános iskolában kezdte, itt tanított két évig. 1969 végétől nyugdíjazásáig viszont (meg egy kicsit azon túl is) az ELTE oktatója volt. Néhány év lektorátusi kitérő kivételével (mert – mint a publikációkból is látszik – a magyar mint idegen nyelv kérdésköre is foglalkoztatta) végig a Nyelvtörténeti Tanszéken. A hosszú idő alatt a tanszék minden oktatott tárgyában és oktatási formájában közreműködött a levelező oktatástól a doktori iskoláig, a szemináriumoktól az évfolyam-előadásig, szakdolgozatok és diákköri munkák vezetéséig. A cél mindig a szemléletformálás volt, az összefüggések megmutatása: „A változások jellege és összefüggései témát jelöltem meg, ezen belül a változások csoportjai, típusai mentén haladtam, és a különféle nyelvi részterületek meg nyelvtörténeti példáik ezekhez, a változások általánosabb jellemzőihez fűződtek. Hangtörténet, szó- és jelentéstörténet, mondat- és szövegtörténet sok helyen egybeért, összefüggött.” Az OKTV Magyar Nyelvi Bizottságának elnöki tevékenységéről pedig ezt írja: „remélem, módom volt alakítani [ti. a diákok] nyelvről való gondolkodásukat és szemléletüket, s a gyakorlati munkákon át a nyelvről való tudásukat alaposabbá tenni.”

Közös hallgatóinktól is tudom, hogy jó tanárnak tartották Gallasy tanárnőt. Ismerve igényességét, kész tények helyett valószínűleg inkább problémalátást, kíváncsiságot, szomjúságot ajándékozott annak, aki erre fogékony volt, nem keverte össze az utat a céllal. A tanári alkotás valódi határfoka viszont rejtőzködő természetű.

Mit kívánhatunk az ünnepeltnek? A k r o n o s z tekintetében azt, hogy (első lépésként) 10 év múlva ugyanígy, ugyanitt... Ebben a 10 évben minél több l é n y e g i időt, aminek érzékelésére az érettebb kor talán nyitottabbá tesz. És még valami jó dolgot Saint Exupéry szívéből és szájával: „jó dolog az, hogy a múlt időt ne úgy fogjuk fel, mint ami koptat és elveszejt [...], hanem valamit, amiben kiteljesedünk. Jó dolog az, ha az idő építő munkává válik.” Isten éltesse, Magdi!

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

160. **Bene Annamária:** Medialitás jelenségek a magyar nyelvben. 2011.
161. **Kádár Edit:** A kopula és a nominális mondatok a magyarban. 2011.
162. **Bodó Csanád:** A látszólagos idő valósága. Esettanulmány a folyamatban lévő nyelvhasználati változások vizsgálatához. 2012.
163. **Tamm Anne:** Kategóriafüggetlen eset. A morfológiai eset pragmatikája a finnnségi igerendszerben. 2013.
164. **Imrényi András:** A magyar mondat viszonyhálózati modellje. 2013.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

227. **Varga Józsefné Horváth Mária:** 18–19. századi személynevek a Rábaközéből. Adattár. 2007. 2000 Ft.
- 228/1. **Nyelv, területiség, társadalom. A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai.** Szerk. **Zelliger Erzsébet.** 2007. 3000 Ft.
- 228/2. **Komáromi Csipkés György:** A magyar nyelv magyarázata. Hungaria illustrata. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2008. 2000 Ft.
229. **Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet.** Budapest, 2008. április 17–18. Szerk. **Korompay Klára, Terbe Erika, C. Vladár Zsuzsa, Zsilinszky Éva.** 2009. 2000 Ft.
230. **Tsétsi János:** Helyesírási-grammatikai megjegyzések. Observationes Orthographico-grammaticae. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2009. 800 Ft.
232. **Kövesdi Pál:** A magyar nyelv alapjai. Elementa Linguae Hungaricae. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2010. 1500 Ft.
234. **A nyelvföldrajztól a névföldrajzig. A 2010. június 8-i szombathelyi tanácskozás előadásai.** Szerk. **Vörös Ferenc.** 2010. (Elfogyott.)
235. **Vörös Ferenc:** Családnevek térképlapjainak nyelvföldrajzi vallomása. 2010. (Elfogyott.)
236. **Tótfalusi Kis Miklós:** Számvetés a helyesírásról. Ratiocinatio de orthographia. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította Fekete Csaba. Átdolgozta C. Vladár Zsuzsa. 2011. 1000 Ft.
237. **Emlékkülés Pais Dezső születésének 125. évfordulóján (Zalaegerszeg, 2011. november 11.).** Szerk. **Ördög Ferenc.** 2012. 1500 Ft.
238. **Benkő Loránd emlékezete.** Szerk. **Juhász Dezső és Kiss Jenő.** 2012. 1500 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLEK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 2000 Ft.
- Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 3000 Ft.
- Domonkos-kódex. 1517. 1990. 3500 Ft.
- Nádor-kódex. 1508. 1994. 5000 Ft.
- Kazinczy-kódex. 1526–1541. 2003. 3000 Ft.
- Pozsonyi Kódex. 1520. 2004. 2000 Ft.
- Tihanyi Kódex. 1530–1532. 2007. 5000 Ft.
- Török Bálint deákjának, Martonfalvai Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 1500 Ft.
- Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 2000 Ft.
- Kézírt magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 2000 Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

A teljes lista olvasható a Társaságunk honlapján: www.mnyt.hu

A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).

Kódexkiadások: Szent Margit élete. 1990. 3000 Ft; Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 3500 Ft; Gömöry-kódex. 1516. 2001. 3500 Ft.

A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I–XI. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995–2010. Kötetenként 5000 Ft. (Társasági tagoknak 3000 Ft.)

Köszöntő Janitsek Jenő 80. születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály. Bp., 2000. 500 Ft.

Győr-Moson-Sopron megye földrajzi nevei. I. A kapuvári járás. Közzétette Hegedűs Attila. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Győr, 1998. 1500 Ft.

Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése. Közzéteszik Hajdú Mihály és munkatársai. 1–10. Bp. (Kötetenként 1000, ill. 2000 Ft.)

Varga Józsefné Horváth Mária: Történeti személynevek a Rábaközéből (1690–1895). Győr, 2006. 1500 Ft

Mazurka Károly: Szuhogyi palóc tájszótár. Szerk. N. Fodor János. Bp., 2008. 1990 Ft.

Régi magyar családnévek névvégmutató szótára XIV–XVII. század. Szerk. Farkas Tamás. Bp., 2009. 1200 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

Számunk szerzői

Dr. Éder Zoltán, 1125 Budapest, Szarvas Gábor út 42/B. – *Dr. Haader Lea*, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., haader.lea@nytud.mta.hu – *Dr. Hegedűs Attila*, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2081 Piliscsaba, Egyetem u. 1., hegedus@btk.ppke.hu – *Dr. Hoffmann István*, Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 4010 Debrecen, Pf. 54., hoffmann@mnytud.arts.unideb.hu – *Holler László*, hollerl@freestart.hu – *Dr. Horváth László*, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., horvath.laszlo@nytud.mta.hu – *Dr. Huber Ágnes*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Germanisztikai Intézet, Német Nyelvészeti Tanszék, 1088 Budapest, Rákóczi út 5., huberagi@gmail.com – *Dr. Juhász Dezső*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, juhasz.dezso@btk.elte.hu – *Dr. Károly Krisztina*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Angol-Amerikai Intézet, Angol Nyelvpedagógia Tanszék, 1088 Budapest, Rákóczi út 5., karoly.krisztina@btk.elte.hu – *Dr. Kiss Jenő*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, kiss.jeno@btk.elte.hu – *Dr. Manherz Károly*, Germanisztikai Intézet, Német Nyelvészeti Tanszék, 1088 Budapest, Rákóczi út 5., manherz.karoly@btk.elte.hu – *Dr. Mártonfi Attila*, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., martonfi.attila@nytud.mta.hu – *Dr. Németh Michal*, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Instytut Językoznawstwa, Zakład Filologii Węgierskiej, ul. marsz. Józefa Piłsudskiego 13, 31–110 Kraków, Lengyelország, michal.nemeth@uj.edu.pl – *Dr. Szili Katalin*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar mint Idegen Nyelv Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/B, Prešovská Univerzita v Prešove, Magyar Intézet, 08001 Prešov, ul. 17. Novembra 15. szilikatalin5@gmail.com – *Tóth M. Zsombor*, Széchenyi István Gyakorló Kereskedelmi Szakközépiskola, toth.m.zsombor@gmail.com – *Varga Mónika*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, queeniemoni@gmail.com.